

İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ İKTİSAT POLİTİKALARI (1938-1950)

HAZIRLAYAN: Hakan PALA

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Yard. Doç. Dr. Fehmi AKIN

Haziran, 2010

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ İKTİSAT POLİTİKALARI
(1938-1950)

Hazırlayan
Hakan PALA

Danışman
Yard. Doç. Dr. Fehmi AKIN

AFYONKARAHİSAR 2010

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “İsmet İnönü Dönemi İktisat Politikaları (1938-1950)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2010

İMZA

Hakan PALA

TEZ JÜRİSİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi.....

Tarih Anabilim dalı yüksek lisans öğrencisi Hakan PALA' nın “İsmet İnönü Dönemi İktisat Politikaları (1938-1950)” başlıklı tezini değerlendirmek üzere 30.06.2010 günü saat 14:00'de Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mehmet KARAKAŞ

MÜDÜR

ÖZET

İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ İKTİSAT POLİTİKALARI (1938-1950)

Hakan PALA

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

Haziran 2010

TEZ DANIŞMANI: Yard. Doç. Dr. Fehmi AKIN

1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, ülke kaynaklarının sonuna kadar kullanıldığı, her şeyin yeniden inşasını gerektiren bir durumla karşı karşıyaydı. Cumhuriyet'in ilanı ile her şeyin devletten beklendiği sancılı bir döneme adım atılmıştı. Atatürk, ekonomik bağımsızlığı sağlamak adına yeni iktisat politikaları belirlemek için uğraşıyordu. Nitekim 1938 yılında vefatına kadar geçen süreçte, ekonomide birçok gelişmenin olduğunu söylemek mümkündür.

II. Dünya Savaşı, içeride ise 1945'te başlayan çok partili yaşama geçiş süreci, İnönü döneminin iki temel belirleyeni olmuştur. Türkiye her ne kadar II. Dünya Savaşına dâhil olmasa da, savaşın ekonomik etkilerini derinden yaşamıştır. Ekonomide çöküş ve yoksulluk yılları olarak nitelendirilebilecek bu dönemde, devletin başındaki ve tek söz sahibi kişi olarak, bunalımdan çıkış adına çeşitli yollar denenecektir. Ancak dönemin şartları itibarıyla alınan tedbirlerin, ekonomik büyüme adına değil, sosyal adaleti sağlama adına alındığını söylemek mümkündür.

Araştırmada, Cumhuriyetle başlayan ekonomik atılımların yansıtılmasının yanında temel konu olarak, İnönü döneminin iktisat politikalarının seçilmesi, bu dönemde uygulanan iktisat politikalarının Cumhuriyet tarihinin toplumsal ve siyasal hayatına etkileri bakımından önemlidir.

İsmet İnönü dönemi, Cumhuriyet tarihinin önemli aşamalarından biridir. İnönü, Mustafa Kemal önderliğinde kurulan devlette siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda atılan her adımda en ön saflarda bulunan kişilerden olmuştur. Atatürk'ün ölümünden sonra ise artık ülkenin idaresinde tek söz sahibi olarak zirveye çıkmıştır. Dolayısıyla 1946 Ocak ayında Demokrat Parti'nin kurulmasına kadar sürecek olan bu tek partili Milli Şef idaresinin izlediği politikalara bakmak ve incelemek, tarihsel açıdan büyük öneme haizdir. Çünkü İnönü dönemi, bir yanıyla 1923'te başlayan sürecin esas olarak bir devamıdır ama öte yandan kendine ve kendi koşullarına has başka etkenlerin de belirlediği, bu nedenle kimi farklılıklar da taşıyan bir tarihsel dönemdir. Özellikle çok partili demokratik yaşama geçildikten sonraki yıllarda İnönü'nün şahsı ve bir siyasetçi olarak döneminin izleri, sonraki süreçleri de doğrudan etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Milli Şef, Ekonomi, Siyaset, Yoksulluk, Liberalizm

ABSTRACT

THE ECONOMICAL POLICIES OF THE PERIOD OF ISMET INONU (1938-1950)

Hakan PALA

**AFYON KOCATEPE UNIVERSTY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT of HISTORY**

June 2010

Advisor: Assist. Prof. Dr. Fehmi AKIN

Turkish Republic was found in 1923 faced to a condition in which sources of the country was consumed completely and that meant everything must be reconstructed.

After the founding of the Republic, all acts was expecting from the government. Atatürk was trying to determine economical principals for to gain economical freedom. It is possible to say that until death of Atatürk in 1938 crucial economical development was succeeded in the country.

After 1938 that death of the founder leader Atatürk, İsmet İnönü was elected as a president of Turkey. İnönü (called as “Milli Chief) had ruled the country between 1938-1950. It is true to say that in the period of İnönü, Turkey faced to some critical internal and external facts. İn outside Second World War and inside the preparings to pass to multi-party system was two basic fact of the period of İnönü.

In spite of that Turkey wasn't a part of the war, he felt the influences of the war deeply. In the years which seemed as collapsing and poorness in economical stituation, as a head of goverment İsmet İnönü was tried to put some ways to exit from this crisis. But they were not operated for economical rising but providing the social justice largely.

Key Words: National Chief, Economics, Politics, Poverty, Liberalism

ÖNSÖZ

İsmet İnönü dönemi, Cumhuriyet tarihinin önemli aşamalarından biridir. İnönü, Mustafa Kemal önderliğinde kurulan devlette siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda atılan her adımda en ön saflarda bulunan kişilerden olmuştur. Atatürk'ün ölümünden sonra ise artık ülkenin idaresinde tek söz sahibi olarak zirveye çıkmıştır. Dolayısıyla 1946 Ocak ayında Demokrat Parti'nin kurulmasına kadar sürecek olan bu tek partili Milli Şef idaresinin izlediği politikalara bakmak ve incelemek, tarihsel açıdan büyük öneme haizdir. Çünkü İnönü dönemi, bir yanıyla 1923'te başlayan sürecin esas olarak bir devamıdır ama öte yandan kendine ve kendi koşullarına has başka etkenlerin de belirlediği, bu nedenle kimi farklılıklar da taşıyan bir tarihsel dönemdir. Özellikle çok partili demokratik yaşama geçildikten sonraki yıllarda İnönü'nün şahsı ve bir siyasetçi olarak döneminin izleri, sonraki süreçleri de doğrudan etkilemiştir.

Çalışmanın yöntemi literatür taramasıdır. Öncelikle İnönü dönemi üzerine genel kaynaklar, kitaplar ve ansiklopediler taranmıştır. Keza dönemin önemli aktörlerinin yayımlanmış hatıraları ve literatür içerisinde bilhassa iktisadi gelişmeler ve tartışmalar geniş biçimde irdelenecektir.

Araştırmada, Cemil Koçak'ın "Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)" adlı iki ciltlik kitabı, İnönü'nün Türk siyasi hayatına etkilerini inceleyebilmek açısından çalışmaya yön veren önemli bir kaynak oldu. Korkut Boratav'ın "Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005" adını taşıyan eseri, yine Zafer Toprak'ın "Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)" adını taşıyan ve Cumhuriyet'in ilanından önce Osmanlı Devleti'nin son dönem iktisadi hayatını gözler önüne seren eserler, çalışma için yol gösterici kaynaklardandır.

Prof. Dr. Erdinç Tokgöz'ün kaleme aldığı "Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi" adlı eser de araştırmada başvurulan kaynaklardandır. Dönemin önemli tanıklarından Şevket Süreyya Aydemir'in "İkinci Adam" adlı eserleri, Atatürk ve

İnönü döneminin siyasi ve sosyal hayatını ayrıntılı bir şekilde ele alması sebebiyle yol gösterici olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularından ve ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün siyasi hayata etkileri ve çok partili hayata geçiş döneminde İnönü'nün rolünü anlayabilmek açısından, Dr. Fehmi Akın'ın "Çok Partili Hayata Geçiş" adlı eseri önemli bir kaynaktır. Yine Yahya S. Tezel'in "Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi" adlı kitabı da araştırmada başvuru eserler arasındadır. Ayrıca bu eserler, araştırma konusu hakkında çok çeşitli kaynaklara ulaşmayı sağlamıştır.

İsmet İnönü dönemi daha önce yapılan yüksek lisans tezi çalışmalarında; "Savaş ekonomisi uygulamaları açısından İnönü Dönemi", "1945-1967 Türkiye Cumhuriyeti hükümet programlarında iktisat politikası ve uygulanışı", "1939-1945 Dönemi Türkiye iktisat politikaları ve İstanbul ekonomisi" gibi araştırmalara konu olmuştur. Ancak planlı ekonomiden, liberal ekonomiye geçişte temel önemi bulunan İnönü Dönemi İktisat Politikaları genel bir bakış açısıyla ve savaş dönemi şartları da değerlendirilerek incelenmemiştir. Ekonomi, sosyo-kültürel toplumsal yapının üzerine kurulduğu ana işlevi olan temel bir unsurdur. Döneme yönelik bütüncül bir açıklamanın yapılabilmesinde başat bir yer tutmaktadır. Milli Şef olarak 1938-1950'li yıllara tartışmasız ağırlığını koyan İsmet İnönü bu özelliğiyle kendinden sonraki dönemleri de şekillendirmiştir. O dönemin İktisat Politikaları uzun yıllar Türkiye'yi her alanda etkilemiştir.

Bu araştırma sonucunda açıkça görülmüştür ki; İnönü Dönemi İktisat Politikalarının incelenmesi hem geriye dönük ekonomik mirasın anlamlandırılmasında hem de Menderes Dönemi'nde ilk adımları atılan liberal ekonomik politikaların daha iyi değerlendirilmesinde önemli ve aydınlatıcı tespitlere ulaşılmıştır.

Bu araştırmada her türlü desteğini esirgemeyen değerli Tez Danışmanım Hocam Sayın Yard. Doç. Dr. Fehmi AKIN'a, teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	i
TEZ JÜRİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET'İN ERKEN DÖNEM EKONOMİ ANLAYIŞI VE POLİTİKASI(1923-1938)

1. LIBERAL İNŞA DÖNEMİ	8
2. 1929 KRİZİ VE KARMA UYGULAMA	14
3. EKONOMİDE DEVLETÇİLİĞE YÖNELİM	17
3.1. EKONOMİDE DEVLETÇİLİK POLİTİKASINA DAİR TARTIŞMALAR	21
3.1.1. Devletçilik İle İlgili Yorum ve Tartışmalar	23
3.1.2. Kadrocular ve Devletçilik Görüşleri	23
3.1.3. Ahmet Hamdi Başar ve İktisadi Devletçilik Görüşü	28
3.1.4. Ahmet Ağaoğlu ve Liberalist Devletçilik Görüşü	30
3.1.5. İsmet İnönü ve CHP Bürokratlarının Devletçilik Görüşü	32
3.2. DEVLETÇİLİK YOLUNDA ATILAN ADIMLAR	35
3.2.1. İsmet İnönü'nün Rusya Gezisi ve Sağlanan İmkânlar	35
3.2.2. İsmet İnönü'nün İtalya Gezisi ve Sağlanan İmkânlar.....	41
3.2.3. Sovyet Uzmanların Türkiye'deki İncelemeleri ve Hazırladıkları Raporlar	41

3.3. DEVLET ÖNCLÜĞÜNDE PLANLI SANAYİLEŞME	46
3.3.1. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1938)	46

İKİNCİ BÖLÜM

İNÖNÜ DÖNEMİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ (1938 1946)

2.1.İNÖNÜ'NÜN CUMHURBAŞKANI SEÇİLİŞİ.....	52
2.2.İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ SİYASİ HAYAT.....	57
2.3.İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKİYE.....	64
3.1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN İLK ETKİLERİ: EKONOMİDE ÇÖKÜŞ VE YOKSULLUK YILLARI.....	73
3.1.1. Milli Korunma Kanunu.....	80
3.1.2. Varlık Vergisi Uygulaması	89
3.1.3. Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu	105
3.1.4. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu	110

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETÇİLİĞİN GERİLEME DÖNEMİ (1946 -1950)

1. TÜRKİYE'NİN BATI'YA AÇILMASI.....	121
2. DEVLETÇİLİĞİN ÇÖKÜŞÜ	127
3. UYGULANAN POLİTİKALARIN ÜÇLÜ SAÇ AYAĞI	129
3.1. TAALRİM DEVRİMİ (TARIMA DAYALI BÜYÜME) VE ALT YAPI YATIRIMLARI	129
3.2. DIŞ EKONOMİK İLİŞKİLERDE LİBERALİZASYON.....	131
3.3. ÖZEL SEKTÖR ÖNCELİĞİNDE SANAYİLEŞME.....	133
SONUÇ.....	137
KAYNAKÇA	142
EKLER.....	149

KISALTMALAR

A.B.D	: Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	: Adı geçen eser
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
Ç.T.K	: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu
DP	: Demokrat Parti
M.K.K	: Milli Korunma Kanunu
S.C.F	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
T.M.V.K.	: Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu
V.V.K.	: Varlık Vergisi Kanunu

GİRİŞ

Osmanlı Devleti 20. yüzyılın başına gelindiğinde ekonomik ve siyasi anlamda güçsüz bir durumdaydı. Girmiş olduğu savaşların finansmanında yetersiz kalmış ve yüksek oranda borçlanmaya gidilmişti.¹ Böyle bir ortamda başlayan ve dört yıl süren Kurtuluş Savaşında ülkenin kaynakları sonuna kadar kullanılmış, Cumhuriyetin ilanı ile her işin devletten beklendiği uzun ve sancılı bir döneme adım atılmıştı.

Bu dönemde, Atatürk, “Ekonomik bağımsızlık olmadan siyasi bağımsızlık olamaz!” düşüncesiyle hareket etmiştir. Bu sebeple, henüz Cumhuriyet ilan edilmeden, 17 Şubat 1923'te bağımsız ekonomiye geçiş için alınacak tedbirleri görüşmek ve tartışmak üzere “Türkiye İktisat Kongresi”ni toplamıştır. Kongrede, yeni kurulacak Türk Devleti'nin izleyeceği iktisat politikalarını belirlemek amaçlanmıştır.

Ekonomide “liberal inşa dönemi” olarak adlandırılacak bu süreçte,² önemli sermaye çevreleri ile Ankara Hükümet'inin yakınlaşması amaçlanmış, iktisadi faktörlerin birbirini tanıması sağlanarak, gerekli politikaların geliştirilmesi ve ihtiyaçların tespiti belirlenmişti. Bu dönemde, “yerli üretimin geliştirilmesi, gereksiz ithalattan kaçınılması, aşar vergisinin kaldırılması, sanayicilere kredi vermek üzere Sanayi Bankası'nın kurulması” gibi kararların alınması yoluyla yerli sermaye desteklenecekti.

Kongrede çok genel düzeyde düşünülen ve oluşturulan bu kararlarla, çıkar grupları arasında yakınlaşma sağlanması ve hükümete tavsiyede bulunma hedef alınmıştır. Hükümet, ortaya çıkan bu tavsiye kararlarının bazılarını aynen, bazılarını da kısmen uygulamaya koymuştur.

¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de “Milli İktisat” (1908-1918)*, Yurt Yayınları 2, Olgaç Matbaacılık, 1982 Ankara, s.353.

² İlker Parasız, *Türkiye Ekonomisi, 1923'den Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1998, s.30.

1928 yılına gelindiğinde çok kısa sürecek olan bir iyimserlik havası mevcuttur. Anılan yıl hava koşulları uygun düştüğünden iyi bir hasat mevsimi yaşanacağı ve tarımsal ürün ihracatının artacağı hesabı, birinci iyimserlik nedenidir. İkinci neden ise, Lozan Antlaşmasının öngördüğü yasağın bitmesi ve dolayısıyla Türkiye'nin 1929 yılının başından itibaren gümrük tarifelerini yeniden düzenleme hakkına kavuşmasıdır. Ancak hükümetin gümrük vergilerini yükselteceğini anlayan ithalatçılar her türlü imkânı kullanarak ithalatı arttıracak ve dış ticaret hızlı bir şekilde açık verecektir. İçeride yaşanan bu krizi aşmak için ihracatın artırılması hesaplanırken bu sefer de “1929 Büyük Buhranı” patlak verecek, böylelikle ekonomik dar boğaza girmek kaçınılmaz olacaktır.

1929 Buhranı memleketi, özellikle çiftçiyi büyük ölçüde sarsmış, üreticinin mahsulü değerlendirilememiş ve memleket sanayileşme yolunda mesafe kat edememiştir.³ Sanayiyi geliştirebilmek için artık devletin bizzat teşebbüse geçmesi gerekmektedir.

1929 Büyük Buhranı'nın yıkıcı etkileri, bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de “piyasa ekonomisi”ne ve özel girişimciliğe olan güveni sarsmıştı. Her ülke kendi sosyo-ekonomik koşulları içinde çıkış yolları veya alternatif düzen arayışı içine girmişti. Artık kabul gören görüş “Ülke için yararlı ve gerekli olanı devlet yapsın”⁴ görüşü idi.

Atatürk, 1930 yılından itibaren gerçekleştirdiği siyasal, sosyal ve kültürel devrimlerini iktisadi reformlarla tamamlayıp ülkeyi çağdaş uygarlık düzeyine çıkarmaya girişti. Önce laik hukuk devletinin gereği olarak, devletin ekonomisinin işleyişine müdahale ve yön verme yetkilerini tanımlayan yasalar çıkarıldı. Bu yasalar çerçevesinde çeşitli alanlarda öncü ve yönlendirici iktisadi faaliyetlerde bulunmak üzere kamu kurum ve kuruluşlarının örgütlenmesi sağlandı. Bu dönemde çıkarılan, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu, T.C. Merkez Bankası Kanunu,

³ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *1929 Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ, Ankara 1982, s.76.

⁴ Dündar Sağlam, *Türkiye Ekonomisi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977, s.104.

Sümerbank'ın Kuruluşu'na Dair Kanun, Ödünç Para Verme İşleri Kanunu ve benzeri kanunlarla ekonomide devletçiliğin temelleri atılmaktaydı.

Atatürk'ün “Devletçilik”in uygulanmaya geçmesini sağlayan görüş ve kararları, 1930-1933 yılları arasında yasalaşmış, kurumlaşmış ve bir modele dönüşmüştü. Bu modelin ana ögesi “Devlet öncülüğünde planlı sanayileşme”⁵ idi. 1933'te hazırlanan sanayileşme programı doğrultusunda 1934 yılında uygulanmaya konulan “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı” ile başlatılmıştır. Bu dönemin ana hedefleri; özellikle sanayideki üretim artışı yoluyla hızla kalkınmak ve ekonomik büyümeyi sağlayabilmektir.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, belirli büyüme hedefleri tayin eden ve üretim tasarruf, yatırım, dış ticaret, ulaştırma gibi belli hedeflere varılacak surette düzenleyip ayarlamak isteyen programlar olmayıp kamu kesimine ait yatırım programlardan ibaretti.⁶ Çeşitli illerde kurulan iplik, dokuma, kağıt, demir, gülyağı, suni ipek, süper fosfat, cam, çimento, seramik fabrikaları esas hammaddesi memlekette yetişen veya yetişmemekle beraber kısa bir zamanda temini mümkün görülen ve Türkiye'nin ihtiyacına (tüketim) göre hazırlanmıştır. Bu projeler için başlangıçta 45 milyon Türk Lirası masraf öngörülmüş, fiilen ise 100 milyon harcanmıştı. Kurulan kamu hizmetleri, devlet eliyle yönetilmiş, devletçilik bu dönemin özelliği olmuştur. Devletçilik, devlet müdahalesini gerekli kıldığından, özellikle sanayi alanında kalkınma planına bağlanmıştır. İlk beş yıllık kalkınma planı 1932-1933 yıllarında hazırlanmış ve 1934 yılında yürürlüğe girmiştir. Çok başarılı olan bu planın ardından hazırlanan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, İkinci Dünya Savaşı'nın çıkışı nedeni ile uygulanamamıştır.

1938 yılına gelindiğinde ise, Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümüyle Cumhurbaşkanlığına İsmet İnönü seçilecektir.⁷ İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı

⁵ Ersal Yavi, *Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır? Günümüz Türkiye'sine Kıssadan Hisseler*, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2001, s.282-283.

⁶ Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Planı 1936*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973, s.57.

⁷ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1965-1973*, Bilgi Yayınevi, 1990 Ankara, s.25.

olarak ülkenin başında bulunduğu dönem iktisadi anlamda önemli gelişmeler ve beraberinde tartışmaların olacağı bir zaman dilimidir.

“İnönü Dönemi İktisat Politikaları” adını taşıyan çalışmada, İnönü dönemi olarak adlandırılan ve 1938 ile 1950 yılları arasını kapsayan süreçte Türkiye’nin iktisat politikasını, bunun oluşum ve gelişim süreçleriyle birlikte sunmak amaçlanmıştır. “Milli Şef Devri” olarak nitelendirilen İsmet İnönü dönemi, Mustafa Kemal’in 1938’deki ölümünün hemen ardından başlamış, İnönü ikinci cumhurbaşkanı seçilerek ülkede tek söz sahibi isim olmuştur. Tek parti yönetiminin belirlediği parlamento ile birlikte, Cumhuriyet’in siyasi tarihinde böylece yeni bir sayfa açılmıştır.

İnönü döneminin en genel anlamıyla iki temel belirleyeni olduğu söylenebilir. Bunlardan biri II. Dünya Savaşı’dır; diğeri de 1945’te başlayan çok partili yaşama geçiş sürecidir. İnönü’nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden kısa süre sonra başlayan Dünya Savaşı, yaklaşık altı yıl boyunca, bütün dünyanın olduğu gibi Türkiye’nin de gerek toplumsal, gerek siyasal, gerek de iktisadi olaylarının başlayıp şekillenmesinde birincil derecede rol oynamıştır. Bilhassa Türkiye’nin yürüttüğü denge siyaseti, bir yandan savaş dışı kalabilme ama aynı zamanda da gerektiğinde savaşın gidişatına göre muharip kamplardan birine temayül gösterme biçiminde gerçekleştiği için, Türkiye bu altı yıl süresince önemli ve zor zamanlardan geçmiştir. Bu gelişme, doğal olarak ülkenin siyasi atmosferi ile toplumsal olaylarına da damgasını vurmuştur. Ama önemli bir etki de iktisat alanında yaşanmıştır.

Çalışmada, öncelikli olarak sözü edilen zaman diliminde iç ve dış şartların tesiriyle, Türkiye’de iktisat alanında yaşanan gelişmeler ve izlenen siyaset ele alınacaktır. Dünya Savaşı’nın, Türkiye’nin ekonomik görünümü, yapısı ve planları üzerinde neden olduğu etkiden hareketle, İnönü döneminin iktisat politikalarının niteliği ortaya konmaya çalışılacaktır. Fakat tezin amacı salt dışsal etkiden hareketle ve onla sınırlı biçimde konuyu irdelemek değil; dışsal etkinin (savaş) tabii sonuçlarının, iç siyasetteki ve asıl olarak bundan yansıyan ülke iktisadındaki yansımaları ve sonuçlarını incelemek ve tartışmaktır. Bu ana amaca paralel olarak,

Cumhuriyet'in 1938-1946 yılları arasındaki iktisat politikasındaki değişim, kırılma ve yönelimlerini sunabilmek de tezin bir diğer amacıdır.

İsmet İnönü dönemi, 1923'te kurulan Cumhuriyet tarihinin pek çok açıdan iz bırakmış önemli aşamalarındandır. Mustafa Kemal'le birlikte yeni devletin kurulmasına giden süreçte, önce Milli Mücadele ardından iç-siyasi çatışmalar ve gruplaşmalar esnasında İnönü en başta gelen aktörlerden birisi olmuştur. Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı boyunca uzun süre CHP'li tek parti düzeninin Başbakanı olarak bütün önemli sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik reformların yapılması ve başka pek çok reformun tatbikinde hassas bir mevkide duran İnönü, 1938'in sonlarından itibaren artık ülkenin idaresinde tek söz sahibi olarak zirveye çıkmıştır. Dolayısıyla 1946 Ocak ayında Demokrat Parti'nin kurulmasına kadar sürecek olan bu tek partili Milli Şef idaresinin izlediği politikalara bakmak ve incelemek, tarihsel açıdan büyük öneme haizdir. Çünkü İnönü dönemi, bir yanıyla 1923'te başlayan sürecin esas olarak bir devamıdır ama öte yandan kendine ve kendi koşullarına has başka etkenlerin de belirlediği, bu nedenle kimi farklılıklar da taşıyan bir tarihsel dönemdir. Özellikle çok partili demokratik yaşama geçildikten sonraki yıllarda İnönü'nün şahsı ve bir siyasetçi olarak döneminin izleri, sonraki süreçleri de doğrudan etkilemiştir. Bundan ötürü, İnönü dönemine bakmak demek, gerçekte Cumhuriyetin hem geriye hem de ileriye dönük yıllarını anlamlandırmada kilit bir yer tutmaktadır. Bu çalışmanın önemi, İnönü dönemindeki iktisat anlayışının esaslarını ve dinamiklerini göstermek suretiyle, 1945'ten sonraki gelişmelerin ve iktisadi ilişkilerin tarihsel temellerini ve kökenlerini kısmen de olsa işaret etmiş olmasıdır.

Çalışmanın en temel sınırlılığı, konunun bütün yönleriyle ele alınmamış olmasıdır. "İnönü Dönemi İktisat Politikası" gibi bir konunun ayrıntılı biçimde ele alınması, bir yüksek lisans tezinin boyutlarını ve kapsamını oldukça aşan bir durumdur. Bu nedenle bu çalışmada, konunun ana hatlarına değinilecektir. 1938 ile 1950 arası dönemdeki iktisadi gelişmeler, bunlara yol açan nedenler ve yaşanan sonuçlar ayrıntılarına inmeden, olabildiğince öz bir halde sunulmaya çalışılacaktır. Aksi bir teşebbüs, hem bu çalışmanın amacı ve kapsamını hem de süresini aşacaktır. İkinci olarak çalışmanın amacına uygun biçimde, konu ele alınırken yoğun bir "veri

sunumu”na da gidilmemiştir. İktisadi gelişmeler tablolar halinde verilerek, çalışmanın bir rakam ve istatistik sunumuna düşme tehlikesi karşısında, böyle bir analizden elden geldiğince uzak durulmuştur. Elbette ki gerektiğinde, sorunun anlaşılması lazım gelen noktalarda rakamsal veriler kullanılmaktan da kaçınılmamıştır.⁸

Bu çerçevede hazırlanan çalışmanın birinci bölümünde, Cumhuriyet’in erken dönem ekonomi anlayışı ve politikası başlığı altında, 1923-1938 yılları arasında geliştirilen iktisat politikaları ele alınmıştır. Liberal inşa dönemi, 1929 krizi, ekonomide devletçiliğe yönelim, bu dönemdeki iktisat tartışmaları ve devletçilik yolunda atılan adımlar, planlı sanayileşme ve birinci beş yıllık sanayi planı irdelenmiştir.

İkinci bölümde, Atatürk sonrası Cumhurbaşkanı olan İnönü'nün siyasi hayata etkileri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ilk olarak İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi ardından siyasi hayata etkileri ele alınmıştır. Daha sonra bu dönemde patlak veren İkinci Dünya Savaşının Türkiye'ye etkileri irdelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, İnönü döneminin iktisat politikaları başlığı altında, ikinci dünya savaşının ülke ekonomisine etkileri, ekonomiyi güçlendirmek amacıyla o dönemde çıkarılan Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Uygulaması, Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu başlıklar altında incelenmiştir. Ayrıca bu döneme ışık tutması açısından Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi taranmış ve ilgili belgeler araştırmaya dâhil edilmiş, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1946-1950 yılları arasındaki iktisadi gelişimi ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde ise, elde edilen bilgiler ışığında, İsmet İnönü döneminde uygulanan iktisat politikalarının Türk siyasi ve iktisadi hayatındaki etkileri tartışılmıştır.

⁸ İnönü dönemi üstüne yapılmış en kapsamlı çalışma olan Cemil Koçak'ın çalışmasında da, benzer bir dönemlendirme uygun görülmüştür. Bkz. Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi*, Cilt I-II, İletişim Yay., İstanbul: 2003.

BİRİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET'İN ERKEN DÖNEM EKONOMİ ANLAYIŞI VE POLİTİKASI (1923-1938)

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında katılmış olduğu savaşlar neticesinde Osmanlı Devleti ekonomik anlamda güçsüz bir konumdadır. Girmiş olduğu savaşların finansmanında iç kaynakları yetersiz kalmış ve yüksek oranda borçlanmaya gidilmiştir. Yıllarca süren bu savaşlar sonrası; ülkede birçok iş sahası kapanmış, üretken erkek nüfusu azalmış, göçler nedeniyle de işsizlik büyük boyutlara ulaşmıştır. Var olan kaynakların büyük ölçüde ordunun hizmetine sunulması, bu kaynakların tükenmesine sebep olmuştur.⁹ 1915 yılında İstanbul ve Anadolu'da büyük işletme sayılan 585 işyerinde yapılan inceleme sonucunda 30.000 sanayi işçisinin çalıştığı görülmektedir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ekonomik anlamda kendi kendine yetebilmekten uzak kalmıştır. Çünkü sanayi kuruluşlarının kapasitesi küçük, işçi sayısı az ve üretilen ürünlerin kalitesi de düşüktür.¹⁰

Böyle bir ortamda başlayan ve dört yıl süren Kurtuluş Savaşında da ülkenin beşeri ve fiziki kaynakları sonuna kadar kullanılmış, Cumhuriyetin ilanından sonra her işin devletten beklendiği uzun ve zor bir dönem başlamıştır. Devlet bir taraftan okul, hastane, yol yaparak ülkeyi yeniden inşa etmeyi; diğer taraftan da şekeri, çimentoyu üretecek fabrikalar kurmayı planlamaktadır. 1920'li yıllarda ülkenin bulunduğu bu olumsuz durumda dahi egemen olan iktisadi düşünce, piyasa mekanizması esas alınarak, sermaye birikiminin özel sektör aracılığıyla gerçekleştirilmesi yönündedir.

⁹ Ali Coşkun, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi*, Atatürkçü Düşünce Dergisi, Sayı:4, Kasım 2003, s.72.

¹⁰ Yaşar Semiz, *Atatürk Döneminin İktisadi Politikası – Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*, Saray Kitabevi, Konya 1996, s.12-13.

Avrupa'nın "hasta adam" olarak nitelendirdiği, özellikle ekonomik alanda çökmüş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazından Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde siyasi bağımsızlığını kazanmış Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Atatürk'ün "ekonomik bağımsızlık olmadan siyasi bağımsızlığın da olmayacağı" düşüncesi ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti iktisadi hayatta hızlı atılımlar yapmaya başlamıştır. İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlar paralelinde 1923-1929 döneminde kısmi bir liberal dönem yaşanmış fakat gerek 1929 yılında bütün dünyayı etkileyen Büyük Buhran'ın etkisiyle gerekse sermaye ve girişimcilik yetersizliğiyle Türkiye Cumhuriyeti Devleti devletçilik politikası izlemeye başlamıştır.

1. LIBERAL İNŞA DÖNEMİ

Gazi Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu dünyaya ilan ettiği zaman ülkenin ne derece yoksul olduğunu bütün dünya biliyordu. Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nı yaşayan Anadolu halkı maddi-manevi ağır kayıplar vermiş durumdaydı. Lozan Antlaşmasıyla elde edilen siyasi bağımsızlığın kaybedilmemesi için ekonomik bağımsızlığın sağlanması gerekiyordu.

Bu amaçla henüz Cumhuriyet ilan edilmeden, 17 Şubat 1923'te bağımsız ekonomiye geçiş için alınacak iktisadi tedbirleri görüşmek ve tartışmak üzere, İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt)'un girişimi ve Mustafa Kemal'in desteğiyle, "Türkiye İktisat Kongresi" toplandı. Mustafa Kemal'in yakın çalışma arkadaşlarından General Kazım Karabekir'in başkanlığında İzmir'de toplanan Kongre'ye bütün illerden tüccar, sanayici, esnaf, çiftçi ve işçi temsilcilerinden oluşan 1135 temsilci katıldı.¹¹ 4 Mart'ta tamamlanan Kongre'yi 40 milletvekili izledi. Kongrenin temel amaçları şöyle sıralanabilir:

1- Yeni kurulacak Türk Devleti'nin izleyeceği iktisat politikalarına ve oluşturacağı iktisadi sisteme ışık tutmak,

¹¹ Parasız, *age*, s.30.

2– Milli Mücadele yıllarında Ankara ile sağlıklı ve yararlı ilişkiler kuramayan İstanbul ve İzmir’deki sermaye çevrelerinin Ankara Hükümeti temsilcileriyle yakınlaşmasını sağlamak,

3– Milli Mücadele’yi yöneten askeri ve siyasal kadroların, toplumdaki bütün kesimlerin sadece askeri-siyasi alanda değil, ekonomik alanda da tam desteğine sahip olduklarını, Lozan’daki taraflara göstermek ve kapitülasyonların devamını isteyenlere millet olarak “hayır” diyebilmek,

4– Batı Avrupa Ülkelerine, liberal düzenden komünist düzene geçilmeyeceği konusunda güvence vermek.

İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresi’nin toplanma amacı, savaştan yorgun çıkmış olan iktisadi faktörlerin ve birimlerin birbirlerini tanımalarını sağlamak, onların ihtiyaçlarını tespit etmek, iktisadi konular üzerine dikkatleri çekmek ve iktisat politikalarını da bu sonuçlara göre belirleme isteğidir.¹²

Ülkedeki ekonomik yapılanmanın, uygulanacak iktisat politikasının yönünü belirleyen bir “Misak-ı İktisadi” belirlenmiştir. Bu Misak-ı İktisadi; yurt içi sanayi kurmayı ve geliştirmeyi amaçlayan, özel girişime öncelik veren ve mülkiyet haklarına saygılı bir ekonomik sistemi oluşturmayı amaç edinmiştir.¹³ Kongrede alınan kararlar, “Misak-ı İktisadi” ve “Çiftçi, Tüccar, Sanayici ve İşçi Gruplarına İlişkin Esaslar” olarak adlandırılan iki bölümde toplanmıştır.

İlk bölüme giren kararlardan bir bölümü şunlardır:

- Yerli üretimin geliştirilmesine çalışılacaktır,
- Lüks ithalattan kaçınılacaktır,

¹² Ahmet M. Gökçen, “Cumhuriyet Döneminde İktisadi Gelişme”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 1998, Sayı:23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı V, s.3256.

¹³ Hasan Sabır, “Atatürk’ün İktisat Zihniyeti”, *Dış Ticaret Dergisi*, 2003, Yıl:8, Sayı:28, Nisan, s.80.

• Ekonomik gelişmeye katkısı olmak koşuluyla yabancı sermayeye izin verilecektir.¹⁴

İkinci bölümde yer alan bazı kararlar ise şunlardır:¹⁵

- Reji idaresi ve yönetimi kaldırılacaktır,¹⁶
- Tütün tarımı ve ticareti serbest olacaktır, ihraç edilen tütünün işlenmiş olması gerekmektedir ve vergileri tüketiciden alınacaktır,
- Aşar kaldırılacak, yerine uygun bir vergi konulacaktır,
- Temettü vergisi gelir vergisine dönüştürülecektir,
- İç gümrükler kaldırılacak, koruyucu gümrük tarifeleri kabul edilecektir,
- Ziraat Bankası yeniden düzenlenecektir,
- Sanayicilere kredi vermek üzere bir Sanayi Bankası kurulacaktır,
- Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun günün ihtiyaçlarını karşılar hale getirilmesi ve beş yıl sonra 25 yıl süreyle uzatılması sağlanacaktır,
- Türk limanlarında kabotaj hakkı sağlanması ve demiryolu, limanlar ile diğer ulaşım altyapısı geliştirilecektir,
- İşçilerin çalışma saatleri düzenlenecek ve 18 yaşından küçükler çalıştırılmayacak, haftada 1 gün çalışanlara tatil imkânı verilecektir,
- “Amele” kavramı yerine “işçi” kavramı kullanılacaktır,
- Tüm işgücüne sendika hakkı tanınacaktır.

Mustafa Kemal Paşa kongreyi açarken yaptığı konuşmada, devralınan yarı-sömürge durumdaki ülkeyi şöyle tanımlamaktadır:

“Bir devlet ki kendi uyruğundaki halka koyduğu vergiyi yabancıya uygulayamaz; bir devlet ki kendi gümrük resimleri ve her türlü vergi işlemlerini düzenleme hakkında alıkonur; bir devlet ki kendi kanunlarına göre yargı hakkını yabancılara uygulayabilmekten yoksundur; o devlete bağımsız denilemez.”¹⁷

¹⁴ Yavi, *age*, s.282-283.

¹⁵ Parasız, *age* s.3.

¹⁶ Yavi, *age*, s.283.

¹⁷ Erdiñ Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2007)*, İmaj Yayınevi, Ankara 2007, s.44.

Mustafa Kemal'e göre Türk tarihindeki gerileme ve yıkılma nedenlerinin ekonomik problemlerden başka bir şey olmadığı açıktır. Bu yüzden Mustafa Kemal ekonomik bağımsızlığın önemini sürekli olarak vurgulama ihtiyacı hissetmiştir:

“Ulusal egemenlik, ekonomik egemenlikle pekiştirilmelidir. Bu kadar büyük amaçlar, bu kadar kutsal ve ulu hedeflere, kâğıtlar üzerinde yazılı genel kurallarla, istek ve hırslara dayanan buyruklarla varılmaz. Bunların bütün olarak gerçekleşmesini sağlamak için, tek kuvvet, en kuvvetli temel: Ekonomik güçtür.”

Kongre'de çok genel düzeyde düşünülen ve oluşturulan bu kararlarla, çıkar grupları arasında yakınlaşma sağlanması ve hükümete tavsiyelerde bulunma hedef alınmıştı. Hükümet ortaya çıkan bu tavsiye kararlarının bazılarını aynen, bazılarını da kısmen uygulamaya koymuştur. Örneğin “tütün rejisini” devlet satın almış, fakat faaliyetine devam etmesinde bir sakınca görmemiştir. Özellikle çiftçi kesimini rahatlatmak için, “aşar vergisi” 1925 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.

Köylüye yönelik ikinci büyük destek, 1926 yılında yürürlüğe giren Medeni Kanun'la sağlandı. Bu kanunla köylülere, işledikleri toprakları kendi adına tapuya kaydettirme olanağı getirildi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'ndan geçerli olan toprak mülkiyetinin devlete ait olma ilkesi sona ermiş oldu. Diğer bir deyişle, köylü artık kiracılıktan çıkıyor, işlediği toprağın sahibi olma hakkına kavuşuyordu.

30 Ekim 1923'te kurulan ilk Cumhuriyet Hükümeti'nde görev yapan Mustafa Necati, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik koşulları şöyle anlatmaktadır:

“Her yer haraptı. Barınacak sığınacak bile yoktu. Evler yıkılmış, yollar geçilmez hale gelmişti. Halk en basit vasıtalarından da mahrumdu. El sanatlarını genellikle temsil eden gayr-i Türk nüfus ortada yoktu. Halk, her şeyi devletten beklemek mecburiyetindeydi. Vergiler çok ağırdı ve mükellefin bu vergileri ödemesi çok zordu. Devletin başka geliri de yoktu. Bu fasit daire içinde olduğumuzu görmemek mümkün değildi.”¹⁸

Kurtuluş Savaşından çıkan Anadolu halkına yaralarını sarması için devlet tarafından yapılan ödeme ve harcamanın toplamı 2.5 milyon liraya ulaşmıştır. Yeni

¹⁸ Anadolu'da Yeni Gün, 30 Teşrin-i Evvel 1339. “Dünkü Tarihi Fırka İçtimarı”.

Türkiye Cumhuriyeti halkının %90'ı okuma yazma bilmiyor ve %80'inden fazlası geçimini tarıma dayalı faaliyetlerle sürdürmektedir. Türk köylüsü tarımı ilkel şartlarla yürütmekte dolayısıyla ekilebilir toprakların çok küçük bir kısmını işlemektedir. Sermaye birikimi, altyapı, yetişmiş işgücü ve iş deneyimi olan girişimci bulunmadığı gibi yol ve yön gösterecek düzenli çalışan bir bürokrasi de yoktur. Kamu ve özel kesime eleştirilerde ve önerilerde bulunacak bir kamuoyundan ve aydın kesimden söz etmek de mümkün görünmemektedir. Zira Cumhuriyet ilan edildiğinde ülkede sadece bir üniversite (İstanbul Darülfünun) vardır ve sekiz ayrı dalda eğitim vermektedir. Ayrıca, bir de Yüksek Öğretmen Okulu faaliyettedir. İkisinin toplam öğrenci sayısı 1200 civarındadır. Ankara başkent olduktan sonra Ankara'da 1925'te Hukuk Mektebi ve 1930'da Ziraat Enstitüsü açılmıştır.

Bu durumu Falih Rifkî Atay şöyle anlatmaktadır:

“ Bilmiyorduk. Bir bilen öğreten de yoktu. Herkes şaşkıncı ve ümit kırıcıydı. Mekteplerde okudukları ya da okuttukları 19. yüzyıl iktisat teorisiyle yeni devlete nasihat verenleri dinlese, kollarımızı kavuşturup bir yüzyıl beklemeliydik. Başbakan demiryollarını kendimizin yapacağımızdan söz ettiğinde her yönden: - Devlet demiryolu yapamaz, kitapta yeri yok... sesi geliyordu..”¹⁹

Tüm muhalif seslere rağmen yeni kurulan devlet kendi demiryolunu dışarıya borçlanmadan yapmayı başardı. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı İsmet İnönü, dış borç yapmadan kendi kaynaklarıyla demiryollarını inşa ettiklerini dile getirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk hükümeti için iki temel konu vardı. Birincisi Lozan Antlaşması gereğince yapılması gerekenler, ikincisi ise Türkiye İktisat Kongresi kararlarının uygulanmaya konmasının hazırlıklarıydı.

Gerek Türkiye İktisat Kongresi'nin tavsiye kararlarında ve gerekse 1924 Anayasası'nda devletin ekonomiye müdahalesinin kurumlaşmasına yer verilmemiştir. Atatürk dünyaya baktığında “Liberal Kapitalizm”in gelişmiş ileri örneklerini temsil eden Batı Avrupa ülkeleri karşısında, henüz iç sorunlarını

¹⁹ Falih Rifkî Atay, *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul 1998, s.65.

çözememiş ve oluşum içinde olan “Kollektivizm”in ilk örneği Sovyet modelini görmekteydi.

Cumhuriyet idaresi, Osmanlı döneminden kalan iki yüksek okulun programlarını yenilemiş ve iktisat dersleri sayısı ve saatlerinin arttırılması sağlanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, yani geçiş döneminde Devlet, demiryolu yapımını ele almıştır. Kaybedilen topraklar ve ekonomik kaynaklar nedeniyle kamu kaynakları büyük oranda azalmıştır. Buna rağmen aşar vergisi yürürlükten kaldırılırken; Reji İdaresi (tütün tekeli olan yabancı şirket)nin imtiyaz sözleşmesi de feshedilmiştir. Ayrıca Lozan Antlaşması’na bağlı “Ticaret Sözleşmesi”ne göre 1929 yılına kadar Türkiye, gümrük tarifelerini değiştirmeyecektir.²⁰ Yine bu çerçevede Osmanlı’dan kalan dış borçlardan payına düşen kısmı ödemeyi kabul etmişti. Ulusal ekonomiye geçiş döneminin bir diğer olumsuz koşulu, yabancıların elinde bulunan şirketlerin millileştirilmesi için yapılması gereken ödemelerdi. Devlet, özellikle dış ekonomik ilişkileri veya kambiyo işlemlerini denetim altına almaktan uzaktı. Zira ülkenin bir Merkez Bankası yoktu, bu görevi Osmanlı Bankası, yani yabancı bir banka yürütüyordu.

Bütün bu olumsuz koşullara rağmen bir yanda demiryolu yapımı hızla devam ederken; 5 Nisan 1925’te 601 sayılı Şeker Fabrikaları kurulması hakkında kanun çıkartıldı. Ardından 1927 yılında özel sanayi ve madencilik yatırımlarını teşvik eden yeni önlemler getirildi. Yine aynı yıl içinde 26 Haziran 1927 tarih ve 1170 sayılı yasa ile Başbakanlığa bağlı bir danışma kurulu olan “Ali İktisat Meclisi” faaliyete geçirilerek ülkenin içinde bulunduğu sorunlara yönelik çözümlerin araştırılması ve hükümete raporlar verilmesi sağlandı. Ulusal kaynakların sınırlı, ihtiyaçların sınırsız olduğu bu dönemde, kamu ve özel kesimin öncelikleri belirlemede makro ve mikro açıdan, doğru karar vermeleri gerekiyordu.²¹

²⁰ Toprak, *age*, s.334.

²¹ Toprak, *age*, s.336

2. 1929 KRİZİ VE KARMA UYGULAMA

1930 yılında “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti”nin girişimiyle Ankara’da toplanan “Milli Sanayi Kongresi”ne sunulan raporda ekonomide kaynak israfına yol açan, verimi düşüren nedenler şöyle sıralanmıştır:²²

- Kuruluş yeri seçiminde yanlışlık,
- İşletme sermayesi yetersizliği,
- Makine ve teçhizat noksanlığı,
- Karlılık hesaplarının tutarsızlığı,
- Yönetim ve örgütlenmede başarısızlık,
- Yetişmiş eleman kıtlığı...

Kongre’de ana hatlarıyla belirlenen bu olumsuz koşullar “geçiş dönemi” (1923-1930)nde atılım yapmayı engellemektedir. Hükümet bu yapısal sorunları aşmaya çalışırken, 1928 yılında çok kısa süren bir iyimserliğe kapılmıştır. Anılan yıl hava koşulları uygun düştüğünden iyi bir hasat mevsimi yaşanacağı ve tarımsal ürün ihracatının artacağı hesabı, birinci iyimserlik nedenidir. İkinci neden çok daha önemlidir. Lozan Antlaşmasının öngördüğü yasak bitmekte ve Türkiye Cumhuriyeti 1929 yılının başından itibaren gümrük tarifelerini yeniden düzenleme hakkına kavuşmaktadır. Ancak biri içerden, diğeri dışarıdan doğan iki beklenmedik ve yıkıcı gelişme Hükümeti ve deneyimsiz kamu yöneticilerini zor durumda bırakacaktır.

İçerdeki beklenmedik gelişme, Hükümet’in gümrük vergilerini yükselteceğini anlayan ithalatçıların her türlü imkânı kullanarak ithalatı arttırmaları oldu. Böylelikle 1929 yılında ithalat hızla arttı ve dış ticaret beklenmedik biçimde açık verdi. Devletin içerde karşılaştığı bu tuzağı bozması ihracatı arttırmasıyla mümkün olabilecekti ancak bu sefer dünyayı sarsan “1929 Büyük Buhranı” patlak verdi. Bu kriz tarım ürünleri piyasalarında fiyatların hızla düşmesine neden oldu. Geleneksel tarım ürünleri ihracatçısı olan Türkiye’nin ihraç ürünlerinin fiyatları, yoksulluğa yol açar biçimde düştü. Aynı dönemde Osmanlı dış borçlarının ilk taksitinin vadesinin

²² Boratav, *age*, s.38.

gelmesi sonucunda, ulusal ekonomisini oluşturmaya ve geliştirmeye çalışan genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti bir çeşit “ekonomik seferberlik” ilan etmek ve ülke ekonomisinin işleyişini denetim altına almak zorunda kalmıştır. Böylelikle Atatürk ve arkadaşları iktisadi alanda yapısal reformlar gerçekleştirme gereği duymuştur.

Hükümet’in tepkisini ve bakış açısını Başvekil İsmet İnönü 11 Aralık 1929’da Meclis kürsüsünde şöyle açıklamaktadır:

“Şimdi iktisadi açığın girift olan, güç olan asıl milli kısmına geliyorum. Devlet hayatında olduğu gibi millet hayatında da kendi menbana yani istihsaline kifayet etmek endişesi; işte asıl büyük tedbir budur, Millet kendi istihsalinden fazla sarf etmeyerek kanaatkâr bir hayata girmek mecburiyetindedir...”²³

Başbakan’ın halkı savurganlıktan uzak, tutumlu olmaya ve yerli malı kullanmaya çağıran bu konuşması TBMM’de olduğu gibi ülke düzeyinde de büyük destek buldu. Gazi Mustafa Kemal gönderdiği telgrafla Başbakan’ı kutlayarak görüşlerini onayladığını gösterdi.

Hükümet ortaya çıkan olumlu ortamı dikkate alarak bir “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti” kurulması girişimine destek verdi. TBMM Başkanı Kazım Özalp’in başkanlığında oluşturulan milletvekilleri ve üst düzey yöneticilerinin üye olduğu cemiyetin genel sekreterliğine iktisat vekilliği yapmış İzmir Milletvekili Rahmi Köken getirildi.

Kısa sürede yurt düzeyinde örgütlenen cemiyetin ana amaçları şöyle sıralanabilir:

- Halkı israfla mücadeleye, tutumlu olmaya ve tasarruf etmeye alıştırmak,
- Yerli malları tanıtmak, sevdirmek ve kullanırmak,
- Yerli malların miktarını, kalitesini ve rekabet gücünü arttırmak.

Bu temel amaçlara uygun olarak her yıl 12-18 Aralık tarihleri arasında “Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası” düzenlenmeye başlandı. Atatürk öncülük etmek için yerli mallarından yaptırdığı giysilerle, 17 Aralık 1929’da halkın önüne çıktı.

²³ Boratav, *age*, s.38-39.

Cemiyet'in girişimiyle, Ankara'da 21 Nisan 1930'da "Milli Sanayi Numune Sergisi" açıldı. İki gün sonra "Birinci Sanayi Kongresi" toplandı. Bu kongreyi 1931 yılında toplanan "Birinci Ziraat Kongresi" izledi. Hükümet bu amaçlara ve Dünya ekonomisinin içinde bulunduğu koşullara uygun davranabilmek için yeni yasalara ihtiyaç duydu. 1930 yılının başından itibaren ardı ardına yürürlüğe konan ekonomik yasalarla Hükümet'e ekonominin iç ve dış dengelerini kurma ve koruma olanakları verildi.

Tasarruf önlemlerine rağmen hızla azalan devlet gelirlerini artırmak ve temel kamu hizmetlerini sürdürmek için 30 Kasım 1930'da "İktisadi Buhran Vergisi Kanunu" yürürlüğe konmuştur.

Bu durumu Ord. Prof. Dr. Ömer C. Saraç şöyle özetlemektedir:

"Memleketin liderleri, liberalizm ve kapitalizme karşı o sıralarda dışarıda ve Türkiye'de Marksist olmayan çevrelerce bile yapılan eleştirilerden de etkilenerek, 1923'ten beri izledikleri iktisat politikasını değiştirmek lüzumunu duymuşlardır. Kabul edilen yeni politika Devletçiliktir."²⁴

1929 Buhranı memleketi özellikle çiftçiyi büyük ölçüde sarsmış, üreticinin mahsulü değerlendirilememiş ve memleket sanayileşme yolunda mesafe katedememiştir.²⁵ Sanayiye geliştirebilmek için artık Devlet'in bizzat teşebbüse geçmesi gerekmektedir.

1929 Büyük Bunalımı'nın yıkıcı etkileri, bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de "piyasa ekonomisi"ne ve özel girişimciliğe olan güveni sarsmıştı. Her ülke kendi sosyo-ekonomik koşulları içinde çıkış yolları veya alternatif düzen arayışı içine girmişti. Artık kabul gören görüş "ülke için yararlı ve gerekli olanı devlet yapsın" görüşüydü.²⁶

²⁴ Ömer Celal Saraç, *1923'ten Bu Yana Kalkınma Stratejileri*, II. İzmir İktisat Kongresi, Kitap I, DPT 1981, s.97.

²⁵ Tekeli ve İlkin, *age*, s.76.

²⁶ Sağlam, *age*, s.104.

3. EKONOMİDE DEVLETÇİLİĞE YÖNELİM

29 Ekim 1929 günü New York borsasında patlak veren “Büyük Bunalım” çok kısa sürede Sovyet Rusya dışında, tüm ülkelerin ekonomilerinin çökmesine yol açmıştı. Kriz öncelikle ve büyük ölçüde tarım ürünleri piyasalarını tahrip ettiğinden, Türk ekonomisi üzerinde krizin yıkıcı etkileri büyük olmuştu. Bir yıl içinde genç Cumhuriyet yönetiminin kurmaya çalıştığı iktisadi, sosyal ve siyasal dengeler alt üst oldu. Dünya'nın ve Türkiye'nin içinde bulunduğu koşulları çok iyi değerlendiren Atatürk, ülkenin iktisadi ve sosyal yapısına uygun önlemleri ardı ardına yürürlüğe koymaya, diğer bir deyişle, “Devletçilik”i kurumsallaştırmaya başladı.²⁷ İktisadi bağımsızlığı koruma ve yoksulluğu aşma yolunda seçilen amaç ve araçlar böylece açıklığa kavuşmuştu.

Atatürk 1930 yılından itibaren gerçekleştirdiği siyasal, sosyal ve kültürel devrimlerini iktisadi reformlarla tamamlayıp ülkeyi çağdaş uygarlık düzeyine çıkarmaya girişti. Önce laik hukuk devletinin gereği olarak, devletin ekonomisinin işleyişine müdahale ve yön verme yetkilerini tanımlayan yasalar çıkarıldı. Bu yasalar çerçevesinde çeşitli alanlarda öncü ve yönlendirici iktisadi faaliyetlerde bulunmak üzere kamu kurum ve kuruluşlarının örgütlenmesi sağlandı. Yeni ekonomik düzene geçişi sağlayan, 1930-1933 arasında çıkarılan temel yasalar şunlardı:

- 1- 20 Şubat 1930 tarih ve 1567 sayılı “Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun”,
- 2- 10 Haziran 1930 tarih ve 1705 sayılı “Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Kanunu”,
- 3- 11 Haziran 1930 tarih ve 1715 sayılı “TC Merkez Bankası Kanunu”,
- 4- 22 Temmuz 1931 tarih ve 1873 sayılı “Türkiye'ye Bazı Ülkelerden Yapılacak İthalata Tahdit ve Takyitler Tatbikine Dair Kanun”,
- 5- 1932 yılında yürürlüğe konan “Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun”,

²⁷ Boratav, *age*, s.61.

- 6- 3 Haziran 1933 tarih ve 2262 sayılı “SÜMERBANK’ın Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun”,
- 7- 18 Haziran 1933 tarih ve 2299 sayılı “Ödünç Para Verme İşleri Kanunu”.²⁸

Devletçiliğin altyapısını oluşturan bu yasaların zaman içinde boşlukları doldurulduğu gibi, ihtiyaçlara cevap vermeyenler de yürürlükten kaldırılmıştır. Bu anlayış Atatürk’ün ölümüne kadar başarıyla sürdürülmüştür.

1567 sayılı yasa, paranın değerinin korunması ve ülkenin kıt döviz kaynaklarının yağmalanmasını önleme yolunda Hükümet’e, etkili karşı önlemler alma yetkisi verirken, alınan kararlara uymayanları cezalandırmayı öngörmekteydi.

TC Merkez Bankası’nın 1931 yılından itibaren faaliyete geçmesiyle ülkede kurulmakta olan “yeni ekonomik düzen”in kendisini dış ekonomik güçlere karşı koruması mümkün hale gelmişti. Böylece Osmanlı Bankası ve azınlıkların, ulusal ekonomik çıkarlara ters düşen karar ve davranışları denetim altına alınmış oldu.²⁹

Banknot basma imtiyazına sahip olan banka, 15 milyon sermayeyle ve karma yapılı bir anonim şirket olarak doğmuştu. Bankanın faaliyete geçmesi ancak 3 Ekim 1931’de mümkün olmuştur.

Sümerbank, Atatürk’ün Türkiye’nin sosyo-ekonomik koşulları için belirlediği “Devletçilik”in temel kurumu veya sürükleyici gücüdür. Kuruluş yasasında Sümerbank’ın temel görevleri şöyle sıralanmaktadır:

- 1- Devlet Sanayi Ofisi’nden devralacağı fabrikaları işletmek ve özel sanayi kuruluşlarındaki Devlet iştiraklerini yönetmek,
- 2- Özel yasalarla verilmiş yetkilere dayanarak kurulacak fabrikalar hariç olmak üzere, Devlet sermayesiyle meydana getirilecek tüm sınai

²⁸ Tokgöz, *age*, s.69

²⁹ Tokgöz, *age*, s.70.

kuruluşların etüt ve projelerini hazırlamak, yatırımı gerçekleştirmek ve yönetmek,

- 3- Kurulmaları veya genişletilmeleri ülke için iktisaden verimli olan sanayi işletmelerine kaynakları oranında iştirak veya yardım etmek,
- 4- Sanayi kuruluşlarına kredi açmak ve genel bankacılık faaliyetlerinde bulunmak,
- 5- Ulusal sanayinin gelişmesine yönelik önlemleri araştırmak.³⁰

Sümerbank 20 milyon TL'lik bir kuruluş sermayesi ile devraldığı 4 sınıai işletme, bir satış mağazası ve iki banka şubesiyle hizmet vermeye başladı. Sümerbank'ın kaynak kullanımında veya faaliyetlerinde öncelikleri nasıl belirleyeceği kuruluş yasasında açıklanmıştı. Örneğin, bankanın hammadde ülke içinde sağlanacak sınıai yatırım projelerine öncelik vermesi öngörülmüştü. İhracata yönelik bir yatırım projesi değerlendirmede ikinci derece öncelik taşıyordu.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1938) uygulamaya konduktan sonra, "Devletçilik" in temel kurum ve kuruluşlarının tamamlanmasına devam edilmiştir. 1936 yılında, 2996 sayılı yasa ile Maliye Bakanlığı çağdaş bir örgütlenme ve uzmanlaşma olanağına kavuştu. Özellikle enerji ve madencilik konusundaki araştırmaları ve işletmeleri denetim altına almak ve bir merkezden yönetmek için 1935 yılında 2805 sayılı yasayla ETİBANK, 20 milyon sermaye ile kurulmuştur.

Aynı yıl ülkenin yeraltı servetlerinin araştırılması ve belirlenmesi çalışmalarını yürütmek üzere Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü ile enerji ihtiyacının karşılanması için gerekli çalışmaları yapmak üzere Elektrik İşleri Etüt İdaresi kurulmuştur.³¹

Ayrıca 11.06.1933 tarihinde 15 milyon sermaye ile yerel yönetimlere mali ve teknik destek vermek üzere Belediyeler Bankası (İller Bankası) oluşturuldu. Esnaf ve

³⁰ Tokgöz, *age*, s.71.

³¹ Tokgöz, *age*, s.72.

sanatkârın kredi ihtiyacını karşılamak üzere 1933'te kurulan Halk Bankası'nın 17.01.1938'de 3331 sayılı yasayla faaliyete geçmesi sağlandı.

1937 yılında Deniz Bank kuruldu. İki yıl sonra bu banka tasfiye edilerek yerine Devlet Denizyolları Umum Müdürlüğü faaliyete geçirildi.

Sayıları ve faaliyetleri artan kamu işletmelerinin yönetimlerine ve faaliyetlerine belli bir düzen getirmek için 1938 yılında 3460 sayılı "Sermayenin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun" çıkarılmıştır.³² Kamu kesiminde holdingleşme ve yasayla belirgin hale gelirken, kamu iktisadi kuruluşlarının denetimi başkanlığına bağlı "Umumu Murakabe Heyeti"ne verilmiştir. Bu yasa tam 22 yıl, yani 1964 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

Devletçilik uygulamaları tarım sektöründe de yeni oluşumlara neden olmuştur. Tarımı geliştirmek için nitelikli tohum, damızlık fide ve fidan yetiştirip çiftçiye dağıtmak üzere, Hazine arazisi üzerinde Devlet sermayesiyle örnek çiftlikler kurulması bu dönemde gündeme gelmiştir. Ankara'daki Gazi Orman Çiftliği uygulamasının başarılı olması, bu konuda karar alınmasını kolaylaştırmıştır. 1937 yılında Tarım Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan "Zirai Kombinalar İdaresi" 1938'de Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu adını almıştır. Daha sonra Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü adıyla katma bütçeli, tüzel kişiliği olan bir kamu kuruluşu olmuştur.

5 Mayıs 1925'te yirmi bin dönüm araziyle kurulan bu Çiftlik daha sonra 102 bin dönüme ulaşmıştır. AOÇ, 1950 yılında 5659 sayılı yasa ile Tarım Bakanlığı'na bağlı tüzel kişiliği olan iktisadi kuruluş haline getirilir ve bugünkü adını alır.

Atatürk, çiftçilere yönelik konuşmalarında makine kullanmanın yararlarını anlatıp, kooperatifleşmeyi teşvik etmekteydi. Devletçilik hamlelerinin ardı ardına

³² Boratav, *age*, s.77.

geldiği 1930'lu yıllarda tarım kesimi için önemli sayılan “Tarım Satış Kooperatifleri” yasasının yürürlüğe girmesi sağlanmıştı.

Devletçilik döneminde dış ticaret politikası da değişmiş, özellikle gümrük yasa ve tarifelerini değiştirme olanağına kavuşan Devlet yasaklama ve kontenjanlarla ithalatı kısıtlanmıştı. Buna bağlı olarak ithalat ve ihracat ikili anlaşmalara göre yürütülmüştü. Böylece dış ticaret kontrol altına alınarak Türk Lirası'nın dış değeri korunmuştur. Bu uygulamanın sonucu olarak dış borçlanmaya ihtiyaç doğmamıştır. Dış denge sağlanınca, içerde de anti-enflasyonist para-kredi ve maliye politikaları uygulanması kolaylaşmıştır.

Devletçilik uygulamalarının, azınlıkta olsalar bile, bazı çevrelerde tereddütler uyandırdığını gören Gazi Mustafa Kemal, Başbakan'a rağmen iş dünyasının yakından tanıdığı T. İş Bankası Genel Müdürü Celal Bayar'ın İktisat Vekilliğine getirilmesini (1932) sağlamıştır. Sonra da Türkiye'de uygulanmaya konan “Devletçilik”in tanımını yaparak, Celal Bayar aracılığıyla kamuoyuna duyurmuştur. Bayar bu tanımı Ocak 1936'da toplanan Sanayi Kongresi'ni açarken yaptığı konuşmada tekrarlamıştır. Atatürk imzasıyla Devletçilik'in tanımı şöyledir:

“Türkiye'nin tatbik ettiği Devletçilik sistemi 19. Asırdan beri sosyalizm kuramcılarının ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir... Devletçiliğin bizce manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini ve faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını Devletin elinde almak... Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türk vatanında asırlardan beri ferdi ve hususi teşebbüslerle yapılamamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi ve görüldüğü gibi kısa zamanda yapmaya muvaffak oldu... Bizim takip ettiğimiz bu yol, görüldüğü gibi, Liberalizmden başka bir sistemdir...”³³

3.1.EKONOMİDE DEVLETÇİLİK POLİTİKASINA DAİR TARTIŞMALAR

Türkiye'de tartışması yıllarca süren, herkesin farklı algıladığı ve yorumladığı devletçilik kavramı ile ilgili tartışmalar 1930 yılında tekrar başlamıştır. Serbest

³³ İnan, *age*, s.57.

Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ile birlikte bu partinin liberalizmi benimsemesi ve bu yönde politikalar üretmesi üzerine ilk tepkiler gelmeye başlamıştı. 30 Ağustos 1930'da demiryolunun Sivas'a gelişi vesilesiyle Başvekil İsmet İnönü, yaptığı konuşma ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın bu politikalarına karşı cevap vermiştir. İsmet İnönü burada yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

“Biz iktisatta hakikaten mutedil (ılımlı) devletçiyiz. Bizi bu istikamete götüren bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin temayülüdür (düşünce eğilimidir). Devletçilikten büsbütün vazgeçip, her nimeti(mutluluğu) sermayedarların faaliyetlerinden bekleme ve sevk etmek bu memleketin anlayacağı şey midir?”³⁴

İsmet İnönü bu konuşma ile devletçilik tartışmalarının temelini atmıştır. İsmet İnönü'nün yaptığı bu konuşmaya karşı cevap, Serbest Cumhuriyet Fırkası Başkanı Fethi Okyar'dan gelmişti. Fethi Okyar, 7 Eylül 1930 tarihinde İzmir'de yaptığı konuşmada demiryolları yapımında tüm yükün çiftçi, esnaf ve tüccarlara yüklenmesini eleştirerek bu sınıfların ödeyemeyecekleri bir vergi yükü ile karşı karşıya bırakıldıklarını bu durumun Türkiye'nin kalkınmasına engel olduğunu vurgulamıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın liberalist politikalarını açıklayarak Avrupa ülkelerinde de bu politikaların uygulandığını vurgulamış ve Türkiye'de izlenen devletçi politikalar sebebiyle ülkede iflasların yaşandığını vurgulamıştır.³⁵ 1930 yılında Meclis'te yeni hükümet programının görüşülmesi sırasında İktisat Bakanı Mustafa Şeref Bey'in (Özkan) konuşması da ekonomide devletçiliği tanımlamaya yönelik önemli bir denemeydi. Bu konuşmada devletçilik, bir kamu hizmet anlayışı ve bunun ölçütleriyle yürütülecek kapsamlı ve sürekli bir politika olarak tanımlanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk de 17 Kasım 1931'de başlayıp 4 Mart'a kadar süren yurt gezisi sırasında İzmir'de yaptığı konuşmada devletçiliği tanımlamıştı. Mustafa Kemal Atatürk yaptığı bu konuşmada şunları söylemişti:

³⁴ Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1987, s. 52.

³⁵ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, Cilt II, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1988, s. 104-106.

“Fırkamızın takip ettiği program, bir istikamette tamamıyla demokratik halkçı bir program olmakla beraber iktisadi noktainazardan devletçidir. Bu itibarla fırkamızı müstenit olan Hükümeti Cumhuriyet’in her noktai nazardan vatandaşların hayatile, istikbali ve refahile alâkadar olması tabidir. Halkımız tab’an devletçidir ki her türlü ihtiyacı devletten talep etmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla milletimizin tebayii ile fırkamızın programında tamamiyle bir mutabakat vardır.”³⁶

Mustafa Kemal Atatürk devletçiliği bu şekilde tanımlarken ekonomik temelden çok sosyal ve kültürel temele dayandırmıştı. Bu konuşmada sosyal devlet olgusu yer almaktaydı. 10 Mayıs 1931 tarihinde yapılan Cumhuriyet Halk Fırkası’nın üçüncü kurultayı ile birlikte devletçilik parti programına girmiştir.

3.1.1. Devletçilik İle İlgili Yorum ve Tartışmalar

Türkiye’de devletçilik tartışmaları 1908 tarihine kadar geri götürülebilir. İttihat ve Terakki’nin ideologları Ziya Gökalp’te, Tekin Alp’te, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Yusuf Akçura’da “iktisadi devletçilik” önerileri görülmekteydi. Devletçiliğin ilke olarak kabul edilmesinden sonra bu ilkenin nasıl uygulanması gerektiği ve bu ilkenin ne anlama geldiği konusu üzerinde tartışmalar yoğun şekilde yaşanmıştır. Bu konuda ortaya atılan dört farklı devletçilik görüşü vardı. Bu dört farklı görüşü savunan teorisyenler kendi devletçilik anlayışlarını ortaya koymuşlardır. Devletçilik konusunda yaşanan bu tartışmalar devletçilik kavramında farklı tanımlamalara neden olurken içi bir türlü doldurulamayan ve herkesçe farklı algılanan ve yorumlanan bir kavram karmaşası Türkiye’nin siyasal gündemini sürekli işgal eder hale gelmiştir.

3.1.2. Kadrocular ve Devletçilik Görüşleri

1932-1935 yılları arasında yayınlanmış olan *Kadro* dergisinde sergilenen görüşler, Türk siyasal hayatında Kadro hareketi diye isimlendirilen düşünce akımını oluştururlar. Bu düşünce akımı temel olarak devletçiliği savunmuştur. Ancak Kadro’nun devletçilik anlayışı, yine aynı dönemlerde hükümet politikası olarak benimsenmiş olan devletçilik anlayışından oldukça farklıydı. Kadrocular, kapitalizmin ve sosyalizmin dışında, Türkiye’nin koşullarına uygun yeni bir

³⁶ *Ayın tarihi*, Cilt 25, sayı 82–83, Ankara Ocak- Şubat 1931, s. 7069.

toplumsal sistem arayışı içindeydiler. *Kadro* dergisinde açıklanan devletçilik işte bu yeni toplumsal sistemin adıydı.³⁷

Kadro dergisinde savunulan görüşlerin büyük bir bölümü ilk olarak 5 Ocak 1931 tarihinde Türk Ocağı salonunda verilen konferansta açıklanmıştır. Konferansın konusu “inkılâbın ideolojisi” ve konuşmacı da Şevket Süreyya Aydemir idi.³⁸ Kadrocuların görüşleri 1932 yılında yayınlanan *İnkılâp ve Kadro*da bir bütün olarak yer almıştır. 1932-1935 yılları arasında Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun sahipliği altında yayınlanan *Kadro* dergisinde, Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tökin, Burhan Asaf Belge ve Şevki Yazman’ın yazıları yayınlanmıştır. *Kadro* dergisinin yazarlarının siyasi görüşleri dergideki yazılarına da yansımıştır. Derginin yazarlarının dergideki yazılarına bakıldığında Marksizm kaynaklı bir devletçiliği benimsedikleri görülmektedir. Bu durumun nedeni ise dergi yazarlarının siyasi geçmişlerinden kaynaklanmaktaydı. Derginin başyazarı konumunda olan Şevket Süreyya Aydemir ile Vedat Nedim Tör 1927 tevkifatına kadar Türkiye Komünist Partisi üyesiydi. İsmail Hüsrev Tökin Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası adına Dördüncü Komitern Kongresi’ne katılmıştır. Burhan Asaf Belge’nin ismine de, Şefik Hüsnü Değmer’in imtiyaz sahipliğini yaptığı *Aydınlık* dergisinde rastlanmaktaydı.³⁹ Bu siyasi geçmişe rağmen *Kadro* yazarlarının yazılarında bir sosyalizm düşmanlığı dikkat çekmekteydi. Bu durumun farklı nedenleri vardı. Bu nedenler arasında Kadrocuların Marksizm’in Türkiye koşullarına uygun olmaması konusundaki eleştirileri ve bu teorinin bazı durumları açıklamada ortaya koyduğu fikir ve yorumlara olan eleştirileri yatmaktaydı.⁴⁰

³⁷Ömür Sezgin, *Kadro Hareketi, Kadro (1932 cilt:1)*, Yayın Hazırlayan: Cem Alpar, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1978, s. 11.

³⁸ Sezgin, *age*, s. 12

³⁹ Sezgin, *age*, s. 12

⁴⁰ “Kadrocuların”, Marksizm’e yönelttikleri eleştirilerin başında Marksist teorinin ulusal kurtuluş savaşlarını anlamada ve yorumlamadaki eksikliği idi. Marksist teori dünyada yaşanan mücadeleyi sınıfsal mücadele olarak görürken, “Kadrocular” dünya’yı gelişmiş (sömürgeci) ve gelişmemiş (sömürülen) ülkeler olarak iki kampa ayırarak mücadelenin sınıfsal değil bu iki kamp arasında yaşandığını ileri sürmekteydiler. “Kadroculara” göre geri kalmış ve sömürülen ülkelerde bir sınıflaşma yoktu. Çünkü bu ülkelerde insanlar feodal düzende yaşamaktadırlar ve işçi -patron, emek-sermaye çelişkisi ve mücadelesi yaşanmamaktadır. “Kadroculara” göre ulusal kurtuluş savaşları sömürülen ülkelerdeki tüm halkın emperyalizmin tahakkümüne karşı bir baş kaldırısıdır. Dünya da yaşanan bu eşitsizliğin çözümü Marksist teoriye göre dünyadaki tüm işçilerin birlikteliği ile çözümleneceği fikri savunulurken, Kadroculara göre bu çelişkinin çözümü ancak ulusal kurtuluş savaşları ve bunun sonunda kurulan bağımsız milli devletlerin kalkınması ile çözülecekti. Çünkü ileri tekniğe sahip olan

Kadrocular dergideki yazılarına dünya buhranının dünya'ya ve Türkiye'ye yansımaları ile ilgili yazarak başlamışlardır. Derginin ilk sayısında Dr. Vedat Nedim Tör, "Müstemele iktisadiyatından Millet iktisadiyatına" adlı makalesinde; dünyada benimsenen ekonomik sistemlere değinirken iki sistemden söz etmekteydi. Bu sistemler; Rusya'nın uygulamaya çalıştığı Komünizm ve Cemiyeti Akvam'ın kapitalizmi kurtarma amacıyla uyguladığı ekonomik politikaları. Türkiye'de ise bu ekonomik sistemlerden farklı olarak müstemele iktisat yerine millet iktisadına dayanan bir ekonomik yapının oluşturulması gerektiğini vurgulamıştır.⁴¹ Derginin aynı sayısında, Burhan Asaf imzalı "Çökmekte Olan Dünya Nizamı" başlıklı makalede dünya buhranı, I. Dünya Savaşı sonuçlarına kadar dayandırılarak anlatılmakta ve kapitalist ekonomilerin çöktüğü görüşü savunulmaktaydı. Türkiye'de izlenmesi gereken ekonomik politikanın ise, milli (korumacılığa dayalı) bir ekonomik politika olması gerektiğini savunarak böylece ülkenin kalkınabileceğini ileri sürmekteydi.⁴²

Kadro dergisinde, Kadrocuların, Türkiye'de izlenmesi gereken ekonomik politika ile ilgili görüşlerini içeren yazılar 1935 yılına kadar devam etmiştir. Kadrocular bu yazılarla devletçilik görüşlerini ortaya koymuşlardır. 1935 yılının başlarına kadar yayın hayatını sürdüren *Kadro* dergisinde Kadrocuların devletçilik görüşleri farklı başlıklarla onlarca makale şeklinde yayımlanmıştır. Şubat 1932 tarihinde yayımlanan *Kadro* dergisinin ikinci sayısında "Türk Tütüncülüğü ve İktisadi Devletçilik" isimli makalede Türk tütüncüğünün Türkiye'nin ihracat gelirlerinin %30'unu oluşturduğu vurgulanarak, tütüncülükteki gerileyiş rakamlarla gösterilmekte ve bu gerilemeyi durdurmak için tütüncülükte de iktisadi devletçiliğin

ülkeler sömürgecilik sayesinde zenginleşirken ülke içindeki sınıfsal mücadeleler zayıflayacaktı. Marksist görüşe göre ise sermayeyi elinde bulunduran kapitalistler giderek zenginleşip tekel olacak ve işçi sınıfının sömürsünün üst düzeyde olduğu vahşi kapitalizm dönemi yaşanacaktı. Ayrıca Kadroculara göre gelişmemiş (sömürülen) ülkelerde sömürü tüm kesimlerin sömürsü anlamına gelmekteydi. Osmanlı Devleti de sömürülen bir ülke konumunda olması dolayısıyla ve sömürülen ülkelerde sınıfların belirginleşmemiş olması nedeniyle yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde, imtiyazsız ve kaynaşmış bir toplum düzeni olabileceğini ileri sürmüşlerdi. Bu amaçla imtiyazsız ve kaynaşmış bir toplum düzeninin savundukları devletçilik görüşü ile gerçekleştirebileceğini ileri sürmüşlerdi. Bunlara göre; Türkiye'nin, emperyalizme karşı ulusal kurtuluş savaşı vererek kurulan bir ülke olması ve sınıfların belirginleşmiş olması nedeniyle Türkiye'de sınıfsal ayrımlara neden olmayacak bir düzen kurulmalıydı. Ayrıca Türkiye kurtuluştan sonrada emperyalist ülkelerle mücadele içerisinde yer alacağından milli kalkınma modelini benimsemeliydi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Ö. Sezgin, a.g.e. , s. 13-20).

⁴¹ Vedat Nedim Tör, "Müstemele İktisadiyatından Millet İktisadiyatına", *Kadro*, sayı:1, Ocak 1932, s. 8-11.

⁴² Burhan Asaf , "Çökmekte Olan Dünya Nizamı", *Kadro*, sayı: 1, Ocak 1932, s. 21-27.

uygulanması gerektiği vurgulanmıştır. Tütüncülük başta olmak üzere tarım politikalarında da devletin öncülüğünü savunan Kadrocular Türkiye’de yetiştirilen tarım ürünlerinin ithal edilmesinin yasaklanmasını savunurken tütün üretiminin ve kalitesinin artırılmasının devlet eliyle yapılmasını savunmaktaydılar. Kadrocular, devletçiliğin en önemli unsurlarından biri olan planlı ekonomiyi savunmuşlardır. Bu konuda yayımlanan ilk makale derginin beşinci sayısında derginin başyazarı Şevket Süreyya Aydemir tarafından kaleme alınan “Plan Mefhumu Hakkında” isimli makaleydi. Bu makalede iki farklı plan tanımı yapılmıştır. Birinci tanımda, plan; ekonomik faktörlerin gidişatına hâriçten müdahale olarak tanımlanmıştır. İkinci tanımda ise plan; izlenecek ekonomik politikanın ve bu politikaya göre yapılacak olan yatırımların önceden tespiti, değerlendirilmesi ve altyapısının hazırlanması olarak tanımlanmıştır. Şevket Süreyya Aydemir, ikinci tanımın doğru olduğunu vurgulayarak; ister sosyalist isterse kapitalist ekonomik sistemlerden hangisi benimsenirse benimsensin planlı ekonominin ülkelerin kalkınmasında önemli bir yere sahip olduğunu savunmuştur.⁴³ Kadroculara göre Türkiye’de planlı ekonomi benimsenmeliydi. Böylece yatırımlarda israf önlenerek her alanda kalkınma gerçekleşecekti. Türkiye’nin sanayileşebilmesi için neler yapılması gerektiği konusuna derginin Haziran 1932 tarihinde yayımlanan altıncı sayısında Dr. Vedat Nedim Tör imzalı “Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lâzım” başlıklı makalede yer verilmiştir. Bu makalede Osmanlı’ya ve Türkiye Cumhuriyeti’ne biçilen ekonomik yol şu cümle ile “Türkiye bir ziraat memleketidir ve bir ziraat memleketi kalmalıdır.” ifade edilmiştir. Bu durumun Türkiye’yi açık pazar olarak kullanmak isteyen gelişmiş kapitalist ülkelerin işine geldiği vurgulanmıştır. Emperyalizme karşı kurtuluş mücadelesi veren Türkiye’nin bu yolu izlememesi gerektiği vurgulanarak; bir ziraat ülkesi olarak kalmanın sakıncaları 1923-1932 arasındaki dış ticaret açığı örnek verilerek açıklanmıştır. Türkiye’de emperyalizmin tahakkümünden kurtulmak için mücadele edildiği açıklanmıştır. Bu amaçla Lozan Barış Anlaşması’nda ekonomik bağımsızlığı gerçekleştirmek için kapitülasyonların kaldırıldığı, gümrük vergilerinde değişikliklerin yapıldığı açıklanmıştır. Ayrıca milli bir sanayi oluşturmak amacıyla Teşvik-i Sanayi Kanununun çıkarıldığı, millileştirme

⁴³ Şevket Süreyya, “Plan Mefhumu Hakkında”, *Kadro*, sayı: 5, Mayıs 1932, s. 5-12.

politikalarının uygulandığı ve atılan diğer adımlar milli bir sanayileşme politikasının izlendiği vurgulanmıştır. Bu faaliyetlerin yetersizliğini eleştirerek tüm bu atılan adımlara rağmen liberal ekonominin benimsendiği bu ekonomik sistemin Türkiye'nin şartlarına uygun olmadığı öne sürülmüştür. Çünkü Türkiye'de milli sermayedarların maddi açıdan yetersiz oldukları, birikimsiz ve çapsız oldukları vurgulanarak; fertlerin yaptığı yatırımlarda israfların yaşandığı ve böylece milli ekonominin kurulamadığı görüşü savunulmuştur. Bu durumun Türkiye'yi açık pazar yapmak isteyen ülkelerin işine geldiği vurgulanmıştır. Bu amaçla sanayileşmenin şart olduğu, bu sanayileşmenin de bir sanayi planı ile gerçekleşebileceği vurgulanmıştır. Hazırlanacak planda, ziraatı sanayiye, sanayiye ziraata pazar olacak şekilde düzenlemenin gerekliliği savunulmuştur. Yapılacak sanayi yatırımlarının da devlet eliyle yapılmasının gerekli olduğu vurgulanmıştır.⁴⁴ Kadrocuların devletçilik görüşlerinin diğer bir unsuru olan planlı ekonomiyi savunmaları derginin diğer sayılarında da devam etmiştir.

Derginin Aralık 1932 tarihli on ikinci sayısında Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun kaleme aldığı "Ankara-Moskova-Roma" başlıklı makalede Rusya'nın uygulamaya koyduğu Beş Yıllık İktisat Planı'nın başarılı sonuçlar vermeye başladığı ve artık kapitalist Avrupa ülkelerinin dahi bu planın başarısız olacağı savlarından vazgeçtiklerini öne sürülmekteydi. Böylece Rusya'nın bu plan sayesinde dünya piyasalarına hâkim olacağı görüşü savunulmaktaydı.⁴⁵ Bu görüş savunulurken, Türkiye'de de Rusya'da olduğu gibi beş yıllık iktisat planlarının hazırlanarak uygulamaya konması istenmekteydi. Kadrocuların devletçilik görüşlerinin esasları ile ilgili bir diğer husus da ülkeyi iktisadi mıntikalara ayırma fikriydi.

Derginin Mart 1933 tarihli on beşinci sayısında Şevket Süreyya Aydemir'in kaleme aldığı "Türkiye'nin İktisadi Mıntikalara Bölünmesi, Rayonlaştırma" başlıklı

⁴⁴Vedat Nedim, "Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lâzım", *Kadro* sayı: 6, Haziran 1932, s. 13-19.

⁴⁵Yakup Kadri, "Ankara-Moskova-Roma", *Kadro*, sayı:2, Aralık 1932, s. 34-35.

makalede bu görüşün ayrıntıları anlatılmaktaydı.⁴⁶ Bu makalede Türkiye'nin iktisadi yapısına uygun olarak mıntikalara ayrılması gerektiği savunularak bu durum şu şekilde açıklanmaktaydı; diyelim şeker pancarı yetişebilecek yer şeker pancarına tahsis edilecek ve burada şeker sanayi kurulacaktı. Kısacası ziraat ile sanayi yatırımları iç içe olacaktı. İktisat mıntikaları belirlenirken tüm ekonomik unsur ve dengeler göz önünde bulundurulacaktı. Kadrocuların 1930'lardan itibaren savundukları sınıfsal mücadele yerine sömüren ve sömürülen ülkeler arasındaki mücadele ve sömürülen ülkedeki sınıfsız toplum yaratma görüşü derginin Ocak 1934 tarihli yirmi beşinci sayısında Burhan Asaf Belgenin "1933-1934 Bir Yılbaşı Bilânçosu"⁴⁷ başlıklı makalesinde yer almıştır. Burhan Asaf Belge bu makalede "Beş Yıllık Sanayi Planı'na" geçildiğini belirterek bu plan sayesinde Türkiye'nin kalkınacağını ileri sürmüştür. Bu duruma örnek olarak gösterdiği ülkelerden Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'ın bu şekilde kısmen sanayileştiklerini ve bu yolda devam kararı aldıklarını ve ayrıca İran, Irak ve Mısır gibi ülkelerin de bu doğrultuda hamlelerde bulduklarını vurgulamıştır. Kadrocular 1923 ile 1930 yılları arasında uygulanan liberal politikaları eleştirmekle birlikte bu eleştirilerin dozunu arttırmamışlardı. Bunun nedeni ise kendilerini yeni kurulan devletin ideolojisini oluşturacak aydınlar olarak görmeleriydi. 1930'dan sonra uygulanan ekonomik politikalarından devletçilik görüşlerine uygun olanları desteklemekle birlikte liberal politikaları eleştirmişlerdir. Kadrocuların devletçiliği planlı, korumacı, devlet yatırımlarını savunan bir devletçilik anlayışıydı.

3.1.3. Ahmet Hamdi Başar ve İktisadi Devletçilik Görüşü

Bu dönemde devletçiliğe getirilen farklı bir yorumda Ahmet Hamdi Başar'ın "iktisadi devletçilik" görüşüdür. Bu görüş, Başar'ın 1931 ve 1933 yıllarında yayımladığı *İktisadi Devletçilik* adlı kitapta ve yine aynı dönemde kendisinin çıkardığı *Kooperatifçilik* dergisinde savunulmuştur.⁴⁸

⁴⁶"Türkiye'nin İktisadi Mıntikalara Bölünmesi, (Rayonlaştırma)", Şevket Süreyya, *Kadro*, sayı: 15, Mart 1933, s. 5-18.

⁴⁷ Burhan Asaf , "1933-1934 Bir Yılbaşı Bilânçosu", *Kadro*, sayı: 15, Ocak 1934, s. 28-29.

⁴⁸ İlk ve Tekeli, *age*, s. 89.

Başar'ın görüşlerinde *Kadro* dergisi çevresindeki görüşlerle benzerlikler göstermekteydi. Hatta zaman zaman *Kadro* dergisinde Başar'ın görüşlerine yer verilmiştir. Ayrıca “Kadrocular” Başar'ı eleştirilerinde ılımlı davranmışlardır. Tüm bunlara rağmen Başar'ın savunduğu iktisadi devletçilik görüşü ile Kadrocuların savunduğu ideolojik çerçevenin ulaşmak istediği toplumsal düzen farklıydı. Kadroculara göre devletçilik ileride ulaşılacak toplumun sürekli temel ögesi iken; Başar'ın amaçladığı düzende “iktisadi devletçilik” bir süre sonra yok olarak ortadan kalkacaktı.

Başar'ın iktisadi devletçilik görüşü geçici bir süre uygulanacak bir ekonomik politika sistemi idi. Fakat geçici süreyle dahi olsa bu nasıl gerçekleşecekti? Başar bunu şu şekilde açıklamıştır.

“Devlet mekanizması, bürokrasi esaslı çerçevesindeki devlet anlayışında farklı olmalıdır. Bunun için devlet idari ve iktisadi diye ikiye ayrılır. Çünkü idari devlet daima, iktisadi işlere müdahale etmek ister. Bu sebeple her ülkede idari devletin iktisadi işlere müdahaleleri asgari düzeye indirilmiştir. İktisadi sınıfların kuvvet ve mukavemeti ne kadar dar ve az ise idari devletin iktisadi hududu o kadar geniş ve çok olmuştur.”⁴⁹

Başar böyle bir devletçiliği kapıkulu devletçiliği olarak adlandırmakta ve çok sakıncalı olarak görmekteydi. Başar'a göre, iktisadi devletçiliğin yapmak istediği “himayelerle teessüs edebilen kapitalistin” yerine geçecek fakat “kapital namına insan istismarını yapmayacak müesseseler vücuda getirmektir.”⁵⁰

Başar iktisadi devletçiliği şöyle tanımlamıştır:

“İktisadi devletçilik demokrasiyi savunur. İçine kapalı bir ekonomiyi ve diktatörlüğü yadsır. Devlet mekanizması bizzat halkın malıdır ve millet ile devlet ayrı ayrı mefhumlar değildir. Ancak iktisadi devletçiliğin yapacağı şey, en mütakâmil bir uzviyeti ortaya koyduktan sonra bunu yavaş yavaş bir programla halka mal etmektir. En muazzam zannedilen teşkilat ve tesisat dahi devletçilik programında basit bir madde halinde mütalaa olunabilir ve bunlar teşekkül ve teessüs ettikten sonra hakiki sahipleri olan halka devredilir.”⁵¹

⁴⁹ A. Hamdi Başar, *İktisadi Devletçilik*, İstanbul 1933, s. 18-19.

⁵⁰ Başar, *age*, s. 52.

⁵¹ Başar, *age*, s. 67.

“Devlet memleketin müdafaasına ve halkın birinci derece ihtiyacına taalluk eden istihsalleri himaye ve en ucuz ve en müsait olarak istihsal yapabilen mıntikalarda büyük ve fenni istihsal faaliyetlerini teksif ve gelişi güzel istihsal usulünü memleket menfaatlerine göre tehdit ederek üretimi yönlendirecektir.”⁵²

Her türlü yollar, limanlar ve ulaşım vasıtaları devlet tarafından umumi programların emir ve müsaade ettiği şekil ve nispetler dâhilinde alaka ve himaye görmeliydi. Ahmet Hamdi Başar’ın devletçilik görüşü de “Kadrocuların” görüşü gibi teoride kalmış ve uygulamaya konulmamıştır.

3.1.4. Ahmet Ağaoğlu ve Liberalist Devletçilik Görüşü

Ahmet Ağaoğlu, sistemli bir devletçilik görüşü oluşturma çabası içerisinde değildi. Bu konudaki görüşlerini Kadrocuların yazılarını, özellikle Şevket Süreyya Aydemir’in *İnkılâp ve Kadro* adlı kitabını eleştirerek ortaya koymuştur. Ahmet Ağaoğlu Kadrocuları iktisadi analizleri açısından eleştirmekteydi. Ağaoğlu, Sosyalizmin, tüm felaketlerin kaynağını özel mülkiyette görmekte olduğunu belirterek çözüm olarak özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını savunduğunu açıklamıştır. Bu görüşün ihtilalci bir görüş olduğunu ve bu nedenle ya kabul edilmesi veya reddedilmesi gerektiğini savunmuştur. Kadrocuların ise bu görüşü ne kabul ettikleri ne de reddettiklerini eleştirerek; Kadrocuların Sosyalist olmadıklarını ortaya koymuştur. Çünkü Kadrocuların kısmen özel mülkiyeti tanıdıklarını vurgulamıştır. Fakat aynı zamanda Marksist olduklarından Sosyalist metodun taraftarı olduklarını belirtmiştir. Yani istihsal üretim vasıtalarının ve yüksek tekniğin devlete ait olmasını istediklerini vurgulamıştır.⁵³ Kadrocuların bireycilik yerine toplumculuğu savunduklarını açıklamıştır. Bu görüşü eleştiren Ağaoğlu, Kadrocuların ferdi mesainin devletin planlı ve iradeli müdahalesi altına alması fikrine karşı çıkmıştır. Ağaoğlu, Kadrocuların toplumculuğu savunarak ferdiyetçiliği ortadan kaldırma görüşüne karşıydı. Bu düşünceye şu sözler ile karşı çıkmaktaydı:

“Milletin, onun yegâne teşekkül unsuru olan ferdi alınırsa ne kalır? Bedihidir ki bu unsur inkâr edildiği ve hürriyetten mahrum kılındığı nisbette onun mahsulü olan

⁵² Başar, *age*, s. 60-67.

⁵³ İlkin ve Tekeli, *age*, s. 97-98.

millette inkâr edilmiş olur. İnkâr olunan ve hürriyetten mahrum edilen bir muhit nasıl inkişaf eder? Nasıl kuvvetlenir?"⁵⁴

Ağaoğlu, Türkiye'nin kalkınmasının bireysel özgürlüklerin ön planda tutulması ile gerçekleşeceğini savunmuştur. Ağaoğlu, bu düşüncesini Şark ile Garp ülkelerini birbiriyle kıyaslayarak ortaya koymaktaydı. Ağaoğlu, bu konuda da yine Kadrocuların Şark ve Garp ayrımı değerlendirmesini eleştirerek yeni bir fikir ortaya koymuştur. Kadrocuların Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı emperyalist ülkeler olarak gördükleri Garp ülkeleri ile sömürülen Şark ülkeleri arasındaki mücadelenin başlangıcı olarak gördüklerini belirten Ağaoğlu Kadrocuların, Garbın Şark üzerinde tahakkümü olduğunu ve bu tahakkümün kaldırılması için yapılması gerekenler üzerine görüşlerini şekillendirdiklerini belirtmiştir. Ağaoğlu, bu konuda Kadrocuları Garbın Şark'a göre nasıl ileri tekniğe sahip olduğunu ve nasıl kalkındığını anlamaya çalışmamakla eleştirmekteydi. Bu konuda farklı bir görüş ortaya koyan Ağaoğlu, Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere Şark ülkelerinde ferdin özgürlüklerinin kısıtlandığı ve ferdin özgürlüğünün kısıtlanması nedeniyle bilim ve teknolojiye gelişmenin sağlanamadığını ileri sürmüştür. Garpta ise ferdi özgürlükler sayesinde bilim ve teknolojinin geliştiğini ve bu ülkelerin hızla kalkındığını vurgulamıştır.⁵⁵ Ağaoğlu'na göre, Türkiye ferdi özgürlükler için yapılan inkılâplar sayesinde kalkınıp gelişecekti. Ağaoğlu, fertçilik görüşünü bu şekilde temellendirdikten sonra devlet hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur. Ağaoğlu'na göre devlet inkâr edilmesi imkânsız bir gerçekliktir. Devletçilik ise en ilkel kabileden başlamak üzere en gelişmiş toplum düzeninde dahi toplumsal düzene müdahale etmek hassasını içermektedir. Bu nedenle devletçilik inkârı imkânsız bir gerçektir. Ağaoğlu'na göre devletçilik; ihtiyaç duyulduğu ve icap ettiği zaman olumsuzlukları ve karşıtlıkları ortadan kaldırmak ve var olan düzeni korumak için müdahale etmesi gereken gücün (devletin) düzenidir. Kadroculara göre ise icap ve ihtiyaç kelimesinin manaları Ağaoğlu'nunkinden farklıydı. Kadroculara göre devletçilik; devletin yüksek tekniği ve iktisat yatırımlarını eline almasıydı. Ağaoğlu'na göre bu durum ferdin ortadan kaldırılması yani özel mülkiyetin yok sayılması anlamına gelmekteydi. Ağaoğlu

⁵⁴ Ahmet Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*, Sanayi-i Nefise Matbaası, İstanbul 1933, s. 25.

⁵⁵ Ağaoğlu, *age*, s. 29.

bunu çok tehlikeli ve sakıncalı görmüştür. Ferdi teşebbüslerin ortadan kaldırılmasını ve devletin müteşebbis olarak iktisatla uğraşmasını ülke için sakıncalı görmekteydi.⁵⁶

Bu nedenlerden dolayı Ağaoğlu'na göre:

“Kemalist devletin birinci hedefi ferdi himaye ve teşvik ve ferdin inkişaf ve yükselmesini temin etmektir. Ferdin yapamadığı mübrem ve lüzumlu işleri devletin üzerine almasını” Ağaoğlu'na Kadrocular kadar kabul etmekteydi.⁵⁷

Tüm bu görüşler dikkate alındığı zaman Ağaoğlu'nun devletçilik görüşü bireyin yapamadığını devlet yapar ve devlet tüm imkânları bireyin hizmetine sunar biçiminde bilinen liberal yoruma ulaşmış olmaktadır.

3.1.5. İsmet İnönü ve CHP Bürokratlarının Devletçilik Görüşü

CHP kadroları içinde, parti dışında gelişen ve partinin ideolojisini oluşturma çabalarına farklı tepkiler olmuştur. Parti kadrosu içinde yer alan ve partinin ideolojisini kendileri oluşturmak isteyen Recep Peker gibi isimlerin önceki görüşlere tepkileri sert olmuştur. Partideki konumları tartışılmaz olan İsmet İnönü ve Şükrü Kaya gibi isimlerin, devletçiliği liberal bir yorumla tanımlamaya çalışanlara karşı yeni ideoloji arayışları ile ilgili görüşleri geçici bir süre de olsa destekledikleri görülmekteydi. Devletçiliğin liberal yorumlarına karşı uç noktadaki yorumları CHP bürokratlarının devlet işletmeciliğine sürekli işlev veren yorumunu savunmalarını kolaylaştırmıştır.⁵⁸

CHP içerisinde özellikle iki grup halinde ortaya çıkan devletçilik yorumu katı devletçi bir yapı ön görenlerle devletçiliğin daha liberal yorumunu yapanlar arasında tartışmalar ortaya çıkarmıştır. Devletçiliği sürekli bir devlet işletmesi olarak gören görüş daha çok CHP'nin bürokratlarındaki idi. Yine bunun tersine liberal görüşü savunanlar iş çevresi ile daha fazla bağlantısı olanlar idi.⁵⁹

⁵⁶ İlkin ve Tekeli, *age*, s. 99-102.

⁵⁷ İlkin ve Tekeli, *age*, s.102.

⁵⁸ İlkin ve Tekeli, *age*, s.102-103.

⁵⁹ A. Hamdi Başar, *Türkiye Kalkınmasında Rota Tayini Meselesi, Kalkınmamızda Sistem Mülhazaları (Tebliğler)*, Akdeniz Matbaası, Eskişehir, 1963, s. 32.

CHP'nin devletçiliği, sürekli bir devlet işletmesi olarak gören kesimin savunduğu devletçilik görüşü diğer görüşler gibi sistemli bir halde geliştirilip bir fikir hareketi biçiminde savunulmamıştır. Bu görüşün en sistemli hale getirildiği yazılar Recep Peker'in "Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı" için verdiği konferans metni ile İsmet İnönü'nün *Kadro* dergisine yazdığı "Fırkamızın Devletçilik Vasfı" adlı makaleydi.⁶⁰

Recep Peker parti programını dolayısıyla "Devletçiliği" buhrandan kaynaklanan bir çözüm olarak görmekten çok partinin, inkılâbın başından bugüne kadar yaptığı uygulamaların doğal sonucu olarak görmekteydi. Bu nedenle Kadrocular gibi buhranın yorumuna gerek görmeyerek genel bir değerlendirme ile yetinmekteydi. Recep Peker CHP'nin devletçiliğine temel dayanak oluştururken bir yandan dünyada devletin işlevlerinin artmasını, bir yandan da Türkiye'nin kendine has şartlarını öne sürmekteydi. Recep Peker devletçiliği dünyadaki gelişmelere göre temellendirirken devletin artık sadece emniyeti ve asayişini sağlamak ve başka devletlerle ilişkileri düzenlemek ile vatan savunması yapmak olarak bilinen görevsel tanımının artık tarihe karıştığını iddia etmekteydi. Bu savını dünyadaki değişimle birlikte açıklamaktaydı. Ona göre, sanayide, ulaşımda, tarımda, ticarete yaşanan değişimlerle birlikte dünya ekonomik yapısının ve devletlerarası ilişkilerin karmaşıklaştığı ve özellikle de tüm dünya devletlerinin iktisat işlerinin belirsizleştiği bir zamanda bulunulmaktaydı. Bu durumda devletin, diğer devletlerle iktisadi ilişkileri düzenlemenin yanında görevleri arasında yurt içinde de iktisadi faaliyetleri düzenlemek olduğunu vurgulamıştır.⁶¹ Recep Peker, liberal sistemin savunduğu iktisatta özel teşebbüs ağırlığı, yatırımlarda devlete hisse ayırmamak ve hatta devlete müdahale hakkı tanımamak gibi fikirlerinin tüm dünyada kabul görmediğini ve bu anlayışın terk edildiğini vurgulamıştır.

⁶⁰ İlkin ve Tekeli, *age*, s.103.

⁶¹ İlkin ve Tekeli, *age*, s.103-104.

Başvekil İsmet İnönü de devletçilikle ilgili fikir ortaya koyan isimlerdendi. Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci adamı konumunda olan İnönü'nün, Kadroculara karşı takındığı tavır, Kadrocuların düşünceleriyle yer yer benzerlik göstermesi bakımından ilgi çekiciydi. İsmet İnönü her ne kadar Kadrocuları açıktan açığa korumasa da kısmen onları desteklediğini ortaya koymuştur.⁶²

İsmet İnönü'nün *Kadro* dergisinin yirmi ikinci sayısına verdiği “Fırkamızın Devletçilik Vasfı” isimli makalesi bu duruma iyi bir örnekti. *Kadro* dergisinde yayımlanan bu makalede İsmet İnönü şu görüşleri savunmuştur.

“İktisatta devletçilik siyaseti bana her şeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak lüzumunu gösterdi. Asırların ihmalini telafi edecek, haksız tahripleri imar edecek yeni zamanın çetin şartlarına mukavemet edecek sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek için her şeyden evvel, devleti iktisatta yıpratacak amillerden kurtarmak lazım geliyordu. Demek ki iktisatta devletçiliği, biz inkişaf yolu takip edebilmek için bir müdafaa vasıtası ve bu sebeple bir azimet noktası, bir temel addetmeğe mecbur bulunuyorduk.”⁶³

İsmet İnönü devletçiliğe sadece ekonomik koşulların zorladığı bir müdafaa anlayışı ile yaklaşmamıştır. İlerlemek için bir vasıta olarak görmekteydi. İsmet İnönü devletçiliği yalnız Türkiye'nin sanayileşmesi için değil aynı zamanda özel kesimin varlığını koruması açısından gerekli görmekte ve özel kesimin devletçiliğe karşı çıkışını anlamsız bulmaktaydı. Devletçilik yolunda atılan adımların özel teşebbüse olan faydalarını örneklerle açıklamıştır.⁶⁴ İsmet İnönü, devletçiliğin özel kesim açısından yararlarını açıkladıktan sonra Kadrocuların devletçilik görüşüyle kendi görüşünün farkını açıklamıştır. Bununla birlikte devletçiliğin liberal yorumu ile karıştırılmaması için de bir açıklama yapmıştır. Liberal devletçilik görüşünün ortaya attığı devletçilik yorumu olan ferdin yapamadığı şeyleri devlet yapmalıdır görüşüne karşı çıkararak ferdin yapabildiğini de devletin yapabileceğini savunmuştur. Bu

⁶² Naci Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo Ekonomik Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.70.

⁶³ İsmet İnönü, “Partimizin Devletçilik Vasfı” *Kadro*, sayı: 22, Ekim 1933, s. 4.

⁶⁴ İlkin ve Tekeli, *age*, s. 105.

konuda Recep Peker daha açık konuşarak şahsi teşebbüse bırakmakta zarar gördüklerimizi de devlete yaptırma yolunu takip ediyoruz demiştir.⁶⁵

Dört farklı grupta ele aldığımız devletçilik görüşlerinin hepsinin birbiri ile benzer yönleri olmakla birlikte bu dört görüş de birbirinden farklıydı. İlk üç görüşün savlarının büyük bir bölümü teoride kalmakla birlikte bazı görüşleri uygulamaya konmuştur. Uygulamaya konulan devletçilik ise İsmet İnönü ve CHP bürokratlarının devletçilik görüşüydü. Bu görüş diğer üç görüşten izler taşımakla birlikte Kadrocuların devletçilik görüşüne daha yakındı. Bunun temel nedeni ise o tarihte deki ekonomik koşullardı.

3.2. DEVLETÇİLİK YOLUNDA ATILAN ADIMLAR

Türkiye’de devletçiliğin, CHP’nin 3. Büyük Kurultayı’nda kabulü ve parti ilkeleri arasına girmesinden, Birinci Sanayi Planı’na kadar devletçilik yolunda izlenecek ekonomik politikaların altyapısını oluşturmak için yapılan çalışmalar, politikaların uygulanması sırasında yaşanan siyasi gelişmeler ve bu yönde yapılan iktisadi yatırımlar devletçilik yolunda atılan adımlardır.

3.2.1. İsmet İnönü’nün Rusya Gezisi ve Sağlanan İmkânlar

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu ve yöneticisi olan kadro Cumhuriyet’in kuruluşundan 1930’lara kadar izlenen liberal ekonomik politikaların başarısız olduğunun farkına varmıştı. Bu başarısızlığın etkilerinin hissedilmesinde 1929 dünya ekonomik buhranının da etkisi olmuştu. Bu buhrandan sonra ortaya çıkan ekonomik sorunlar yeni bir takım arayışları da beraberinde getirmişti. Bu arayışlar Türkiye içerisindeki gelişmelerle sınırlı kalmamıştır. Bu arayışlar sürerken ve Türkiye’de bir rota tayini meselesi tartışılırken Türkiye’nin yanı başındaki Sovyet Rusya’nın uygulanan korumacı ekonomi ile 1929 buhranından en az zararla çıkması ve hızla sanayileşmesi bu dönemde korumacı bir ekonomik politikaya yönelen Türkiye’de gözleri bu ülkeye çevirmiştir. Bu ülkede uygulanan ekonomik politikaları yakından tanımak, bu ülke ile ticari ilişkileri geliştirmek ve yapılacak yatırımlara kredi,

⁶⁵ İlkin ve Tekeli, *age*, s. 105.

teknoloji gibi sanayi'nin altyapısını oluşturacak unsurların temini için bir gezi düzenlenmiştir.

Başvekil İsmet İnönü'nün uzman bir heyet gurubuyla yaptığı bu gezi 25 Nisan 1932 tarihinde başlamış ve 11 Mayıs 1932 tarihine kadar sürmüştür. İsmet İnönü'nün başkanlığındaki bu gezinin programı ve geziye katılacak heyetin üyeleri bir ay önceden tespit edilmişti. İsmet İnönü'ye ülkenin farklı meslek ve şubelerini temsil eden birçok kişi eşlik etmiştir. Rusya, İsmet İnönü'yü İstanbul'dan alıp Odesa'ya götürmek için bir vapur tahsis etmiştir.⁶⁶ Bu gezi programına göre; seyahat 16-17 gün sürecek, heyet 26 Nisan Salı günü Odesa'ya ulaşacak, oradan aynı gün hareket edilecek ve Moskova'ya geçilecekti. 28 Nisan günü Moskova'ya varılacak ve Mayısın ilk günü orada geçirildikten sonra evvela Leningrad, sonra Harkof ve Dinyeper havalisi takip edilerek Kırım tarafları ziyaret edilecek ve ülkeye dönülecekti.⁶⁷ Rusya gezisi İsmet İnönü'nün yanı sıra birçok devlet adamı ve bürokratin katıldığı büyük bir geziydi. Bu geziye katılan heyetin arasında başta heyet başkanı İsmet İnönü olmak üzere, Hariciye Vekili Tefik Rüştü, Recep Bey, Afyon Mebusu Ali Bey, Yunus Nadi, Ruşen Eşref, Mahmut Hakkı Tarık, Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Yozgat Mebusu Tahsin, Himayeetfal Reisi Dr. Fuat, İstanbul Mebusu Alaettin Cemil, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi, Sanayi Umum Müdürü Şerif, Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesi Reisi İhsan, kumaş fabrikası müdürü Şevket Turgut, İktisat Vekâleti müşavirlerinden Kamil İbrahim, Hariciye Vekâleti Üçüncü Daire Umum Müdürü Vasıf, Başvekâlet Kalemi Mahsus Müdürü Vedit, Hariciye Vekâleti Kalemi Mahsus Müdürü Kemal Aziz, gazetecilerden Vala Nurettin, Selim Ragıp, Ziya Beylerle Ermenice ve Rumca gazetecilerden Sava Hicamina ve Yervant Beyler katılmışlardır.⁶⁸ Kısacası; uzmanlardan oluşan sistemli bir gezi olmuştur. Sovyet Rusya, İsmet İnönü ve beraberindeki heyeti Odesa'ya götürmek için Gurisia isminde bir vapuru Sovyet Kolordu Kumandanlarından M. Fokin'in himayesinde İstanbul'a göndermiştir. Rusya'ya hareketinden önce Anadolu Ajansına bir beyanat veren İsmet İnönü; dost Sovyetlere Türkiye'nin selamlarını

⁶⁶ Yunus Nadi, "Başvekilimizin Rusya Seyahati" *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1932.

⁶⁷ Nadi, *age*, 24 Nisan 1932

⁶⁸ *Cumhuriyet*, 25 Nisan 1932.

götüreceğini belirterek iki ülkenin dostluğunun iki ülkenin çıkarlarındaki ahenkten kaynaklandığı vurgulamıştır. İki ülkenin de büyük inkılaplar geçirdiğini belirterek iki ülkenin evlatlarının birbirlerinin sözüne güveni olduğu vurgulamıştır. Bu gezi ile dost Rusya'yı yakından tanımaktan memnun olacağını belirterek sözlerine son vermiştir.⁶⁹ Beraberindeki heyetle birlikte Ankara'dan İstanbul'a gelen İsmet İnönü kendilerine tahsis edilen vapurla 25 Nisan Pazartesi akşamı saat 18.00'de Galata rıhtımından yola çıkmıştır.⁷⁰ 25 Nisanda yola çıkan İsmet İnönü ve beraberindeki heyet 27 Nisan günü sabah 8.00'de gezinin ilk durağı olan Odesa'ya varmıştır. Top atışlarıyla karşılanan Türk heyetini Türkiye'nin Moskova büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey ile Sovyet Rusya İcra Komiserleri Reisi M. Molotof ve Hariciye Komiserliği namına heyeti karşılamıştır.⁷¹ Karşılamadan sonra Londra oteline giden İsmet İnönü burada Mıntika İcra Komitesi Reisi M. Pakhamof'u, Ukrayna Mümessili M. Brodosvki'yi ve Hariciye Komiserliği Mümessili M. Gayfunsky'yi ziyaret etmiştir. O günün öğleden sonrası bu şahıslar bu ziyarete karşılıklıta bulunmuşlardır. İsmet İnönü'nün Rusya'ya ayak basması geniş yankı uyandırmıştır. Bu tarihte yayınlanan Rus İzvestiya gazetesinde yayınlanan makalede Türk ve Rus dostluğu tarihine ve ilişkilerine değinilerek Türk heyetinin gezisi Rus halkına duyurulmuştur.

Türk heyeti Odesa'nın imalâthanelerini gezerek buralarda incelemelerde bulunmuşlardır.⁷² 27 Nisan akşamı saat 18.00'de İsmet İnönü'nün onuruna verilen yemekte Başvekil İsmet İnönü önemli açıklamalar yapmıştır. Konuşmasında büyük dost Sovyet Rusya'ya milliyetçi Türkiye'den en derin sevgilerle geldiğini söyleyerek Rus misafirperverliğinin ne kadar derin hisler uyandırdığını belirtmiştir. Konuşmasına devam ederek Odesa'nın önemine vurgu yapmış ve şöyle demiştir.

“Karadeniz bizi ayırmıyor, bilakis birleştiriyor. Ve her iki memlekette yıkılmış bulunan eski rejimlerin anlaşmazlığı yerine bugün iki tarafa münasebatına hâkim olan sarsılmaz dostluk mukadderatlarını ele almış bulunan milletlerin arzularını

⁶⁹ *Cumhuriyet*, 25 Nisan 1932.

⁷⁰ *Cumhuriyet*, 25 Nisan 1932.

⁷¹ *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1932.

⁷² *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1932.

tahakkuk ettirmeyi yegâne şiar edinen hükümetimizin işbaşına gelmesiyle teessüs etmiştir”⁷³

Bu gezi sırasında ülkeler arasındaki güvenden ve dostluktan sık sık bahsedilerek ilişkiler güçlendirilmeye çalışılmıştır. Daha önce yaşanan sorunlara sünger çekilerek bu sorunlara sebep olarak iki ülkenin eski rejimleri gösterilmiştir. İsmet İnönü ve beraberindeki heyet 28 Nisan günü saat 10.45’de Moskova’ya varmıştır. Baştan aşağıya Türk bayraklarıyla donatılmış şehre Türkçe, Türk dostluğunu anlatan levhalarda aşılmıştır. Heyet, büyük bir merasimle karşılanmıştır. Heyeti, Halk Komiserleri Meclisi Reisi M. Molotof, Hariciye Komiseri M. Litvinof, Hariciye Komiserliği Koleji Azaları Moskova Sovyet Reisi, İhtilal Harp Meclisi Azaları, Moskova Merkez Kumandanı ve yüksek memurlar karşılamıştır.⁷⁴

Heyet, resmi protokol ile karşılandıktan sonra Moskova’da birçok önemli temas ve toplantılar yapmıştır. İlk önemli temas, Kremlin’de Stalin ve Sovyet Hükümet yetkilileriyle toptan mülakat olarak başlamıştır. Bu ilk toplantıda gezinin esas amaçları olan iktisadi yardım, ticari münasebetler ve istikrar meselesi ele alınmıştır. Yapılan bu ilk toplantı sonuç vermiş ve Sovyet Rusya Türkiye’ye iktisadi yardım yapabileceğini İsmet İnönü’ye bildirmiştir. Arkasından bu yardımın şartları konuşulmuş ve verilen kredinin 20 yıl vadeli olarak verileceği ve ödemesinin ise nakit olarak değil mal karşılığı olarak karşılanacağı açıklanmıştır.⁷⁵

İsmet İnönü ile Stalin arasındaki görüşme olumlu bir havada geçmiştir. İsmet İnönü, gezi sırasındaki gözlemleri ile ilgili merak ettiği her şeyi Stalin ile görüşmesi sırasında Stalin’e sormuş ve bilgi almaya çalışmıştır. Bilgi almaya çalıştığı konuların en önemlilerinden biriside hazırlanan ve uygulanan planlar için mali kaynağın nasıl bulunduğuydü. Stalin İsmet İnönü’ye cevaben şunları söylemiştir: “*Canım bu da mesele mi? Varidat bulmak mesele değildir. Herhangi bir ihtiyaç maddesine bir kapik zam yapacak olsan, bizde milyarlar toplanır*” İsmet İnönü, tatmin edici bir

⁷³ Cumhuriyet, 28 Nisan 1932.

⁷⁴ Cumhuriyet, 29 Nisan 1932.

⁷⁵ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 1992, s. 246-247.

cevap alamamıştır. Bu nedenle İsmet İnönü Stalin'in aracılığıyla plan dairesi yetkilileri ile görüştürülmüştür. Fakat bu görüşmede de tatmin edici bir cevap alamamıştır.⁷⁶ İsmet İnönü ve beraberindeki heyet 29 Nisan günü Moskova'da iki tane fabrikayı gezmişlerdir. Bu fabrikalar amonyak ve otomobil fabrikalarıydı. Bu fabrikalardan otomobil fabrikasının çalışmasını dikkatle izlemişlerdir.⁷⁷ İsmet İnönü 29 Nisan 1932 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı İcra Komitesi Reisi M. Kalenin ile uzun bir görüşme yapmıştır.⁷⁸ O gün İsmet İnönü'nün onuruna ziyafetler verilmiştir. Bu ziyafetlerin en önemlisi Halk Komiserleri Meclisi Reisi M. Molotof tarafından verilmiştir. M. Molotof, bu ziyafette yaptığı konuşmada Türk ve Sovyet dostluğuna vurgu yaparak bu dostluğun devamını dilemiş ve ilişkilerin daha da artırılmasını temenni etmiş ve Mustafa Kemal Atatürk'ten övgü ile söz etmiştir. Bu konuşmaya karşılık İsmet İnönü de bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada Türk ve Sovyet dostluğundan bahsetmiş ve M. Molotof'un Mustafa Kemal Atatürk hakkında söyledikleri için Türk milleti adına teşekkür etmiştir.⁷⁹ 30 Nisan 1932 tarihinde başta Şerif Bey olmak üzere sanayi komisyonu üyeleri ağır ve hafif sanayi fabrikaları ile birçok iktisadi müesseseleri ziyaret ederek buralarda incelemelerde bulunmuşlardır.⁸⁰ Stalin başta olmak üzere üst düzey Sovyet yöneticileri ile Moskova'daki 1 Mayıs törenlerinde protokol tribününde yer alan İsmet İnönü ve Türk heyetini halk kuvvetle alkışlamıştır.⁸¹ Moskova'daki gezinin bitiminden sonra Leningrad'a doğru yola çıkmıştır. Leningrat'ta İsmet İnönü ve Türk heyeti eski Rus Çarı II. Nikola'nın sarayını ziyaret etmişlerdir. Diğer günlerde ise Karasnaia imalâthesini ziyaret etmişler ve telefon üretimi hakkında bilgi almışlardır. İsmet İnönü başkanlığındaki Türk heyeti Lenin Ziraat Akademisi'ni de ziyaret etmiştir. Lenin Ziraat Akademisi yetkilileri, Türk heyetine akademi ve işleyişi ile ilgili bilgiler sunmuşlardır. Leningrat'taki incelemeleri tamamlayan heyet, buradan ayrılarak

⁷⁶ İnönü, *age*, s. 250.

⁷⁷ *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1932.

⁷⁸ *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1932.

⁷⁹ *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1932.

⁸⁰ *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1932.

⁸¹ *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1932.

tekrar Moskova'ya dönmüştür.⁸² Moskova'da sürdürülen temasların sonucunda yapılacak olan iktisadi yardımın tüm şartları belirlenmiştir. Rusya, Türkiye'ye 20 sene vade ile faizsiz olarak 8 milyon dolarlık (16 milyon lira) kredi açmıştır. Bu kredinin geri ödenmesi ise dolarla değil Rusya'nın Türkiye'den ithal ettiği ürünlerden karşılanacaktı. Bu görüşmelerde yapılan anlaşmalarla Türkiye ile Sovyet Rusya arasında iktisadi bakımdan ilişkilerin artırılması kararlaştırılmıştır.⁸³ Bu görüşmelerden sonra Türk heyeti Sivastopol'a hareket etmiştir. İsmet İnönü'nün başkanlığındaki Türk heyeti Sivastopol'dan hareket ederek denizyolu ile 10 Mayıs günü saat 15.00'te İstanbul'a gelmiştir. Böylece 25 Nisanda başlayan gezi sona ermiştir. Bazı uzmanlardan oluşan heyetin bir süreliğine Rusya'da kalması kararlaştırılmıştır. İsmet İnönü'nün gezisinin bitiminden sonra Sovyetlerde kalarak incelemelerine devam eden bu uzmanlar heyeti özellikle de bu uzmanlardan A. Şerif (Önay), ve Kamil İbrahim tekstille ilgili olanlar başta olmak üzere müteaddit ilmi, sınaî enstitüler, makine fabrikaları ve bu fabrikaların yaptığı makinelerle tesis edilmiş ve işletmekte bulunan tekstil fabrikaları gibi vb. toplam 70 kuruluşta inceleme yapmışlardır.⁸⁴ Türk uzman heyeti, incelemeleri sırasında Sovyet Rusya'nın ağır sanayide çok ilerlemiş olduğunu ve tekstilde de yün ipliği sanayisinde bazı özel makineler dışında son teknolojiye sahip olduğunu açıklamışlardır. Hazırladıkları raporda Türkiye'nin tekstil makine ihtiyacının %90'ını bu ülkeden karşılayabileceğini açıklamışlardır. Bu uzman grubunun, araştırmalarının büyük bir bölümünü tekstil endüstrisinin oluşturmasına rağmen, uzmanlar ağır sanayi ile ilgili de hükümete önerilerde bulunmuşlardır.⁸⁵ Rusya gezisi politik ve ticari alanlarda olduğu gibi iktisadi alanlarda da önemli gelişmelere neden olmuştur. Bunların en önemlisi şüphesiz ki 20 sene vade ile faizsiz 8 milyon dolarlık (yaklaşık 16 milyon lira) kredi sağlanmasıydı. Böylece makine alımında ve diğer iktisadi yatırımlara harcanacak paranın bir kısmı sağlanmıştı.

⁸² *Cumhuriyet*, 7 Mayıs 1932.

⁸³ *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1932.

⁸⁴ İlkin ve Tekeli, *age*, s. 140.

⁸⁵ İlkin ve Tekeli, *age*, s. 140-141.

3.2.2. İsmet İnönü'nün İtalya Gezisi ve Sağlanan İmkânlar

Rusya gezisinden dönen İsmet İnönü bundan on gün sonra 22 Mayıs 1932 tarihinde beraberindeki bir uzman heyetle İtalya'ya gitmiştir. İsmet İnönü'nün yanında yer alan Türk heyeti şu isimlerden oluşmuştur. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras), Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep (Peker), Afyon Milletvekili Ali (Çetinkaya), Yunus Nadi, Falih Rıfki (Atay), Ruşen Eşref (Ünay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Reşit Galip ve çeşitli bakanlık görevlileri yer almıştır.⁸⁶ 25 Mayıs 1932 tarihinde Mussolini, Dışişleri Bakanı Grandi ve diğer zevat tarafından istasyonda karşılanan İsmet İnönü onuruna Kral Emanuel bir öğle yemeği vermiştir. İsmet İnönü ve beraberindeki heyet, İtalya'nın başkenti Roma'da askeri kışlaları, uluslararası tarım enstitüsünü, tarım makineleri sergisini ziyaret etmiş ve Pontine bataklıklarının kurutulması ve ıslah edilmesi çalışmalarını izlemiştir. Bu gezi sırasında dört yıl önce imzalanan Türk-İtalyan dostluk, tarafsızlık ve hakemlik sözleşmesinin beş yıl daha uzatılması kararı alınmıştır.⁸⁷

Gezi sırasında Türkiye ile İtalya arasında üç yıllık bir iktisadi plan üzerinde anlaşma yapılmıştır. Bu plana göre İtalya'nın Türkiye'ye 30 milyon liralık (yaklaşık 23,2 milyon liralık) bir kredi vermesi üzerine anlaşılmıştır. Bu kredinin üçte biri nakit olarak ödenecekti. Üçte biri makine ithali için üçte biri ise İtalya'ya olan borçların ödenmesi için kullanılacaktı.⁸⁸ İtalya'daki temaslarını tamamlayan İsmet İnönü ve beraberindeki heyet 2 Haziran'da Yunanistan üzerinden Türkiye'ye dönmüştür.

3.2.3. Sovyet Uzmanların Türkiye'deki İncelemeleri ve Hazırladıkları Raporlar

Başvekil İsmet İnönü ve beraberindeki heyetin Rusya gezisinde yapılan anlaşma ve görüşmeler çerçevesinde Türkiye'ye Sovyet uzman heyetleri gelmiştir. İlk Sovyet uzman heyeti 12 Ağustos 1932 tarihinde gelmiştir. Pamuklu mensucat alanında incelemelerde bulunan bu uzman heyeti; Sovyetler Proje Tröstü Müdürü

⁸⁶ Özalp, *age*, s. 121.

⁸⁷ Özalp, *age*, s. 121.

⁸⁸ Tekeli ve İlkin, *age*, s. 142.

Prof. Orlof (İktisatçı) başkanlığında şu uzmanlardan oluşmaktaydı: Prof. Kovalefski (iktisatçı, İktisat enstitüsü Müdürü ve Kızıl Profesörler Enstitüsü Profesörü), Mamurin (tekstil mühendisi), Gogolin (kimyager, tekstil boya uzmanı), Prof. Boris Volinski (mühendis, enerji uzmanı), Serj Troyanski (maden mühendisi), Prof. Nikolayef (mimar), Prof. Andre Samgin (mühendis, su ve kanalizasyon uzmanı), Emanuel Mark (inşaat mühendisi).⁸⁹ Pamuklu mensucat fabrikalarının kurulması ve işletilmesi için sanayinin ferdin istismarına terk edilemeyeceğini vurgulamıştır.

Bu uzman heyetle Ankara’da yapılan ilk toplantıda heyete, pamuklu mensucat ile ilgili plan ve ön çalışmalar aktarılmıştır. Türk uzmanların ilk saptamalarında şu hususlar yer almıştır: Eskişehir veya Konya’da 32.000 iğli ve 900 dokuma tezgâhlı, 1700 işçi kapasiteli bir mensucat fabrikası, Kayseri veya Malatya’da buna benzer bir mensucat fabrikası, Denizli merkez veya Sarayköy ilçesinde 18.000 iğli ve 500 dokuma tezgâhlı boya ve ıslah kısımlarına sahip bir santral mensucat fabrikası kurulması önerilmiştir. Bu önerilerin büyük bir kısmı kısa bir zaman sonra uygulamaya konan Birinci Sanayi Planı’nda yer almıştır. Bu nedenle Birinci Sanayi Planı’nın pamuklu dokuma kısmının bu raporlarla oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Sovyet uzmanlar, Türk uzmanların bu önerilerini bizzat sahada incelemek ve değerlendirme yapabilmek için geniş çaplı bir geziye çıkmışlardır. Bu amaçla önemli pamuk ekim alanları olan İzmir ve Adana, dokumacılıkta önde gelen Sarayköy, Denizli ve Burdur ve yeni fabrikalar kurulması düşünülen, Eskişehir, Konya, Malatya, Kayseri, Nazilli, Ereğli, Afyon, Tire ve Ödemiş kapsayan geniş kapsamlı bir gezi gerçekleştirilmiştir. Bu gezide Türk uzmanlar da bulunmuştur.⁹⁰ Gezi sırasında Sovyet uzmanlar halktan ve yerel yöneticilerden büyük ilgi görmüşlerdir.⁹¹ Bazı yerlerde ise bu durumun tersi yaşanmıştır. Kayseri’de kurulması düşünülen fabrikanın enerji ihtiyacı için gerekli suyun Bünyan’dan karşılanması tasarısı ilçede halkın tepkisine neden olmuştur.⁹² Bu olumlu ve olumsuz tepkilerin arka planında yöre halkının ve yerel yöneticilerin çıkarları yatmaktaydı. Bu gezide uzman heyetin

⁸⁹ “Rus Mütchassis Heyeti”, *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1932.

⁹⁰ İlkin ve Tekeli, *age*, s. 159.

⁹¹ İlkin ve Tekeli, *age*, s. 159.

⁹² İlkin ve Tekeli, *age*, s. 160.

bir grubu mevcut pamuklu tekstil tesislerini, halkın tekstil tüketim cins ve miktarını, mevcut pamuk cinslerini saptamışlardır. Diğer bir grup ise fabrika kurulması düşünülen şehirlerdeki, doğal, ekonomik ve endüstriyel koşulları incelemiştir. Bu incelemede fabrikaların kurulması ve işleyebilmesi için tüm şartlar derinlemesine incelenmiştir. Sanayi tesisi oluşturmada gerekli tüm şartların uygun olup olmadığı araştırılmıştır. Keten, kendir ve jüt mamulleriyle ilgili araştırmalar ilk heyetten bir süre sonra gelen Z. Galvanin (mühendis) tarafından yürütülmüştür. Z. Galvanin Ekim ayının ilk haftasında İzmir ve yöresinde incelemeler yapmıştır.⁹³ Kimya ve demir sanayi ile ilgili incelemeyi ise Prof. N.Yukseviç yapmıştır. Bu incelemede Zonguldak, Filyos, Safranbolu ve Çankırı çevreleri incelenmiştir.⁹⁴ Bu incelemede bu yörelerin tercih edilmesinde enerji kaynağı faktörü ile ulaşım faktörü yatmaktaydı.

Sovyet uzman heyeti, dönemin hükümet yetkileri ile görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerde heyetin başkanı olan Orlof Türkiye sanayisi için önemli açıklamalarda bulunmuştur.⁹⁵ 234 Bu heyetin Türkiye'ye gelişinde İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan iken gidişlerinde Celal Bayar İktisat Vekili olmuştur. Devletçiliğin farklı yönlerine çekildiği ve bu konuda tartışmaların yapıldığı bu dönemde heyet hazırladığı raporları hükümete verebilmiştir.

Orlof'un raporu, 22 Eylül 1932 tarihinde tamamlanmıştır. Orlof bu raporu 2 Ekim 1932 tarihinde Ankara'da yetkililere sunmuştur. Raporu sunduktan sonra Rusya'ya giden heyet Moskova'da ilgili sanayi kuruluşlarında teknik temaslar yaptıktan sonra tekrar Türkiye'ye dönecekti. Fakat muhtemelen İktisat Vekâletindeki değişiklik nedeniyle bu gerçekleşmemiştir. Prof. Orlof'un Türkiye'den ayrılmasından sonra geride kalan uzmanlar 1 Kasım 1932 tarihinde raporlarını tamamlamışlar ve ülkelerine dönmüşlerdi.

⁹³ İlkin ve Tekeli, *age*, s.162.

⁹⁴ İlkin ve Tekeli, *age*, s. 162.

⁹⁵ İlkin ve Tekeli, *age*, s. 162.

Sovyet uzmanlar ülkelerine döndükten sonra bir rapor hazırlayarak göndermişlerdir. Bu rapor “Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir, Sanayi” başlığını taşımaktaydı. Rapor, raporun başlığında adı geçen maddelerin ithalatını önlemek amacıyla bu ürünlerin Türkiye’de üretimleri ile ilgili öneriler getiren projelerden oluşmaktaydı.⁹⁶

Raporun büyük bölümü pamuklu dokuma sanayine ayrılmıştır. Bunun nedeni ise 1933 yılında pamuklu kumaş ihtiyacının %72’sinin ithal edilmiş olmasıydı. Raporda pamuklu kumaş ithalatını önlemek amacıyla onar saatten günde iki kez çalışacak 170.000 iğli ve 4.000 dokuma tezgâhlı iplik, dokuma, ıslah şubelerinden oluşan 3 adet kombine inşa etmek gerektiğine yer verilmişti. Bu fabrikaların en son teknolojiye göre kurulması gerektiği vurgulanmıştır. Raporda, Sanayi ve Umum Müdürü Ahmet Şerif Önay’ın, ev ve küçük sanayinin ihtiyacını karşılayacak santral fabrikalar kurulması fikrine karşı çıkılmış ve büyük standart mal üreten fabrikalar kurulması fikri savunulmuştur. Bu fikre dayanak olarak küçük sanayinin uzun dönem yaşayamayacağına dikkat çekilmiştir. Üretimde kullanılacak pamuğun niteliğinin ve niceliğinin artırılması için alınacak önlemler de raporda yer almıştır. Raporun birinci kısmının son bölümünde kurulması önerilen üç adet mensucat fabrikasının kurulacağı yerlerin özelliklerine yer verilmiştir. Bu fabrikaların kurulması düşünülen yerlerden, Eskişehir, Denizli, Sarayköy, Konya, Malatya, Kayseri, Afyon ve Nazilli yörelerinin, ücretler, mesken, hammaddeye (pamuk) ve kömüre uzaklık, su kaynağı, şose ve demiryolu bağlantıları, kanalizasyon, yerli inşaat malzemesi, deprem tehlikesi gibi faktörler açısından uygun olup olmadığına yer verilmiştir. Ayrıca bu yörelerin çalışmaya ve fabrika kurmaya uygun olup olmadığı ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.⁹⁷ Pamuklu dokuma için gerekli tüm şartlar ayrıntılarıyla birlikte bu planda yer almıştır.

Raporun ikinci bölümü, pamuk dışında kalan “nebatî elyaf” mamullerine özellikle kenevir mamulleri sanayisine ayrılmıştır. Türkiye’de ihtiyacı karşılamak

⁹⁶İlkin ve Tekeli, *age*, Ek 5.

⁹⁷İlkin ve Tekeli, *age*., Ek, s.93-219.

için üç adet İzmir’de üç adet de Kastamonu’da olmak üzere altı adet kendir mamulâtı fabrikası kurulması gerektiği öngörülmüştür.⁹⁸

Raporun son bölümünde kimya ve demir sanayiine yer verilmiştir. Bu sanayilerin Türkiye’de kurulabilme olanakları araştırılmıştır. Kimya sanayiinin dünya ve Türkiye için önemine vurgu yapılarak bu sanayinin Türkiye’nin sanayileşmesine ve savunma sanayisine yapacağı katkılardan dolayı maddi yetersizliklere rağmen kurulması gerektiği vurgulanmıştır. Bu konuda bir öneri sunulmuştur. Bu öneride kimya sanayinin kurulması üç bölüme ayrılmıştır. Kimya sanayisinin ilk aşamasına; gübreler, patlayıcı maddeler, asitler gibi yaygın kullanımı olan kimyevi maddelerin üretimiyle başlanacaktı. İkinci ve üçüncü aşamada ise; bu maddelerin üretimi artırıldığı gibi diğer tüm kimyevi maddelerin üretimi de gerçekleşecekti.

Bu raporda demir sanayisinin de kurulması gerektiği vurgulanmıştır. Bu alandaki olumsuzluklara değinilmiştir. Demir sanayi için en uygun yerin Zonguldak olduğu vurgulanmıştır.

Sovyet uzmanların raporları farklı alanlardaki sanayi projelerinden oluşmuştur. Bu projelerin bazıları Türkiye koşullarına uygun olmaması sebebiyle uygulanmamıştır. Bazı projeler ise bir kısmı Birinci Sanayi Planı’yla hayata geçirilirken bazıları ise daha uzun dönemde hayata geçirilmiştir. Sovyet uzmanların hazırladıkları bu projeler Türkiye’de hazırlanan sanayi planlarına öncülük etmiştir. Dokuma fabrikalarının makine ve teçhizatının Sovyetler Birliği’ndeki yapımı sırasında bu gelişmeleri yakından takip etmek ve fabrikalarda incelemelerde bulunmak için Mart 1933 tarihinde Rusya’ya bir heyet gitmiştir. Bu heyette, Hereke Fabrikası Müdürü Reşat, Feshane Fabrikası Müdürü Şevket Turgut ve Sanayi Ofisi Heyeti Fenniye’sinden Kamil İbrahim yer almıştır. Sovyetler Birliği’nde fabrikaları gezen ve yoğun ilgi ile karşılanan heyetin temasları sırasında Moskova’da,

⁹⁸ İlkin ve Tekeli, *age.*, Ek, 233-253.

Türkiye’de kurulacak dokuma fabrikalarının kurulması işiyle meşgul olacak özel bir tröst (reji) kurulmuştur.

Türk heyeti 9 Temmuz 1933 tarihine kadar Sovyetler Birliği’nde kalmıştır. Bu süre içerisinde fabrikaların projeleri hazırlanmış ve Türk heyetine verilmiştir. Yeni kurulacak fabrikaların makinelerinin yapımına Karl Marx fabrikalarında başlanmıştır. Heyetin dönüşünden sonra staj yapmak için 50 kişilik katile 1933 yılının Eylül ayında Türksroy Tröstünde eğitilmek üzere Rusya’ya gitmiştir. Böylece sanayide yapılacak yatırımların altyapısının büyük bir bölümü tamamlanmıştır.

3.3. DEVLET ÖNCÜLÜĞÜNDE PLANLI SANAYİLEŞME

Atatürk’ün “Devletçilik”in uygulamaya geçmesini sağlayan görüş ve kararları 1930-1933 yılları arasında yasalaşmış, kurumlaşmış ve bir modele dönüşmüştü. Bu modelin ana ögesi “Devlet öncülüğünde planlı sanayileşme” idi. Bu planlama ile ülkede ihtiyaç duyulan temel sınaî mallarını kamu girişimleri aracılığıyla üretme hedef alınmıştı. Plan hazırlandığında, dış kaynak öngörülmemişti. Planın öz kaynaklara dayalı olarak yürütüleceği görüşü egemen olmuştur.

3.3.1. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1938)

Devletçi sanayileşme, 1933’te hazırlanan sanayileşme programı doğrultusunda 1934 yılında uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile başlatılmıştır. Planda düşünülen hedefler incelendiğinde Türkiye ekonomisinin gelişmesi için hızlı bir sanayileşme politikasının uygulanmasına öncelik verildiği açıkça görülmektedir.⁹⁹

Ancak adından da anlaşılacağı gibi Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı sadece sanayi sektörünü kapsamakta, tarım ve hizmetler sektörünü içermemekteydi.

⁹⁹ Cezmi Sevgi; Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı, Beta Basım Yayın Dağıtım, İstanbul 1994, s.50.

1930'larda sanayi sektörünün GSMH içindeki payı %15 olduğu düşünülürse ekonominin %85'i plan dışında kalmaktaydı.¹⁰⁰

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının başlıca amaçları şunlardır:¹⁰¹

- Ana hammaddeleri ülkede yetişen veya kısa zamanda temini mümkün görülen sanayi dallarını ele alması,
- Kurulacak bu fabrikalar büyük sermaye ve teknik güce ihtiyaç gösteren fabrikalar oldukları için kuruluşlarının devlete veya milli kuruluşlara bırakılması,
- Kurulması düşünülen fabrikaların üretim kapasitelerinin ihtiyaç ve tüketim ile doğru orantılı olmasıdır.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile kurulması öngörülen ve büyük ölçüde gerçekleştirilen sanayi beş ana grupta toplanmaktaydı. Bunlar sırasıyla;¹⁰²

- Dokuma Sektörü (Pamuk, Kendir, Yün)
- Maden Sektörü (Demir-Çelik, Kükürt, Bakır)
- Kağıt Sektörü (Selüloz)
- Kimya Sektörü (Suni İpek, Fosforik Asit, Süper Fosfat, Kireç Kaymağı, Posata, Kibrit)
- Taş-Toprak Sektörü (Cam, Çimento, Şişe, Seramik) olarak gerçekleşmiştir.

Yukarıda bahsedilen sanayi dallarında 20 fabrikanın kurulması ve bu fabrikalar için 43.453.000 TL yatırılması öngörülmüştür. Bu fabrikalar için gerekli olan finansman Sümerbank ve İş Bankası tarafından karşılanacaktı. Devletçi sanayileşme sürecinin finansmanı sırasında ülkede iç ve dış borç yükü arttırılmadığı gibi istikrarlı bir para politikası izlenerek açık finansman modeli tercih edilmemiştir.

¹⁰⁰ Ahmet Beyarslan, *Atatürk Döneminde Planlı Ekonomi*, Atatürk Döneminin Sosyo- Ekonomik Sorunları, Kayseri Üniversitesi Atatürk Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, No:1, Ankara 1982, s.38.

¹⁰¹ Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972, s.20.

¹⁰² Sevgi, age, s.51.

Finansmanın temel kaynağını tüketim malları üzerine konulan vergiler oluşturmuştur.¹⁰³

Devletçi sanayileşme, yatırım malları üretimini hedef alan endüstri üreten endüstri tipi bir sanayileşme değil temel tüketim ve ara malı üretimine yönelik ithal ikameci bir sanayileşme modelidir.¹⁰⁴

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın içerdiği süre dolmadan 1936'dan sonra İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlıklarına girilmiştir. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı ilk planın aksine ara malları ve yatırım malları üretimine öncelik vermekteydi. Ayrıca elektrifikasyon, madencilik ve limanlar gibi altyapısal gelişmeleri dikkate almaktaydı. Bu nitelikler itibariyle İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın bir bakıma kendine yeterlilik ilkesine önem verdiği ve ilk planın doğal bir uzantısı olduğu söylenebilir. Ancak İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, II. Dünya Savaşı nedeniyle uygulamaya konulamamıştır.¹⁰⁵

Devletçilik konusundaki genel yaklaşım, o dönemdeki uygulamaları bir sistem sonucu ortaya çıktığını kabul etmemek yönündedir. Dönemin uygulamaları ve devleti yönetenlerin bu konudaki görüşleri incelendiğinde devletçilik uygulamasının bir doktrin gereği değil pragmatik bir zihniyetle benimsendiği anlaşılacaktır. Bu dönemde uygulanan devletçiliğin doktriner bir yanının olmadığı fakat bir zorunluluk sonucu ortaya çıktığı ve özel girişimi savunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁶ Atatürk'ün 1933 yılında açıkladığı devletçilik rejimi aşağıdaki ilkeleri içermekteydi:¹⁰⁷

• Özel teşebbüs esastır. Ancak özel teşebbüsün ele alamadığı sektör devlet yatırımlarıyla sağlanacaktır.

¹⁰³ Parasız, age, s.50.

¹⁰⁴ Parasız, age, s.51.

¹⁰⁵ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 12. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001, s.68.

¹⁰⁶ Aytekin Altıparmak, *Türkiye'de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayiinin Gelişimi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kayseri 2002 Sayı:13, s.39.

¹⁰⁷ Mükerrerem Hiç, *Atatürk ve Ekonomik Rejim, Devletçilikten Günümüzde Piyasa Ekonomisine*, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı V, 1998, s.3287-3288.

• Devlet teşebbüsleri esas itibariyle sanayi sektörü için söz konusu olacaktır. Özel girişimi ve devlet teşebbüslerini finansal bakımdan desteklemek üzere devlet tarafından bankalar kurulacaktır. Tarımda devletin rolü olmayacaktır. Devlet tarımda araştırma amacıyla çiftlikler kuracak ve çiftçilere teknoloji aktaracaktır.

• Özel teşebbüs herhangi bir alanda yeterince uzmanlaştığı takdirde o sektör kamudan özel teşebbüse devredilecektir. Devletçi ekonomi politikasının birisi devlet işletmeciliği, diğeri de; ekonomik hayatın fiyat mekanizmasını, dış ticareti ve benzeri makroekonomik parametreleri denetleme yoluyla düzenlemeye çalışması gibi iki şekilde yürütüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁰⁸

Devletçilik döneminin ana hedefleri; özellikle sanayideki üretim artışı yoluyla hızla kalkınmak, ödemeler bilançosunu iyileştirmek, ekonomik büyüme sağlamak, tarımsal ve sosyal reformlar aracılığıyla hayat standardını yükseltmek ve ekonomik bağımsızlığı elde etmektir.

1929-1938 dönemi Türkiye ekonomisinin kısa bir değerlendirmesini yaptığımızda, 1929 yılına kadar liberal ekonomi politikalarının uygulanması sonucu zayıf olan özel girişimin devlet teşvikleri ile kalkınamayacağı gerçeği ortaya çıktığını görmekteyiz. Bunun sebebi olarak 1928 yılında Osmanlı borçlarının ödenmesi ve 1929 Büyük Dünya Bunalımının etkilerini söylemek mümkündür. Dünya pazarlarında tahıl ve hammadde fiyatlarının düşmesi Türkiye'nin ihracat gelirlerini düşürmüş ve devletin müdahaleci bir yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Bu dönemde para politikası açısından gerçekleşen en önemli gelişme 11 Haziran 1930 yılında 1715 sayılı kanunla TCMB'nin kurulmasıdır. Anonim şirket statüsünde kurulan TCMB'nin hisselerinin bir kısmı maaşlarından taksitle kesilmek üzere devlet memurlarına satılmış, hazinenin payı ise %15 ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca bankanın işlevleri 1938 yılında yapılan bir kanun değişikliği ile kamu kuruluşlarının

¹⁰⁸ Hasan Özyurt, *Atatürk'ün İktisadi Görüşleri ve Uygulamaları*, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı:13, Ağustos 1981, s.132.

finansmanını sağlayacak şekilde genişletilmiştir.¹⁰⁹ 1929 yılına kadar Türk Lirası'nda görülen göreceli istikrarın dünya ekonomik bunalımının etkisi ile bozulması sonucu çıkarılan 20 Şubat 1930 Tarih ve 1568 Sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun; döviz üzerindeki devlet kontrolünün güçlenmesini sağlamıştır. Bu yasa ile döviz, tahvil alım ve satımı ile Türk parasının korunması hakkında önlemler alınmıştır.¹¹⁰ Ekonomik kalkınma açısından izlenen devletçi politika sonucu 1929-1938 yılları arasında önemli devlet bankaları faaliyete geçmiştir. Kurulan bu bankaların genel özelliği belirli bir sektörü veya toplumsal kesimi desteklemek üzere faaliyete geçmeleridir. Bu dönemde kurulan bankalar; Sümerbank, Etibank, Denizbank, Belediyeler Bankası, Türkiye Halk Bankası, T.C. Ziraat Bankası (Yeni Düzenleme ile) ve Türk Ticaret Bankasıdır. Yerel banka döneminin kapandığı, önemli devlet ve finansman kurumlarının faaliyete geçtiği bu dönemde Türkiye'de 21'i yerel, 2'si devlet bankası, 9'u da yabancı banka olmak üzere 32 banka faaliyetine son vermiştir.¹¹¹

1929 Büyük Dünya Bunalımı sonucu vergi gelirlerinin düşmesi sebebiyle, 1931'de İktisadi Buhran Vergisi, 1933'te Muvazene Vergisi ve 1936'da Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi getirilmiştir. Bu vergiler, çalışan kesim ile kazanç vergisi mükelleflerini vergilendirmekteydi.¹¹²

17 Nisan 1934 yılında kabul edilerek uygulanmaya başlayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda; tekstil, kendirkesen, demir-çelik, porselen-çini, kağıt, şeker ve gül sanayileri gibi sektörler yer almıştır. Bu dönemde 1934 yılında Bakırköy Bez Fabrikası, Keçiözümlü Kükürt Fabrikası, 1935'te Kayseri Bez Fabrikası, Paşabahçe Cam Fabrikası, Zonguldak Türk Antrasit Fabrikası, 1936'da İzmit Birinci Kağıt Fabrikası ve Çubuk Barajı, 1937'de Nazilli Basma Fabrikası ile Ereğli Bez Fabrikası,

¹⁰⁹ Ozan Bahar, "Türkiye'de Atatürk Döneminde (1923-1938) Uygulanan Para Politikaları", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 2004, Cilt 11, Sayı:1, s.162.

¹¹⁰ Hüseyin Akgönül, "Atatürk Dönemi'nin Para Politikası", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2001, Cilt II, Sayı:2, s.121.

¹¹¹ Cihan Paçacı, "Cumhuriyet Döneminde Türk Bankacılık Sektörü", *Yeni Türkiye Dergisi*, 1998, Sayı:23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı V, s.3401.

¹¹² Esfender Korkmaz, "Mali Yapı Mali Politikalar", *Yeni Türkiye Dergisi*, 1998, Sayı:23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı V, s.3415.

1938’de Gemlik Suni İpek Fabrikası, Bursa Merinos Fabrikası ve Divriği Demir Madeni İşletmesi açılmıştır. Ayrıca yukarıda sayılan devlet kuruluşlarının dışında yeni kurumlarda açılmıştır. Bunlar; Başvekalet İstatistik Genel Müdürlüğü (1930), Tekel Genel Müdürlüğü (1931), PTT Genel Müdürlüğü (1933), Hava Yolları İşletmesi (1933), Türkiye Şeker Fabrikaları Genel Müdürlüğü (1935), Maden Tetkik Arama Enstitüsü (1935), Elektrik İşleri Etüd İdaresi (1935), Tapu Kadastro Umum Müdürlüğü (1936), Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü (1937)’dür.¹¹³

Bu dönemde, tarım alanında yaşanan en önemli gelişme, 1932 yılında Ziraat Bankası’na bağlı olarak kurulan ve 1938’de bağımsız bir kamu kuruluşu olarak Toprak Mahsülleri Ofisi (TMO) adını alan kurumsal düzenlemedir. Başlangıçta sadece buğday için destekleme fiyatı belirleyen ve alım işlemi yapan kurumun yetkileri daha sonraki yıllarda giderek genişletilmiştir.¹¹⁴

Madencilik alanında bu dönemde kamu girişimciliği 1935 yılında Maden Tetkik Arama Enstitüsü ve Etibank’ın kurulması ile büyük bir ivme kazanmıştır. Madencilik alanındaki kamu faaliyetleri iki taraftan yürütülmüştür. İlk olarak taş kömürü ve bakır madenlerinin işletme yetkisi Fransız ve Alman ortaklığından 1936 yılında alınmıştır. Daha sonra kamulaştırmalar ile birlikte krom ve demir başta olmak üzere madenler ile ilgili üretim ve arama çalışmaları yaygınlaştırılmıştır.¹¹⁵

¹¹³ Ali Coşkun, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi”, *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, 2003, Sayı:4, Kasım, s.76.

¹¹⁴ Kepenek ve Yentürk, *age.*, s.71.

¹¹⁵ Kepenek ve Yentürk, *age.*, s.73.

İKİNCİ BÖLÜM

İNÖNÜ DÖNEMİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ (1938 - 1946)

1. İNÖNÜ'NÜN CUMHURBAŞKANI SEÇİLİŞİ

Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümü üzerine Cumhurbaşkanlığına İsmet İnönü seçildi. Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, Atatürk'ün ölümünden yaklaşık bir yıl önce Başvekillik görevinden uzaklaştırılmış (Eylül 1937), bu tarihten Atatürk'ün ölümüne kadar geçen sürede, beşinci dönem TBMM'de yalnızca Malatya milletvekili olarak görev yapmış ve aktif siyasal hayattan tamamen çekilmiştir.¹¹⁶

Atatürk-İnönü ilişkilerinin başlangıcı Harp Akademisi yıllarına rastlar. Daha sonraki zamanlarda ordu yaşamının değişik dönemlerinde bazı görevlerde birlikte oldukları ve ilişkilerinin sürdüğü biliniyor. Ancak tanışıklığın yakın arkadaşlığa dönüşmesi Kurtuluş Savaşı yıllarına denk düşer. Bu dönemde Mustafa Kemal Atatürk, TBMM Başkanı iken, İsmet İnönü de önce Meclis üyesi, Batı Cephesi Komutanlığı ve Hariciye Vekilliği görevlerinde bulunur.

Cumhuriyet'in ilanında Atatürk Cumhurbaşkanı seçildiğinde, İnönü de Başvekil'e getirilir ve böylece uzun yıllar sürecek bir siyasal işbirliğinin temelleri atılır.

Atatürk ile İnönü arasında süregelen uzun ve yakın siyasal işbirliği kendini hemen belli etmektedir. İsmet İnönü, Cumhuriyetin ilanından itibaren, 21 Kasım 1924-2 Mart 1925 tarihleri arasında görev yapan Fethi Okyar Hükümeti dışında tutulacak olursa, 1937 yılının Eylül ayına dek kesintisiz biçimde Başvekillik yapmıştır.

İnönü, Atatürk döneminin değişmez Başvekili; tek parti iktidarının "İkinci Adamı"dır. Bu yakın çalışma arkadaşlığı sırasında, gerek uzun dönemli düzeltim

¹¹⁶ Toker, *age*, s.56.

programları, gerek günlük siyasal olaylar, gerek dış politika konuları ve gerekse parti ve hükümet sorunlarında kısaca; yeni bir devletin kurulma sürecinde ve günlük yönetim alanında karşılaşılan sorunlar hakkında her zaman aynı fikir, görüş ya da uygulama yanlısı olmamaları ve bu nedenle de aralarında belirli bazı konularda anlaşmazlıklar ve tartışmalar olması doğal görülmelidir.

1930'lu yıllar Atatürk ve İnönü arasındaki anlaşmazlıkların ağır bastığı dönemdir. Sorunları oluşturan konuların başında, Atatürk'ün vekil değişikliği istekleri yoluyla hükümete müdahale etmesi, Hatay meselesi ve Nyon Antlaşması gibi dış politika sorunları ve yeni kurulan devletin en önemli mevzuu olarak, ülkenin ekonomik sorunlarını çözme yolunda atılacak adımlardaki farklı yaklaşım tarzları gelmektedir.¹¹⁷

Genç Cumhuriyetin ülkenin ekonomik sorunlarını çözme yolunda attığı adımların başarılı olamadığı, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın dıştaki ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın içindeki etkileriyle daha yakından anlaşılır.

Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938'de İstanbul Dolmabahçe Sarayında ölünce, ölüm haberi İstanbul'dan Ankara'daki şu üç merkeze öncelikle bildirildiği açıklanıyor:

“İstanbul'dan Celal Bayar'dan, biri Meclis Reisi'ne, diğeri İnönü'ye, üçüncüsü hükümete olmak üzere, üç şifreli telgraf gelmiş...”

Şifrenin meali malum olmakla beraber, emri hakkın maalesef vükû ihtimalini teyid ediyor.

Hükümetçe İsmet İnönü'nün Cumhurreisliği için aralarında ittifak bulunduğu dair sözler var.”¹¹⁸

¹¹⁷ Boratav, age, s. 49

¹¹⁸ Asım Us, *Asım Us'un Hatıra Notları, (Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları)*, Doğruluk Matbaası, İstanbul 1966, s.311.

Ölüm haberi, resmi bir tebliğle yurda ve dünyaya derhal açıklanır. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nce yapılan resmi açıklamada, Anayasanın 33. Maddesi gereğince, TBMM Başkanı Abdülhalik Renda'nın Cumhurbaşkanlığına vekâlet edeceği de belirtilmektedir.

Cumhurbaşkanı Vekili ve TBMM Başkanı Renda, TBMM'yi Anayasanın 34. Maddesi gereğince, yeni Cumhurbaşkanı seçimi için 11 Kasım 1938'de toplantıya çağırır.¹¹⁹ 9 Kasım 1938 günü İstanbul'da olan tüm mebuslar Ankara'ya çağırılmıştır. Hatta İstanbul'a yeni gelmiş mebuslardan da Ankara'ya geri dönmeleri istenmiştir. Bu sayede 10 Kasım 1938 günü mebusların çoğunluğunun Ankara'da olması da sağlanmıştır.¹²⁰ Bu sırada dahi, İnönü karşıtı grubun, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmemesi için almış olduğu önlemlerde bir gevşeme olmamıştır. 10 Kasım 1938 sabahı, İnönü'nün yeni Cumhurbaşkanı olacağı artık kesinleşmiş gibidir. Atatürk'ün ölümü sırasında İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan Başvekil Bayar, o gece Ankara'ya gelir. Önce Cumhurbaşkanı Vekili ve TBMM Başkanı Renda ile görüşür ve ardından gece yarısı hükümeti toplar.¹²¹

11 Kasım 1938 sabahı, CHP Meclis Grubu, Başvekil ve CHP Genel Başkan Vekili Bayar'ın başkanlığında toplanır. Bayar, CHP Meclis Grubu'nda kısa bir konuşma yaparak, cumhurbaşkanı seçimi için partinin adayını belirlemek üzere, gizli oyla ve bir aday adı ortaya atılmaksızın, seçim yapılacağını belirtir. CHP Meclis Grubu toplantısında, partinin Cumhurbaşkanı adayını belirlemek için yapılan seçimde, 322 oy İnönü'ye, bir oy da Hikmet Bayur tarafından Celal Bayar'a verilir.¹²²

¹¹⁹ *Ulus*, 11 Kasım 1938.

¹²⁰ *Us, age*, s.310.

¹²¹ *Ulus*, 11 Kasım 1938.

¹²² *Us, age*, s.313.

Ertesi gün gazetelerde, Parti Meclis Grubu'nda Başvekil Bayar'a da oy verildiği yolunda bir bilgiye rastlanmayacaktır. Basında İnönü'nün oylamaya katılan 323 mebusun oybirliği ile partinin Cumhurbaşkanı adayı seçildiği yazılıdır.¹²³

Artık TBMM'ye kalan sadece bu seçimi onaylamak ve seçimin önemine uygun bir tören düzenlemektir. İsmet İnönü, bu gelişmeler sırasında Pembe Köşk'tedir. Parti Meclis Grubu toplantısına olduğu gibi, Meclis toplantısına da katılmamıştır. İsmet İnönü sonuçtan emin gibi görünmektedir. Ancak Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile Birinci Ordu Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay TBMM toplantısına izleyici olarak katılırlar.¹²⁴ Bu katılım, ordunun ilgisini ve tercihini sembolize etmektedir. Cumhurbaşkanı Vekili ve TBMM Başkanı Renda, oturumu açtıktan sonra, Atatürk'ün ölümüne ilişkin tezkere okunur ve yeni Cumhurbaşkanı için seçime geçilir. Oylamaya katılan 348 üye, oybirliği ile Malatya mebusu İsmet İnönü'yü Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçer.¹²⁵

O sırada TBMM'nin üye tam sayısı 399'dur. On iki üyelik boştur. Demek ki, TBMM'de toplam 387 üye vardır. İnönü 348 oyla seçildiğine göre, 39 üye bu seçimde oy kullanmamıştır. Seçim sonucu açıklandıktan sonra, Renda, "kendilerine haber vermek ve burada yemine davet etmek üzere", İnönü'yü TBMM'ye getirmek için, Meclis toplantısına ara vermiş ve "İsmet İnönü'nün Çankaya'daki köşklarine giderek, intihap neticesini kendilerine arz etmiştir."¹²⁶

İnönü, TBMM'ye geldikten sonra, ikinci oturumda yemin eder ve bu sırada Cumhurbaşkanı olarak ilk konuşmasını da yapar:

"Türk milletini az zamanda büyük bir medeniyet seviyesine yükseltmiş, Türk milletine en kısa yoldan temiz cemiyet hayatını, feyizli terakki yollarını açmış olan inkılâplar, kalb ve vicdanımızın en aziz varlıklarıdır."¹²⁷

¹²³ *Ulus*, 12 Kasım 1938.

¹²⁴ *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1938.

¹²⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi: Devre: 5, Cilt: 27-28, 3. İnikat, (11.11.1938), s.90.

¹²⁶ *Tan*, 12 Kasım 1938

¹²⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi: Devre: 5, Cilt: 27-28, 3. İnikat, (11.11.1938), s. 91.

İnönü'nün daha ilk konuşmasında, inkılâpları savunması elbette bir tesadüf değildir. Yeni dönemde artık birçok şeyin (örneğin, Latin Alfabeti'nin ve kadınların seçme ve seçilme hakkının) değiştirileceği, kaldırılacağı yolunda basında daha ilk günlerde görülmeye başlayan söylentilere bir yanıttır.

Siyasi menkûbiyet dönemi boyunca basında adı pek nadir geçmiş olan yeni Cumhurbaşkanı İnönü, basında övgülerle karşılanır.

Yunus Nâdi, "Atatürk ve İsmet İnönü" adlı makalesinde, "Atatürk'ün prensiplerini en iyi bilen İsmet İnönü, Büyük Şef'in eserini olduğu gibi devam ettirecek en seçkin devlet adamımızdır" diye yazmaktadır.¹²⁸ Yunus Nâdi "Yeni Cumhurreisimiz İsmet İnönü" adlı başka bir yazısında, "Yeni Türkiye'nin İkinci Cumhurreisi olan İsmet İnönü'ye ikinci Atatürk demekte tereddüt etmeyiz" diye yazarken, aslında tüm basının ortak açıklamalarını özetlemektedir.¹²⁹

1938'de kendisinin cumhurbaşkanı oluşunu takiben İnönü, tek parti rejimine geri dönmek üzere son vermeyi ve Cumhuriyet reformlarını daha da sağlamlaştırmayı hedef aldı. İnönü, yönetimin kendisine geçtiği bu nazik dönemde, otoritesini Milli Şef ve CHP'nin Değişmez Başkanı unvanlarıyla güçlendirmeye ihtiyacı olduğunu düşündü.¹³⁰

İnönü'nün Milli Şef unvanını benimsemesinin ardında diktatörlük, yani keyfi, baskıcı bir yönetim aracılığıyla kişisel çıkarını geliştirme hevesi yatmamaktadır. İnönü, yalnızca Cumhuriyet reformlarının sağlamlaştırılması ve çok partili rejime düzenli bir geçişi sağlamak için gerekli otoriteye sahip olmak istegindeydi. Ona göre Milli Şef unvanı alması, Atatürk'ün ölümünün hemen ardından bir otorite boşluğunun doğmasını engellemek açısından lüzumlu idi.¹³¹ Normalden fazla otoriteye, o dönemde CHP yanlısı Ülkü gazetesinde yayımlanan

¹²⁸ *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1938

¹²⁹ Gül İnanç, "Yarım Asırlık Bir İmaj: Milli Şef", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 8, Ağustos 1994, s.39-41.

¹³⁰ Toker, age, s.42.

¹³¹ Hikmet Bila, *Sosyal Demokrat Süreç İçerisinde CHP ve Sonrası*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1987, s.345.

bazı makalelerin yanı sıra 26 Aralık 1938’de yapılan CHP Olağanüstü Kongresi’nin sonuç bildirisinin Gerekçe’sinde dile getirilen nedenlerle ihtiyaç duyuluyordu. Gerekçe’de şöyle deniliyordu:

“Şef’in rolü her memlekette, özellikle parti hayatına girmiş memleketlerde çok önemlidir. Çünkü politik kanıları çoklukla ilkeler halinde birleştirip olgunlaştıracak ve ilkeleri zihinlere aşılacak ve sürekli olarak besleyecek, memleket siyasetine doğrultu verecek, ulus bireylerini politik alanda yetiştirecek olan Şef’tir... CHP gibi, milletin kuruluş ve ilerleyiş mücadelesinde kendisine rehberlik etmiş Cumhuriyetçilik, Devrimcilik, Laiklik gibi Türk milletini değer ve esenlik mevkiine yükseltmekte olan ilkeleri değişmez bir politik inanç olarak kabul ve ilan etmiş olan ve siyasi bir partinin dar çerçevesinden çıkararak hemen bütün vatandaşları içinde toplamış bulunan bir partinin şefliğine seçilecek olan yüksek kişinin (MİLLÎ ŞEF) vasfını da kazanmış olması doğal bulunduğuna göre, parti genel başkanını görüşme ve tartışma konusu yapmayı parti genel başkanlığında (değişmez) vasfını esas olarak kabul etmek bu yüksek makamın kararlılığını sağlamak ve otoriteyi güçlendirmek bakımından ulusal çıkara daha uygun görülmüştür.”¹³²

Cumhurbaşkanı seçiminden sonra Bayar, Hükümet’in istifasını İnönü’ye sundu ve İnönü, Bayar’a yeniden Başvekillik görevi vererek, kendisinden yeni hükümeti kurmasını istedi. Bayar, bu yeni hükümeti, aynı gün, 11 Kasım 1938’de açıkladı.¹³³

2. İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ SİYASİ HAYAT

İkinci Dünya Savaşı’nda İnönü’nün ve ülkeyi yönetenlerin amacı, Türkiye’nin savaştan uzak kalmasını sağlamak olmuştur. İnönü’nün politikası savaştaki her iki tarafa da eşit mesafede olmak ve aralarındaki mücadeleden fayda sağlamaktır.¹³⁴ Ancak İnönü’nün izlediği bu politika, savaş sonunda Türkiye’nin yalnız kalmasına sebep olmuştur. Üstelik Sovyetler savaştan galip çıkan taraf olmuştur.

1939-1945 arası dönemde Türk iç politikası dış dünyadan bağımsız değildir. Bu yıllarda iç-dış politikada İnönü ağırlığı hissedilir ölçüdedir. Meclis’in denetim

¹³² Bila, *age*, s.355.

¹³³ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam II.Cilt*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1967, s.27.

¹³⁴ Fehmi Akın, *Çok Partili Hayata Geçiş*, Anekdot Yayınevi, Ankara 2008, s.26.

görevini yerine getirdiğini söylemek zordur.¹³⁵ Cumhurbaşkanı, İkinci Dünya Savaşı devam ettiği süre boyunca tam bir Milli Şef gibi hareket etmiştir.¹³⁶ Meclis ve hükümet hukuken vardır. Ancak, politikayı bizzat ve doğrudan doğruya İsmet İnönü idare etmektedir. İsmet İnönü, Atatürk kadar karizmatik özellikler taşımasa da Kurtuluş Savaşı yıllarındaki askeri başarıları ve CHP içindeki etkinliğiyle 1950 yılına değin ülkeyi tek başına yönetmeyi başarmış ve bu döneme damgasını vurmuştur.

1924 Anayasası'nın cumhurbaşkanlarına verdiği yetkilerin sınırlı olmasına karşılık, İsmet İnönü, CHP ve meclis içindeki gücünü korumuş “milli şef” ve “değişmez genel başkan” sıfatlarıyla ülke kaderini doğrudan etkileyen kişi olmuştur. İç politika açısından burada İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı yılları ile ilgili ağırlıklı temel konu olarak II. Dünya Savaşı ve çok partili siyasi hayata geçiş çabaları önemlidir. İsmet İnönü, cumhurbaşkanı seçildiği 11 Kasım 1938 tarihinden Ocak 1939'a kadar Atatürk'ün son başbakanı olan Celal Bayar ile çalışmış ve gerek dış politika ilkeleri, gerekse ekonomik politikaları farklı olan bu iki devlet adamı 2 ay kadar bir süre devletin zirvesinde bulunan ilk iki ismi oluşturmuşlardır.

Bununla birlikte Celal Bayar'ın kurmuş olduğu yeni kabinede iki önemli değişiklik olmuştur. Dahiliye Vekili (içişleri bakanı) Şükrü Kaya'nın yerine Refik Saydam, Hariciye Vekili (dışişleri bakanı) Tevfik Rüştü Aras'ın yerine ise Şükrü Saraçoğlu getirilmiştir. Bu değişikliklerden, İsmet Paşa'nın cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte, önceki dönemlerden farklı iç ve dış politikalar izleneceği anlaşılmaktaydı.¹³⁷

Bir başka önemli olay ise 26 Aralık 1938'de toplanan CHP Üçüncü Büyük Kurultayı idi. Bu kurultay İsmet Paşa'nın değişmez genel başkan ve Milli Şef ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece İsmet Paşa için yaklaşık 12 yıl sürecek olan milli şeflik dönemi başlamış oluyordu. Ancak İsmet Paşa'nın Milli Şef seçilmesi ve

¹³⁵ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 576.

¹³⁶ Akın, *age*, s.27.

¹³⁷ Bila; *age*, s.358.

parti, hükümet ve devlet üzerinde doğrudan etkili hale gelmesinin Atatürk'ün son başbakanı olan Celal Bayar'ı memnun ettiği söylenemez. Sonuçta kendisine yakın isimler olan Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras'ın bakanlıktan ayrılmak zorunda bırakılmaları ve üzerindeki baskıların artırılması sonucu Celal Bayar başbakanlıktan çekilmiş ve yerine 25 Ocak 1939'da Refik Saydam yeni hükümeti kurmuştur.¹³⁸ İsmet Paşa'nın cumhurbaşkanlığının ilk yılları aynı zamanda savaş yılları olduğu için tüm ekonomik ve siyasi girişimler, Türkiye'yi bu savaşın olumsuz etkilerinden uzak tutmak adına gerçekleştirilmiştir. Ne zaman sonuçlanacağı bilinmeyen savaş nedeniyle çok sayıda gencin askere alınması ve temel ürünlerle ilgili olarak devlet stoklarının geniş tutulması nedeniyle iç piyasada büyük darlık yaşanmış ve ürünlerin fiyatları olağanüstü artmıştır. Aynı dönemde hükümet stokçu, karaborsacı ve fırsatçılarla yoğun bir şekilde mücadele etmişse de, bu mücadelede toplumun geniş katmanlarını tatmin edebilecek bir başarı elde edilememiştir. Refik Saydam'ın ölümü üzerine 9 Temmuz 1942'de başbakan olan Şükrü Saraçoğlu döneminin ekonomik alanda belki de en fazla akılda kalan ve tartışmaları bugüne kadar sarkan girişimi, Kasım 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu olmuştur. Servetlerin bir defaya mahsus vergilendirildiği ve vergisini ödemeyenlerin bedensel çalışmaya tâbi tutulduğu bu uygulama büyük tartışmalara yol açmış ve sonuçta 1944 yılı başlarında kaldırılmıştır. Tarım kesimiyle ilgili olarak ise Nisan 1944'te aşar vergisinin bir benzeri olan Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu çıkarılmıştır.¹³⁹ Gerek 1946 yılında kaldırılan bu vergi ve gerekse Varlık Vergisi, toplumun İnönü dönemi hükümetlerinden soğumalarından öte önemli sonuçlar doğurmamıştır. Ekonomik alandaki tüm olumsuzluklara karşın devletin kontrolündeki döviz rezervlerinde olağanüstü bir artış gerçekleşmiştir. Türkiye silah sanayinde kullanılan kromu savaştan ülkelere satarak önemli ölçüde döviz elde etmeyi başarmıştır. Savaş yıllarında bir yandan ekonomik sıkıntılar aşılmaya ve savaşa girmemeye çalışılırken, diğer yandan da Atatürk döneminde başlatılan ve büyük mesafeler kat edilen eğitim ve kültür alanındaki çabalar devam ettirilmiştir. İnönü döneminin en önemli eğitim kurumu kuşkusuz Köy Enstitüleridir. 1940 yılında kırsal kesime öğretmen

¹³⁸ Boratav, *age*, s. 82

¹³⁹ Bortav, *age*, s. 85

yetiştirmek amacıyla açılan Köy Enstitüleri, Türkiye'nin dünya eğitim tarihine kazandırdığı en özgün modellerden biri olarak döneme damgasını vurmuştur.¹⁴⁰

İnönü dönemindeki kırsal kesimle ilgili çabalar Köy Enstitüleri ile sınırlı kalmamıştır. Atatürk döneminde de gündeme gelen Toprak ve tarım reformu çalışmalarına yeniden hız verilmiştir. Ancak geniş emlak sahiplerinin yoğun tepkisi ve konuyla ilgili alt yapı eksiklikleri nedeniyle topraksız köylü bırakmama çabaları bu dönemde de başarıya ulaşamamıştır.

İnönü döneminin eğitim ve kültür alanındaki diğer gelişmelerini, klasik müzik eğitime önem verilmesi, tiyatronun yaygınlaştırılması, yeni kitaplık ve kütüphanelerin açılması, doğu ve batı klasiklerinin Türkçe'ye kazandırılması şeklinde sıralayabiliriz. İsmet İnönü'nün iktidardan ayrıldığı yıl 1950 itibariyle Türkiye'nin eğitim ile ilgili ulaştığı rakamlar şöyledir: 17.428 ilkokul, 34.922 ilkokul öğretmeni, 406 ortaokul, 4.364 ortaokul öğretmeni, 88 lise, 2.954 lise öğretmeni, Bunların yanında 1950 yılına gelindiğinde Ankara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi ile İstanbul Teknik Üniversitesi'nde toplam 1361 öğretim elemanı vardı ve öğrenci sayısı 20.469'a ulaşmıştı.¹⁴¹

Yaklaşık 12 yıllık bir dönemi kapsayan İnönü döneminin iç politikadaki en kayda değer olayı, kuşkusuz çok partili siyasi hayata geçiş için atılan adımlardır. Aslında demokrasiyle ilgili ilk adımları, Mayıs 1939'da toplanan CHP'nin 5. Kurultayında hükümeti denetlemekle ilgili olarak 21 kişilik bir Müstakil Grubun kurulmasına kadar götürmek mümkündür. Ancak hükümeti denetlemek işlevini üstlenen bu girişim, CHP'nin doğrudan denetiminde olduğu için demokrasi konusunda umulan faydayı getirememiştir. Yine Atatürk döneminde siyasetten uzaklaştırılmış olan Kazım Karabekir, Fethi Okyar, Rauf Bey ve Ali Fuat Cebesoy gibi Kurtuluş Savaşının önde gelen isimlerinin yeniden milletvekili yapılmaları da ciddi bir yumuşama eğilimi olarak görülebilir. Fakat demokratikleşme yolunda asıl ciddi ve kalıcı girişim 1945 yılında iç ve dış dinamiklerin etkisiyle gerçekleşmiştir.

¹⁴⁰ Boratav, *age*, s. 91.

¹⁴¹ Boratav *age*. s. 98

İsmet İnönü'yü, daha doğrusu mevcut iktidarı, bu kararı almaya iten iç dinamiklerin başında, II. Dünya Savaşı yıllarında izlenen ekonomik politikalardan dolayı ortaya çıkan toplumsal tepki gelmektedir. Halkın hoşnutsuzluğunu rejim değişikliğinin en önemli etkenlerinden biri olarak gösteren görüşlere de rastlanmaktadır.¹⁴² Savaş yıllarında uygulanan ve ağırlıklı olarak kırsal kesimlerde yaşayanlarla, esnaf-tüccar gibi grupları olumsuz etkileyen ekonomik politikalar, toplumun bu kesimlerindeki huzursuzluğu arttırmış ve iktidarın yeni siyasi çözümlere yönelmesine neden olmuştur. Bir başka iç etken 1923'ten beri iktidarda bulunan CHP'nin ciddi bir yıpranma sürecine girmesi ve bu nedenle kendini yenileme, bir başka ifadeyle çeki düzen verme ihtiyacını hissetmiş olmasıdır.¹⁴³ Atatürk'ün izinde bir devlet adamı olarak bilinen İsmet İnönü'nün bu konuda Kemalist ilkelerle örtüşen bir tutum sergilemesi de demokrasiye geçişi hızlandırmıştır. Gözden kaçırılmaması gereken bir başka etken ise Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası denemelerinin bıraktığı heyecanın hala sürüyor olmasıdır.

Türkiye'nin demokrasiye yönelmesinde etkili olan dış dinamiklerin başında, II. Dünya Savaşını A.B.D, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin oluşturduğu demokratik bloğun kazanması gelmektedir. Gerçekten de II. Dünya Savaşı ile birlikte Batı'da yeni bir dünya kurulmuş ve yeni dengeler oluşturulmuştur. Türkiye'nin bu yeni oluşum içinde yerini alabilmesi için Batı'nın hemen her alandaki norm ve standartlarını benimsemesi zorunlu hale gelmiştir. Bu etkenin Türkiye'deki tek parti iktidarını, halkın muhalefetinden daha fazla etkilemiş olduğunu söylemek hiç de yanlış olmaz. Fakat Türkiye'nin Batı'ya yönelmesini hızlandıran asıl önemli gelişme 1945 yılındaki Sovyet tehdididir. Stalin yönetimindeki Sovyet Rusya'nın 1925 yılındaki antlaşmayı uzatmayacağını açıklaması ve bununla yetinmeyerek Kars, Ardahan ve Artvin'i isteyen ve Boğazların ortaklaşa savunulmasını öneren bir nota vermesi Türkiye'de büyük bir tepkiye neden olmuştur. Bu tehdit yüzünü zaten Batı'ya dönmüş olan Türkiye'nin başta A.B.D olmak üzere, Batı dünyasıyla ilişkilerini geliştirmesini hızlandıran temel etken olmuştur.

¹⁴² Akın, *age*, s. 27

¹⁴³ Us, *age*, s.318.

Aynı döneme denk gelen ve birbirleriyle içi içe geçmiş tüm bu iç ve dış gelişmelere bağlı olarak Türkiye’de, CHP dışında başka siyasal partilerin de kurulması gerektiği yolundaki ilk ciddi açıklama Birleşmiş Milletler Örgütünün kuruluşu için San Fransisco’da bulunan Türk heyetinden gelmiştir. San Fransisco’daki Türk temsilciler artık Türkiye’de demokrasinin kurulacağını açıklamışlardır.¹⁴⁴

İsmet Paşa’nın 19 Mayıs 1945’te savaşın sona ermesiyle ilgili olarak yaptığı konuşmada, demokrasiye geçileceğini açıklaması, çok partili siyasi hayata geçiş için en ciddi gelişme oldu. Bu gelişmeleri tamamlayan en önemli olaylardan biri şüphesiz CHP Meclis Grubu başkanlığına verilen Dörtlü Takrirdir. Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes’in imzalarının bulunduğu bu takrirdir. Bu şekilde çok partili siyasal hayata geçiş için bir önemli adım daha atılmıştır. Bu ılımlı havanın etkisiyle ilk olarak 18 Temmuz 1945’te ne iktidarın ne de muhalefetin ciddiye almadığı¹⁴⁵ Milli Kalkınma Partisi kurulmuştur. Bu sırada İsmet İnönü’nün 1 Kasım 1945’teki TBMM’yi, açış konuşmasında demokrasi konusundaki kararlılığını bir kez daha belirtmesi üzerine bu yöndeki çalışmalara daha da hız verilmiştir. Bu gelişmeler sonrasında Ocak 1946 da CHP’den ayrılmış olan Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü’nün önderliğinde Demokrat Parti kurulması demokrasiye geçiş çabalarını geri dönülmez bir seviyeye getirmiştir.¹⁴⁶

Savaş yıllarında ihmal edilen kırsal kesimde yaşayanlarla, yine savaştan olumsuz etkilenen büyük ve küçük sermaye çevreleri için bir umut ışığı olan DP, aynı zamanda demokrasiye susamış aydınlar için de ideal bir siyasi platform gibi görünmekteydi.

DP’nin kurulmasından kısa bir süre sonra 21 Temmuz 1946 tarihinde ilk tek dereceli ve çok partili seçimler yapılmıştır. Çoğunluk sistemine dayanan ve açık oy - gizli tasnif esasına göre yapılan bu seçimlerde CHP 390, DP 66, bağımsızlar ise 7

¹⁴⁴ Akın, *age*, s. 47.

¹⁴⁵ Kocak, *age*, s. 559

milletvekili çıkarabilmiştir. Açık oy - gizli tasnif esasına göre yapılan bu seçimler, sonuçları üzerinde yarattığı kuşklar nedeniyle günümüze değin devam eden bir tartışmalara da neden olmuştur. Bu sonuçtan da anlaşıldığı gibi DP'nin halktan gördüğü yoğun ilgi, seçim sistemi nedeniyle şimdilik sandığa ve dolayısıyla da parlamentoya yansımamıştır.

1946 seçimlerinden sonra kan değişikliğine gitmek isteyen İnönü, başbakanlığa Şükrü Saraçoğlu'nun yerine Recep Peker'i getirmişse de DP'nin büyümesine engel olamamıştır. Bir süre sonra bu kez Peker'in istifası sonucu 9 Eylül 1947'de Hasan Saka yeni hükümeti kurmuştur.¹⁴⁷ İktidar içinde kaynamaların devam ettiği bir dönemde DP içinde de tartışmalar çıkmış ve Fevzi Çakmak önderliğindeki bir grup ılımlı parti üyesi, istifa ederek, 20 Temmuz 1948'de Millet Partisi'ni kurmuşlardır. CHP cephesinde ise Peker gibi sertlik yanlısı olmayan Hasan Saka da 9 Eylül 1947'de istifasını sunmak zorunda kaldı.¹⁴⁸ Saka'nın yerine bu kez Şemsettin Günaltay başbakan olmuştur. Günaltay, İsmet İnönü'nün son başbakanı olacaktır. Seçim yasasında yapılan değişikliklerden sonra 14 Mayıs 1950'de yine çoğunluk sistemine göre olmakla birlikte gizli oy - açık tasnif esasına göre yapılan genel seçimlerde, bu kez DP üstünlük sağlamış ve 23 yıllık CHP iktidarı sona ermiştir. Çoğunluk sistemine göre yapılan bu seçimlerin de milli iradeyi yansıttığı söylenemez. Çünkü oyların %53'ten biraz fazlasını alan DP, 408 milletvekili çıkararak parlamentonda %85'lik bir güç elde etmiştir. %40 oy alan CHP ise 69 milletvekili çıkararak parlamentoda %15'lik bir oranla temsil edilme durumuna gelmiştir. Bu seçimde MP (Millet Partisi) % 3.1 oyla 1 milletvekili çıkarmış, % 4.8 oyla da 9 Bağımsız milletvekili seçilmiştir. Ne olursa olsun seçimler sonucu 1923 yılında devleti kurmuş olan CHP, kansız ve kavgasız bir şekilde iktidarı Demokrat Parti'ye devretmiştir. Böylece Türk demokrasi tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.

¹⁴⁷ Us, *age*, s.320.

¹⁴⁸ Akın, *age*, s. 267.

3. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKİYE

Savaşın başladığı 1939'dan, bittiği tarih olan 1945'e kadar, Türkiye'nin bahsi, gerek Avrupa Devletlerinin kendi aralarında yapmış oldukları konferanslarda gerekse yazışmalarda çok sık geçmektedir.¹⁴⁹ Bu nedenle konunun genişliği göz önüne alınarak İkinci Dünya Savaşı içinde Türk dış politikasına çok genel bir çerçeve içinde bakılacaktır.

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı ve "Milli Şef" olarak geniş yetkilerle donatılmasından kısa bir süre sonra, İkinci Dünya Savaşı ile Türkiye, kendini bir ateş çemberi içinde bulmuştur. İlk birkaç ayı saymazsak, "Milli Şef Dönemi" ile İkinci Dünya Savaşı aynı yılları kapsamaktadır. Türkiye'nin bu dönem içindeki siyasası; ne pahasına olursa olsun, bu savaşın dışında kalmak olmuştur. Türkiye'yi savaş dışı tutabilmesi, İsmet İnönü'nün siyasal yaşamı boyunca gerçekleştirmiş olduğu en büyük başarıları arasında kabul edilmektedir. Ancak, Türkiye savaşa girmemekle birlikte, bu savaşın etkilerini, savaş yıllarında ve sonrasında en derinden hisseden bir ülke olmuştur.

Almanya, savaşın başından itibaren Türkiye'yi kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Almanya, 1938 Martında, Türk Hükümeti'ne, Avusturya'nın Almanya'ya bağlanmasından sonra Alman-Türk ekonomik ilişkileri ile ilgili olarak ortaya çıkan sorunları görüşmek üzere Berlin'e bir heyet gönderilmesini önermiştir. Bu çağrı üzerine Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu Almanya'ya gönderilmiştir. Almanya, I. Dünya Savaşı'ndan sonra barış antlaşmalarıyla zarara uğramış devletlerin, statükocu güçlere karşı yakın işbirliği içinde olmaları ve revizyonist amaçlarını gerçekleştirmek için birleşmeleri gereğini işaret etmiştir. Menemencioğlu ise, Türkiye ve Almanya arasında ortak bir sınır bulunmadığı için böyle bir antlaşmanın hiçbir yarar sağlamayacağını belirtmekle birlikte, iki ülkenin taraflardan biri saldırıya uğradığı takdirde yan tutmayacakları ve diğer ülkelerle kombinezonlara girmeyecekleri konusunda Ribbentrop'a sözlü teminat vermekle yetinmiştir. Ama Türk dışişlerinin bu tarafsızlık siyasası çok sürmez. İtalya'nın 1939

¹⁴⁹ Fatma Güngören; *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Üzerine Gizli Pazarlıklar(1939-1944)*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003, s.94-107.

Nisan'ında Arnavutluk'u işgal etmesi İnönü'de büyük bir kaygının uyanmasına neden olur. İngiltere ve Fransa'nın 13 Nisan'da Yunanistan ve Romanya'ya garanti vermesi, aynı biçimde bir garantinin Türkiye'ye de verilebileceğinin bildirilmesi, İnönü'nün "Müttefik Cephesi"ne yönelmesinin ilk adımlarını oluşturur. Türkiye, bu sıralarda tüm çaba ve dikkatini Sovyetler Birliği'nin kendisiyle birlikte gireceğini sandığı bu batı işbirliğine yöneltmiştir. SSCB Dışişleri Halk Komiseri Vekili Potemkin, Türk Hükümeti ile görüşmelere başladığında, her iki tarafta İngiltere, Fransa, SSCB ve Türkiye arasında bir anlaşmaya varabilecekleri ümidine kapılmışlardır. Ancak görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanır ve Türkiye ile İngiltere arasında 15 Nisan'da başlayan görüşmeler SSCB olmaksızın, 12 Mayıs 1939'da Türkiye'yi "Müttefik Cephesi"ne bağlayan deklarasyonun yayımlanmasıyla sonuçlanmıştır. Fransa ile de aynı doğrultuda bir deklarasyon 23 Haziran'da yayımlanmıştır.¹⁵⁰

Sovyetler Birliği, bu deklarasyonu görünürde iyi karşılamıştır. Ancak 15 Haziran 1939'dan sonra Sovyet-Alman ilişkileri gittikçe gelişir ve bu ilişkiler 23 Ağustos 1939 günü Alman-Rus Saldırmazlık Antlaşması'nın imzalanması ile sonuçlanır.¹⁵¹ Türkiye'de büyük bir şaşkınlığa sebep olan bu antlaşma, Türk-Sovyet ilişkilerine büyük bir darbe indirmiştir. Kurtuluş Savaşından beri süren bu dostluk, bundan böyle, bir yol ayrımı kavşağına gelmiştir. Ama Türkiye hala SSCB ile bir yardımlaşma antlaşması imzalayabileceğinin umudu içindedir. Türkiye ile SSCB arasında 26 Eylül'de başlayan görüşmelerden sonuç alınamaz. Sovyetler Birliği, Türkiye'den hem karşılıklı savunmak için bir pakt önermekte, hem de boğazlardan Karadeniz'e kıyısı bulunmayan devletlerin gemilerinin geçemeyeceği konusunda Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne aykırı olarak garanti istemektedir.¹⁵² Bu koşullar içinde Türkiye'nin önünde tek bir yol kalmıştır. Türk-İngiliz-Fransız İttifakı 19 Ekim 1939'da imzalanır. İngilizlerin Türklerle bir ittifaka girmelerinin altında yatan en önemli neden Boğazların stratejik önemidir. Türkiye, bir İtalyan tehlikesi karşısında,

¹⁵⁰ Necdet Ekinci, *İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Doç. Dr. Orhan Yavuz Dizisi, İstanbul 1997, s.135-148.

¹⁵¹ Rıfıkı Salim Burçak, *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri(1791-1941) İkinci Cihan Harbinde Türkiye'nin Durumu*, Aydınlık Matbaası, İstanbul 1946, s.78-93.

¹⁵² Ekinci, *age*, s.149.

kendisine akacağına inandığı İngiliz yardımına güvenerek, Atatürk'ün çizmiş olduğu geleneksel tarafsızlıktan ayrılmıştır.¹⁵³

19 Ekim'de imzalanan Üçlü İttifak Antlaşması Almanya tarafından sert bir tepki ile karşılanmıştır. 2 Kasım 1939'da Şükrü Saraçoğlu ile görüşme yapan Alman Büyükelçisi Von Papan; Türkiye imzaladığı ittifak hükümlerine uyarak bu ittifakı fiilen geçerli kılsa, Almanya'nın düşmanları arasında yer almasının kaçınılmaz olacağını sert bir dille bildirmiştir. Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'ndan İngiltere'nin beklemiş olduğu; Almanya'nın dikkatini ve düşmanlığını Balkanlar üzerinden Türkiye ve Sovyetler Birliği üzerine çekmek, mümkün olduğunca Hitler'in geniş cephelerde savaşmasını sağlamaktı. İngiltere, bu siyasasında başarılı olmuş görünmektedir. Ancak daha, Türk-İngiliz görüşmeleri sürerken, Almanya'nın Türkiye'ye silah gönderimini durdurması, kredi anlaşmalarını iptal etmesi, Türk-Alman ilişkilerinde olağan gelişmelerdi. Şimdi, Türkiye'nin haklı olarak belirtisi; bu yakınlaşma yüzünden, Alman tarafındaki ekonomik kayıpların İngiltere tarafından karşılanmasıydı. Ancak İngiliz yardımının çok düşük düzeyde kalması, Türkiye'yi yönetenleri düşünmeye ve izlemiş oldukları dış siyasalarını yeniden gözden geçirme gereğini duydukları anlaşılmaktadır. Dışişleri Bakanı Saraçoğlu 16 Kasım'da Büyükelçi Papan ile yapmış olduğu görüşmede; Batılıların Türkiye'ye baskı yaptıklarından dert yanmış, Türk-Alman ekonomik ilişkilerinin düzeltilmesini istediklerini söylemiştir. Saraçoğlu ayrıca, savaşın ulaştığı bu aşamada güçlü bir Almanya'nın varlığının, Türkiye bir saldırıya uğrarsa geçerli olacağını da vurgulamıştır.¹⁵⁴ Türkiye, elinde bir koz olarak tutmuş olduğu krom madeninin, Almanya'nın savaş sanayisi için ne kadar önemli olduğunun farkındadır. Almanya'nın ister istemez kendisi ile, yeni önemli bir ticaret antlaşması yapacağını çok iyi bilmektedir. Bu sırada, sıklaşan Saraçoğlu-Papan görüşmelerinden birinde Papan, bir ticaret antlaşmasına hazır olduklarını belirtmiştir. Ancak Türkiye hala İngiltere'nin baskısıyla Almanya'ya krom satışına yanaşmamaktadır. 14 Mart 1940'ta Von Papan, İnönü'ye bir Türk-Alman antlaşma önerisi götürdü. Bu tasarıya

¹⁵³ Burçak, *age*, s.104-108.

¹⁵⁴ Ekinci, *age*, s.157.

göre Türkiye tarafsızlığını Müttefiklere karşı “silah zoruyla dahi” koruyacaktı. Başbakan Dr. Refik Saydam, 2 Haziran’da Ankara radyosunda yapmış olduğu konuşmasında açıkça Türkiye’nin “savaş dışı” olduğunu ve böyle kalmak istediğini belirtiyordu.¹⁵⁵

İnönü şunu iyice anlamıştır ki; Atatürk’ün geleneksel dış siyasasından sapma pahasına gerçekleştirmiş olduğu, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı’ndan Türkiye, hem ekonomik bakımdan, hem siyasal bakımdan büyük zararlar görmektedir. Hele Almanya’nın başarıları, bu başarılar karşısında, Batı Demokrasilerinin “acizliği” her şeyden önemlisi, eski dost Sovyetler Birliği’nin Almanya ile anlaşmış olması, bu ittifaktan ötürü, Sovyetlerin düşmanca bir tutum içine girmesi, İnönü’yü hep rahatsız eden sorunlar olmuştur. Türk Dışişleri bir kısır döngünün içine girmiştir ve ne pahasına olursa olsun bu kısır döngünün içinden çıkmak gerekmektedir. Bu aşamadan sonra İnönü, bunun Almanya’nın eteğine tutarak mümkün olacağını düşünmektedir. Alman ordularının Mayıs 1940’ta Fransa’ya saldırması ve İtalya’nın Fransa’ya savaş ilan etmesi, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı’na göre; Türkiye’nin savaşa katılma zorunluluğunu gündeme getirmişti. Bu ittifakın 1. maddesine göre; savaş şimdi Akdeniz’e yayılmış olduğuna göre, Türkiye’nin yapması gereken savaşa girmektir. Oysa Fransa tam anlamıyla çökmüştü. 22 Haziran’da da Fransa, Almanya ile ateşkes imzalamıştı. Savaştan çekilen bir devlet, başka bir devleti savaşa girmeye nasıl zorlayabilirdi.¹⁵⁶ İngiltere yalnız kalmıştı. 12 Haziran’da Türkiye ile Almanya arasında ticaret antlaşması imzalandı. Türkiye, 14 Haziran’da savaşa katılmama kararını resmen açıkladı. Türkiye’nin “savaş dışı” kalma kararını vermesi, Almanya’nın SSCB’ye saldırmadan önce bu ülkeyi Güney’den kuşatma isteklerinin doğmasına yol açtı.

Almanya’nın Balkanlar üzerindeki faaliyetleri nedeniyle, İngiltere 1941 yılı Ocak ayından başlayarak, Türkiye üzerinde siyasal baskılarını yoğunlaştırarak derhal savaşa girmesini istiyordu. 17 Şubat 1941’de Türk-Bulgar Saldırmazlık Antlaşması

¹⁵⁵ Burhan Belge’nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı(Radyo Konferansları), Başnur Matbaası, Ankara 1970, s.530.

¹⁵⁶ Burçak, *age*, s.110-116.

imzalandı. Bulgaristan 1 Mart 1941 günü Mihver'e katıldığını açıkladı. Hitler, 1 Mart 1941 tarihli mektubunda İnönü'ye Alman birliklerinin Türk sınırına 50 km. kala duracakları güvencesini vermekteydi. Türkiye ile ilişkilerini geliştiren Almanya, Yugoslavya ve Yunanistan'a saldırmadan bir gün önce 5 Nisan 1941'de yine Türk Hükümeti'ne güvence verdi.¹⁵⁷ Türkiye 1941 yılı Nisan başında, bir yandan Almanya ile siyasal ekonomik ilişkilerini geliştirmiş, diğer yandan da İngiltere ile olan ittifakına bağlı olduğunu her fırsatta dile getirmişti. Sonunda Türkiye ile Almanya arasında 18 Haziran 1941'de on yıl süreli bir Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imzalanmış ve 25 Haziran'da TBMM'de onaylanarak yürürlüğe girmişti.¹⁵⁸ Türk Hükümeti bu antlaşma ile 1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı ile kaybetmiş olduğu tarafsız konumunu tekrar elde etmek gayesindeydi. Bu antlaşma ile Türkiye Müttefiklerin gözünde güvenilirliğini yitirmişti. Bu antlaşma imzalanır imzalanmaz 22 Haziran'da Almanya, Sovyetler Birliği'ne saldırmıştır. Bu antlaşma İngiltere ile Amerika'nın tepkisiyle karşılanmıştır. O kadar ki, A.B.D Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu'na göre Türkiye'ye yapmakta olduğu yardımı kesmiştir.¹⁵⁹

Bundan sonra müttefiklerin Türkiye'nin Almanya'ya savaş açması konusundaki tüm baskılarına karşı Türkiye bunu kesinlikle kabul etmemiştir. Özellikle Stalingrad Zaferi bu baskıların bir dönüm noktası olmuştur. Aynı zamanda Türk-Sovyet ilişkilerinin de yeniden soğukluk döneminin başlamasına neden olmuştur. Sovyetler Birliği, Türkiye'ye karşı sert bir tutum içine girecek ve bu durum savaşın sonunda gerçek bir "Sovyet tehdidi" olarak kendini gösterecektir. Üç Büyükler'in düzenlemiş olduğu tüm müttefik konferanslarında Türkiye'nin savaşa girmesi söz konusu edilecektir. Roosevelt ile Churchill arasında 14-24 Ocak 1943 tarihlerinde gerçekleştirilen Kazablanka Konferansı'nda Türkiye'nin de savaşa katılmasıyla bir Balkan cephesinin açılmasının kararlaştırılması üzerine Churchill, durumu Türk yetkililerine açıklamak üzere 30 Ocak-1 Şubat 1943 günlerinde

¹⁵⁷ İkinci Dünya Savaşı'nda Balkan Savaşları için bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, "İkinci Dünya Savaşında Batı Cephesi Harekatı ve Balkan Savaşları", Konferanslar Serisi No:3, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1977,s.70-102.

¹⁵⁸ Ekinci, *age*, s.165-170.

¹⁵⁹ Haluk Ülman, *İkinci Cihan Savaşı'nın Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1961, s.32-36.

Adana’da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu ile görüştü ve Türkiye’nin en geç 1943 yılı sonunda savaşa katılmasını istedi. Buna karşılık İnönü, Sovyetler Birliği’ne karşı duydukları tedirginlikten bahsetti. Churchill, Türkiye’ye bu konuda savaştan sonra çok güçlü bir uluslararası örgütün kurulmasının düşünüldüğünü ve bu örgütün uluslararası barış ve güvenliğini koruyacağını belirtmekle yetinmiştir.¹⁶⁰ Adana görüşmelerinden sonra İngiltere’nin Türkiye’yi Müttefiklerin yanında savaşa sokma çabaları sürmüş ve Mihver devletlerinin cephelerdeki her yenilgisi, Türkiye üzerindeki baskıyı daha da arttırmıştır. O kadar ki, Ankara’daki İngiliz Büyükelçisi 1943 yılında vermiş olduğu bir demeçte, Türkiye’nin yakında savaşa girmek ya da savaş sonrası dünyasında yalnız kalmak durumlarından birini seçmek zorunda kalacağı tehdidinde bulunmuştur. 17 Ağustos 1943’te Müttefiklerin Sicilya Harekâtının hemen ardından toplanan Qubeck Konferansı’nda savaş durumunu değerlendirilirken; Roosevelt ile Churchill “savaş dışı” konumunu ısrarla sürdürmek isteyen Türkiye’nin savaşa girmesi konusunda fazla zorlamamak, ancak Balkanlarda açılması düşünülen ikinci cephe için gerekli olan Türk havaalanlarının Müttefiklerce kullanılmasını isteme kararına vardılar. Sovyetler Birliği ise bu düşüncelere hiç katılmamış, bunun yerine Türkiye’nin savaşa doğrudan katılmasını savunmuştur. 1943 Ekiminde Moskova Konferansı’nda Türkiye’nin 1943 yılı sona ermeden Türkiye’nin savaşa katılmasının istenmesine karar verildi. İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, bu kararları bildirmek üzere Türkiye Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ile Kahire’de görüştü. Menemencioğlu’nun Eden’e verdiği yanıt; yeteri kadar yardım yapılmadıkça Türkiye’nin kesinlikle savaşa katılmayacağı biçimindeydi. 1943 Kasımında Tahran Konferansında da Sovyetler Birliği, Türkiye’nin savaşa sokulmasındaki tutumlarını daha da sertleştirmişlerdir.¹⁶¹ Ocak-Şubat 1944’te Ankara’da Türk ve İngiliz askeri heyetleri arasında görüşmeler yapılmışsa da, bu görüşmeler kesilmiştir. İngilizlere göre Türkler çok fazla şey istemişlerdir. İngiliz askeri heyetinin Ankara’dan ayrılması, savaş döneminde Türk-İngiliz ilişkilerinin, en bunalımlı noktaya vardığı andır. Churchill, barış konferansında Türkiye’nin sağlam bir yer edinemeyeceğini söylüyordu. Bu durum

¹⁶⁰Edward Weisband, *İkinci Dünya Savaşı’nda İnönü’nün Dış Politikası II*, çev. M.Ali Kayabal, Cumhuriyet Yayınları, 2000, s.9-43.

¹⁶¹ Weisband, *age*, s.71.

doğal olarak Türkiye'nin hiç hoşuna gitmemişti. Bu arada Türk-Sovyet ilişkileri gittikçe soğumakta ve Türkiye üzerinde belirgin bir biçimde Sovyet tehlikesi kendini göstermektedir.

1944 yılının ilk aylarından başlayarak Türk-İngiliz ilişkileri kopma noktasına gelmiş bulunuyordu. Müttefik propagandası, Türk dış siyasasını sert bir biçimde eleştirmektedir. Almanya'nın tüm cephelerde çökmesi, Müttefiklerin büyük zaferler kazanması, A.B.D ve İngiltere'nin Türkiye ile olan ilişkilerini dondurmaları, Batı'dan alınan yardımların durma noktasına gelmesi, Sovyetler Birliği ile olan görüşmelerin kesilmesi sonucu bir Sovyet tehdidinin kendini göstermesi, 1944 yılı ilkbahar ve yaz aylarında Türk siyasası üzerinde dayanılmaz baskılar yaratan etkenler olmuştu. İşte Türkiye'nin yalnızlığa düşmüş olduğu böyle bir dönemde, Türk Hükümeti Müttefiklere yanaşmak amacıyla, gerek iç gerekse dış siyasalarında köklü değişikliğe yöneldi. Bir sonraki bölümde ele alacağımız ve müttefik tepkisine neden olan Varlık Vergisi'ni ve Türkçü Turancıları susturdu. Dış siyasada ise İngiltere ve A.B.D.'nin başından beri karşı olduğu, Almanya'ya krom ihracı durduruldu. Mihver gemilerine Türk boğazları kapatıldı ve Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun görevinden ayrılması sağlandı. Son olarak da Almanya ile diplomatik ve ekonomik tüm ilişkiler kesildi.¹⁶²

Türk Hükümeti, savaşın sonuna doğru, özellikle Müttefiklerin Almanya'yı bütünüyle çöktürmek için kararlılıklarını ortaya koymalarından sonra, Türkiye için zor bir dönemin başlamakta olduğunun farkındaydı. Bundan böyle karşıt güçler arasında, daha önce sürdürdüğü dış siyasasını sürdüremeyeceğini bilmekteydi. Bu duygu ve sıkıntılar içinde olan Türkiye, 1945 yılına girerken, haklı olarak kendisini "Sovyet tehdidi"nin bir hedefi olarak görmekteydi. Sovyet Rusya'nın 1944 ortalarına doğru Balkanlarda hızla ilerlemeleri Türkiye'de endişe ile karşılanıyordu. 4-11 Şubat 1945 günlerinde savaş sonrası kurulacak "Savaş Sonrası Dünya Düzeni"nin ilkelerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen Yalta Zirvesinde tartışılan konular Türkiye'yi yakından ilgilendirmekteydi. Savaş Sonrası Dünya Düzeninin sürekliliğini

¹⁶² Weisband, *age*, s.79.

sağlayacak “Ortak Barış Sistemi” ile ilgili “Birleşmiş Milletler” örgütü “Dumbarton Oaks Önerileri” ile yeni bir durum alırken, büyük tartışmalara neden olan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nde oylama sorunu Yalta Zirvesinin 6 Şubat 1945 günlü oturumunda ele alınmakta, beş büyük devletin sürekli temsil ve Veto hakkı verilmesi ile çözümlenmekteydi. Fransa ve Çin’in etkin birer güç olmaktan uzak olması, İngiltere’nin bu savaştan ekonomik bakımdan yıpranarak çıkması, A.B.D ve SSCB’ni Savaş Sonrası Dünya Düzeninin egemen güçleri durumuna getiriyordu. Zirve sonunda Üç Büyükler’in Avrupa’da Demokratik rejimlerin kurulacağını ortak bir demeçle açıklamış olmaları, sahip olduğu tek parti yönetimi ve totaliter rejimleri anımsatan uygulamaları nedeniyle, Türkiye’yi yakından ilgilendirmekteydi. Türkiye’nin Müttefiklerin önündeki bu konumundan yararlanmak isteyen Stalin, Zirvenin 10 Şubat 1945 günü yapılan yedinci oturumunda Boğazların ve Montreux Sözleşmesi’nin yeniden gözden geçirilmesini önerdi. Stalin, Yalta Zirvesinde Birleşmiş Milletler’e hangi devletlerin alınacağı tartışılırken, Türkiye örneğini öne sürdü. Almanya’ya savaş açmış devletlerin Birleşmiş Milletler statüsüne alınmasını, açmamış olanların ise, son süre olarak 1 Mart 1945 tarihinden önce, “Mihver”e savaş açması gerektiğini söyledi. Stalin’in bu önerisi Churchill ve Roosevelt tarafından kabul edilip, 25 Nisan 1945 tarihinde San Fransisco’da toplanacak olan Birleşmiş Milletler Konferansı’na kurucu üye olarak katılacak devletlerin, 1 Mart 1945 tarihinden önce “Mihver” devletlerine savaş açmış olmaları koşulunun aranmasına karar verildi.¹⁶³ Bunun üzerine Türk Hükümeti, savaş sonunda Sovyetler Birliği karşısında yalnız kalmamak, İngiltere ve A.B.D ile ilişkilerini düzeltmek amacıyla, Demokrat Devletlerin bu isteğini kabul ederek, 23 Şubat 1945 günü, 1 Ocak 1942 tarihli Birleşmiş Milletler Beyannamesini imzalamak ve Almanya ile Japonya’ya savaş açmak için konuyu TBMM’ye getirdi.

Yalta Zirvesinin son bulmasıyla Türk Hükümeti ile Rusya arasındaki görüşmelerde, SSCB 17 Aralık 1925’te imzalanan ve süresi 7 Kasım 1945’te bitecek olan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması’nın İkinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan derin değişikliklerden dolayı, bu antlaşmaya son vermek

¹⁶³Haluk Ülman, *İkinci Cihan Savaşı’nın Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947*, s. 44-59.

istediğini bildirdi. Türkiye bakımından bu olayın önemi, Sovyetler Birliği tarafından son verilen antlaşmanın, bir saldırmazlık antlaşması olmasıydı. Şimdi Sovyetler böyle bir taahhütten yakalarını kurtarıp serbest kalıyordu. Sovyetler Birliği, ayrıca bir yandan Türkiye'nin demokratik olmayan, totaliter özellikler taşıyan siyasal rejimine, batılı demokrat ülkelerin dikkatini çekerken, diğer yandan, bu ülkelerin Ermenilere olan sevgisini Türkiye'ye karşı kullanmak için bir takım ustaca oyunlara girmekten de geri durmamaktaydı. Türkiye, tüm dünyanın gözleri önünde ustaca kendine yöneltilmiş bir Sovyet tehdidi ile karşı karşıya kalmış bulunmaktaydı.

Türkiye, hem SSCB'nin bu tür propagandalarından kurtulmak hem de San Fransisco Konferansı'nda etkin olabilmek için demokratik bir rejime geçmesi gerektiğinin farkındaydı. Zaten, Türkiye'nin San Fransisco Konferansı'na çağrılmasının bir koşulu da, demokratik yönetime geçmekti.

25 Haziran 1945'te başlayan San Fransisco Konferansı 26 Haziran 1945 günü, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın imzalanmasıyla son buldu. Türkiye'nin de imzasının bulunduğu bu antlaşmada "İnsan Hakları Bildirgesi"nin 20. maddesinin hiçbir şekilde tek partili bir rejimle uzmanlaşmaması nedeniyle; Sovyet tehdidi karşısında kalan Türkiye'nin, A.B.D'nin desteğini alabilmek için mutlak olarak Tek Parti yönetimine son vermek zorundaydı. Üstelik bu antlaşmayı imzalamakla Türkiye, böyle bir yükümlülüğün altına girmiş oluyordu. 19 Mayıs 1945 günü Milli Şef İsmet İnönü, çok partili yaşama geçileceği yolunda ilk ipucunu Gençlik ve Spor Bayramı söylevinde vermişti.¹⁶⁴ Tek Parti Yönetimi'nin siyasal rejimin liberalleşmesi yönünde aldığı bu değişiklik kararında, "Sovyet tehdidi" ve Amerikalı ve İngiliz devlet adamlarının totaliter kökenli rejimlere karşı beliren tepki ve siyasaları, hiç kuşkusuz önemli rol oynamıştı. Üç Büyüklerin A.B.D, İngiltere ve SSCB savaş sonu "Savaş Sonrası Dünya Düzeni"nde yapacakları işbirliğinin ayrıntılarını görüşmek üzere 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 günü Postdam'da bir araya gelmişlerdi. Sovyetler Birliği, "Yalta Zirvesi" ve daha öncesinde Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ni değiştirmek konusunda İngiltere ve A.B.D'nin desteğini almış

¹⁶⁴ Ekinci, *age*, s.248-249.

bulunuyordu. Postdam Konferansı sonunda Boğazlar konusu Üç Büyükler Dışişleri Bakanları Konseyine havale edilmişti. Sovyetler Birliği ise bu arada, Türkiye üzerinde basın yolunu da kullanarak geniş bir baskı uygulama politikasına girmişti. Tek Parti Yönetimi 1945 yılından 1950 yılına dek ağırlığını daha da arttırarak sürdürecektir olan “Sovyet tehdidi” ile tamamlamaktaydı.

3.1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞININ İLK ETKİLERİ: EKONOMİDE ÇÖKÜŞ VE YOKSULLUK YILLARI

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmedi; ancak, cephelerde fiilen savaşmanın dışında savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşadı. 1930'lu yılların politikaları sonucu esasen bir hayli daralmış bulunan ithalat iki yıl içerisinde yarı yarıya düştü. Yetişkin nüfusun büyük bir bölümünün askere alınması üretimde büyük düşmelere yol açtı ve örneğin savaş yıllarında buğday üretiminde %50'ye yaklaşan bir gerileme meydana geldi. Savaş öncesinde başlayan planlama çalışmaları ve sınai yatırım programları, savunma harcamalarının bütçeye hakim olması yüzünden tümüyle ertelendi.¹⁶⁵ Bunlar, savaş yıllarının bir iktisadi gerileme dönemi olmasına yol açan nesnel etkenlerdir ve 1940-1945 dönemini bu anlamda, yani iktisadi gelişme sürecinin durması anlamında, “bir kesinti” olarak nitelendirmek doğrudur.

Ancak, savaş yıllarının başka bazı bakımlardan önceki ve sonraki dönemler arasında bir köprü işlevi gördüğü ve bu bakımdan bir süreklilik gösterdiği de söylenebilir. Gerçekten, 1930-1939 yıllarının müdahaleci-devletçi politikaları ve bu dönemin sonunda gözlenen bazı eğilimler savaş yıllarının iktisadi politikalarını ve onların sonuçlarını biçimlendirmiştir. Daha da önemlisi, 1940 sonrasının darlık koşullarının bir yandan mevcut sınıf yapısıyla, öte yandan siyasi kadrolara ve yüksek bürokrasiye çok geniş yetkiler veren iktisat politikalarıyla birleşmesi, bu dönemde gelir dağılımında fevkalade önemli değişikliklere yol açmış ve bu dönüşümler savaş sonunda ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmelerini büyük ölçüde biçimlendirmiştir.

¹⁶⁵ Boratav, *age*, s.83.

Ne var ki, bu dönemi sadece burjuvazi ile yüksek bürokrasinin ve siyasi kadroların nemalarını paylaştıkları başıboş vurgun yılları olarak değerlendirmek yanlıştır. Tek parti rejiminin yönetici kadrolarının bir kanadı, savaş yıllarını, bir yandan haksız kazançlara set vuracak etkin devlet müdahalelerini yerleştirmek, öte yandan ekonomik ve kültürel alanda bazı kalıcı reformlara yönelmek için bir fırsat olarak kullanmaya da teşebbüs etmiştir. Refik Saydam Hükümeti'nin savaşta uygulamaya çalıştığı iktisadi önlemler, bazı yönleriyle Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Köy Enstitüleri ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın "liberal", hümanist ve aydınlanmacı kültür politikası, belli bir küçük burjuva reformizminin etkili olduğu atılımlar olarak yorumlanabilir. Ancak bu atılımların her biri belli bir süre sonunda ve farklı biçimler içinde, toplumsal yapının egemen güçlerinin ya engellemesiyle karşılaşarak son bulmuş; ya da aynı güçlerin denetimine geçerek, asli amaçlarıyla karşıt mecralara sürüklenmişlerdir. Toprak reformu, eğitim politikası, özellikle Köy Enstitüleri gibi konulardaki çalkantı ve çekişmeler, savaş bitiminde CHP içindeki yapı değişmesine ve çok partili rejimin doğmasına yol açan önemli olaylar olarak siyasi tarihimizde de yer alırlar.

Böylece, iktisadi gelişme göstergeleri bakımından bir kesinti bir gerileme dönemi olarak değerlendirilebilecek olan 1940-1945 yılları, 1946'da Türkiye'yi iktisat politikaları, dünya içindeki konumu ve siyasi yapısı bakımından tamamen farklı bir gelişme doğrultusunda yöneltecek yeni güç dengelerinin kurulmasına yol açan önemli bir "kuluçka dönemi" olarak da görülebilir.¹⁶⁶

Savaş yıllarında Türkiye'yi yöneten Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu Hükümetleri, savaş ekonomisi sorunlarına iki farklı yaklaşımı temsil eder. İki hükümetin de karşı karşıya bulunduğu iktisadi sorunların aynı olduğu söylenebilir: Azalan üretim ve ithalat koşullarında oluşan darlıkların ve önlenemeyen enflasyonist baskıların halk yığınlarının tahammül sınırını aşmasını önlemek ve büyük kentlerin beslenmesini, ısınmasını ve giyinmesini sağlayabilmektir. Hastalığın temelden

¹⁶⁶ Ekinci, *age*, s.250-255.

tedavisi olan üretimin artması ve enflasyonun önlenmesinde ise çaresiz kaldığı için esas olarak hastalığın sonuçlarının hafifletilmesiyle uğraşmıştır.

Savaş ekonomisi nedeniyle iktisadi yatırımlar durmuştu. Yine de 1932-1939 yılları arasında Devletçilik uygulamaları çerçevesinde kamu iktisadi kuruluşlarının sayısı 31'den 111'e çıkmıştı. Avrupa'da savaş başlayınca, Türk hükümeti yaklaşık bir milyon çalışma yaşındaki insanı silah altına aldı. Bir yanda üretim faaliyetleri için yetmişmiş işgücü ve kaynak sıkıntısı artarken, diğer yandan ülkenin tüketim harcamaları hızla yükseldi. Toplam talep karşısında toplam arz yetersiz kalınca, enflasyon oranındaki artış Hükümet'in denetiminden çıktı. 1929 Büyük Bunalımı'nın tersine, bu kez tarım ürünleri fiyatları hızla yükselmeye başladı. Örneğin buğdayın fiyatı 13,5 kuruştan 100 kuruşa, zeytinyağı kilosu 85 kuruştan 350 kuruşa fırladı. Fiyatlar genel endeksi 1938-1945 arasında 5 misli yükseldi. 1940 yılında 17 milyon olan nüfusun %24'ü kentlerde geri kalanı kırsal kesimde yaşıyordu.¹⁶⁷

İç fiyatlardaki bu artış, devletin her türlü tüketim malları piyasalarında büyük miktarlarda ve hacimde satın almalarında bulunmasının etkisiyle olmuştur. Üreticiler ve toptancı büyük tüccarlar stokçuluk, karaborsa gibi yollarla büyük kazançlar sağladılar. T.C. Merkez Bankası, artan fiyatlar karşısında kamu kuruluşlarının artan kredi ihtiyaçlarını karşılamak için, kredi tahsislerini her yıl büyütme zorunda kalmıştır. 1938'de 89 milyon olan kredi hacmi 1944'te 773 milyona yükselmiştir. Buna bağlı olarak para arzı da 219 milyondan 995 milyona çıkmıştır. Atatürk ve İsmet İnönü'nün birlikte taviz vermeden uyguladıkları "denk bütçe ve sağlam para" politikaları artık işlemez olmuştur.¹⁶⁸

1940 yılında İngiltere ile yapılan Ödemeler Anlaşması ile Lira-Sterlin ilişkisi koşullara bağlı olarak, sabit bir tanımla 1 sterlin-520 kuruş olarak belirlendi. Ancak piyasa fiyatı bu resmi fiyatın çok üstündeydi. Mayıs 1941'de bir altın lira 28 kâğıt lira idi. Cumhuriyet Altını savaş öncesinde 10,78 lira iken 1942'de 32 lira oldu.

¹⁶⁷ Boratav, *age*, s. 76.

¹⁶⁸ Yahya S. Tezel; *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s.350-355.

Kısaca, bu savaşın doğurduğu olumsuz koşullar nedeniyle 1938-1943 dönemini kapsayacak şekilde hazırlanmış olan II. Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulamaya konması mümkün olmamıştır. Dolayısıyla ülkede bu dönemde yatırımlar durmuş, üretim kapasitesi yerinde saymıştır. İthalat zorlukları nedeniyle bazı üretim dallarında üretim düşmüştür. İşsizlik, askere alma yoluyla giderilmiştir.

Savaş yıllarında CHP Hükümetleri'nin iki temel iktisat politikası olmuştur:

1) Mal kıtlığının doğurduğu sıkıntıları hafifletmek, 2) Bazı kimselerin bu durumdan yararlanarak aşırı kazançlar sağlamalarını önlemek... Bu iki ana hedefe varmak için Devlet'in ekonomiye müdahaleleri artmıştır. Refik Saydam Hükümeti'nin 1940 yılının başında (26 Ocak) yürürlüğe koyduğu "Milli Müdafaa Kanunu" Hükümete ekonomi ve savunma alanında sınırsız diyebileceğimiz yetkiler vermiştir. 1941 yılına gelindiğinde Hükümet, bazı malların iç ve dış alım-satımını yapmak üzere Ticaret Bakanlığı'na bağlı olarak Ticaret Ofisi ve Petrol Ofisi gibi kuruluşları faaliyete geçirdi. Ticaret Ofisi gıda ve temel tüketim malları, Petrol Ofisi ise petrol ürünleri ticaretinde tam yetkili kuruluşlar haline getirildiler.¹⁶⁹

Ayrıca 21 Mayıs 1941'de 4036 sayılı kanun ile Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü kuruldu. Daha sonra bu kuruluşun adı Tekel Genel Müdürlüğü olarak değiştirildi.

Zonguldak havzasındaki tüm kömür yatakları 1940 yılında millileştirilerek Etibank tarafından kurulan Ereğli Kömür İşletme Müessesesi'ne devredilmiştir. Aynı yıl içinde Raman'da petrol bulunması ülkeyi sevince boğmuştur.

Hükümet dış politikada başarılı olup ülkeyi savaş dışında tutarken, içerde büyük tüccar ve büyük çiftçilere karşı her türlü çareye başvurulduğu halde, netice alamıyordu. Bu durumu Prof. Dr. Yahya S. Tezel şöyle ifade ediyor:

"Art arda yayınlanan kararnamelere adeta meydan okurcasına hızlanan karaborsa ve ihtikar süreci Hükümet'in sıkıntılarını artırıyordu. Bir yandan temel tüketim mallarında ciddi

¹⁶⁹ Tezel, *age*, s.358.

kıtlıklar içinde kalan geniş halk yığınları sefaletle itilirken, öte yandan büyük vurgunların vurulması, yönetici kadronun bazı kesimlerinin tüccarlar ve büyük toprak ağalarına karşı tavır almalarına yol açtı.”¹⁷⁰

Köy okullarına öğretmen ve eğitmen yetiştirmek, kırsal kesimin kalkınmasında etkin bir görev üstlenmek üzere 17 Nisan 1940’da Köy Enstitüleri (3803 sayılı kanun) kuruldu. Bu yeniliğin ve gelişimin arkasında Cumhurbaşkanı İnönü, Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve eğitimci İsmail Hakkı Tonguç vardı. Köy enstitüleri kuruldukları yörenin sosyo-ekonomik yapısının değişmesinde belirleyici olmuşlardı. Büyük kentlerden uzak kırsal bölgelerde kurulan bu okullarda köy öğretmeni yetiştirmek ana hedefti. Enstitülerde ilkokuldan sonra 5 yıllık bir öğretim programı uygulanmaktaydı. Bu süre içinde 114 hafta “kültür”, 58 hafta “tarım”, 58 hafta da “teknik” derslere yer veriliyordu. Teknik dersler sanat ve atölye dersleri olarak uygulamalı bir şekilde yürütülüyordu. Bu enstitülerde toplam 15.000 öğretmen ve 2.000 kadar da sağlıkçı yetiştirildi.

Hasan Ali Yücel’den sonra Milli Eğitim Bakanı olan Reşat Şemsettin Sirel zamanında önce bu enstitülerin yüksek kısımları kapatıldı. Ağustos 1946’da kurulan Recep Peker kabinesinde Milli Eğitim Bakanlığı’na Hasan Ali Yücel’in yerine Reşat Şemsettin Sirel’in getirilmesi Köy Enstitüleri fikrinden vazgeçildiğini gösteren gelişmelerden biri oldu.¹⁷¹ Sonra da teker teker enstitüler klasik öğretmen okullarına dönüştürüldüler.

Savaşın üçüncü yılına, yani 1942 yılına gelindiğinde, Türkiye’de büyük sermaye sahipleriyle Hükümet arasındaki soğuk savaş yeni boyut kazanmıştı. Özellikle, büyük halk çoğunluğunun temel gıda maddesi olan ekmek üretimi ve dağıtımında ortaya çıkan yetersizlikleri ve karaborsayı gidermek için 1942 yılının Ocak ayında, önce Ankara’da hemen ardından İstanbul’da ekmek karneye bağlandı. Karneyle kişi başına 300 gr. ekmek alınabiliyordu. Fakat durum hızla kötüleştiğinden Nisan ayından itibaren miktar 175 gr’a indirildi. Bu durum 1 Eylül 1944 tarihine dek

¹⁷⁰ Tezel, *age*, s.372-376.

¹⁷¹ Akın, *age*, s. 59.

devam etti. Ekmek yanında çay ve şeker kıtlığının ve karaborsasının da varlığı devam etmekteydi.

Hükümet, Milli Koruma Kanunu'nda gerekli düzeltmeleri sağlayarak, sanayi kuruluşlarının neleri hangi miktarlarda üreteceklerini ve tarımda büyük çiftçilerin neler yetiştireceklerini belirlemeye başlamıştır. Bu arada beklenmedik bir olay, Temmuz 1942'de Refik Saydam'ın ölümü, hükümet değişikliğine yol açtı. Yeni Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve yeni Ticaret Bakanı Behçet Uz, özel sektörle ekonomik savaşı sürdürmek istemediklerini göstermek için gıda ve tarım ürünleri piyasaları üzerindeki Devlet denetimini asgariye indirdi. Fakat özel sektör barıştan yana görünmedi ve fiyatlar hızla tırmanmaya başladı. Bu gelişme karşısında Devlet'in tepkisini Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 1942 yılında Meclis'i açarken yaptığı konuşmada dönemin ekonomik durumunu, şöyle dile getiriyordu:

“Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belası... Bulanık zamanı bir daha ele geçmez fırsat sayan eski çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metası yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar... Büyük bir milletin hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadır...”

1942 Temmuz'unda Refik Saydam'ın ölümünden sonra başbakanlığa getirilen Saraçoğlu ise, piyasa üzerindeki sıkı denetim mekanizmalarını kaldırma ya da gevşetme yoluna gitti. İlk olarak hububat alım fiyatları yükseltildi ve ürünün %25'inden fazlasının piyasa fiyatlarından satımı çiftçi için serbest bırakıldı. İaşe Müsteşarlığı'nın lağvına paralel olarak diğer gıda maddelerinde de fiyat denetimleri kaldırıldı veya hafifletildi. Bu politika değişikliği kentlerde fiyatları ve çiftçi-tüccar kazançlarını büyük ölçüde artıran sonuçlar yaratacaktır. Buğday fiyatlarının %200 ve %120, genel fiyat düzeyinin ise %90 ve %75 dolaylarında arttığı 1942 ve 1943 yılları, savaş döneminin en yüksek enflasyonunun yaşandığı zaman dilimini oluşturmaktadır.¹⁷²

Saraçoğlu hükümetinin bu süreçler sonunda oluşan aşırı kazançlara ve enflasyona karşı getirdiği savunma mekanizması, iki olağanüstü vergiden oluşmuştu:

¹⁷² Boratav, *age*, s. 84

Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi. Kasım 1942’de kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu ve 1944 yılında kabul edilen Toprak Mahsulleri Vergisiyle savaş koşullarının olumsuz etkilerinden hızla kurtulmaya çalışıldı.¹⁷³

İthalatın, dolayısıyla hammadde, ara malı ve yatırım malı biçimindeki üretim giderlerinin daralması ve faal nüfusun önemli bir bölümünün silahaltına alınması sonunda 1940-1945 dönemi, tüm üretken sektörlerin ve milli gelirin daraldığı yıllar olarak ortaya çıkmaktadır. Savaş yılları, milli hasılanın, sınai ve (1942 hariç) tarımsal üretimin sürekli olarak düştüğü yıllardır.

Savaşın uzun dönemli etkileri bakımından en ağır sonuçları sermaye birikiminde meydana gelen gerilemeyle ortaya çıkar. Gayri safi sermaye birikimi 1933-1939 yıllarında milli gelirin ortalama %10.7’sini oluştururken bu oran 1942’de %6.2’ye, savaş yıllarının ortalaması olarak ise %8.2’ye düşmüştür.¹⁷⁴

Savaş yılları, CHP iktidarının küçük burjuva radikalizmine yatkın kanadının son atılımlarına tanık oldu. Piyasa mekanizmasını askıya alan önlemler ve Varlık ve Toprak Mahsulleri vergileriyle savaş kazançlarına tırpanlama girişimleri örnek gösterilebilir. Bunların yanı sıra tarım kesiminde güçlü toprak sahibi ve mütegalibe guruplarını tedirgin eden iki gelişmeye de değinilmelidir. Gerek köy enstitüleri olsun gerekse Çiftçiyi topraklandırma kanunu olsun tamamlanamayan, asli amaçlarının dışına yönlendirilen eksik hamleler olarak kaldılar. Öte yandan egemen sınıfların önemli bir bölümü birkaç yıl sonra CHP’yi terk ederek büyük bir tedirginliğe yol açacaktı.

Saraçoğlu’nun başbakanlığıyla başlayan yönelişler, varlıklı katmanları gözetip, kırsal ve kentsel emeği yasal mekanizmalarla ve baskıcı yöntemlerle denetlemeyi hedefleyen faşizan eğilimlerin serpilmesine yol açtı. Kıtlik koşullarında piyasa mekanizmasına teslimiyet, büyük boyutlu savaş vurgunlarının meşrulaşması

¹⁷³ Boratav, *age*, s. 85

¹⁷⁴ Tezel, *age.*, s.377.

anlamına geldi. İş mükellefiyeti, ücretlerin sınırlandırılması, iş saatlerinin uzatılması, yoksul köylüleri angarya çalışmaya zorlayan yol vergisi uygulamaları ise, emekçi halk yığınları ile CHP arasında bir daha telafi edilemeyecek kopuşlara yol açtı.

Kısacası, 1945 yılının sonuna gelindiğinde, CHP iktidarda Cumhuriyetin ilk on beş yılının siyasi ve ekonomik atılımlarla sağladığı meşruiyeti büyük ölçüde yitirmişti. Türkiye toplumunun tüm sınıf ve katmanları, savaş sonuna değişiklik özlem ve beklentisi içinde girmişlerdi.¹⁷⁵

3.1.1. Milli Korunma Kanunu

31 Mayıs 1939 tarihinde, yani henüz savaş başlamadan üç ay önce, Sanayi Tetkik Heyeti Reisliği'ne atanan Şevket Süreyya Aydemir'in de içinde bulunduğu bir grup tarafından "Müdafaa Ekonomisi"ne ilişkin bir rapor hazırlanır ve bu rapor, savaşın çıkmasından birkaç gün sonra, İktisat Vekaleti'ne ve oradan da Başvekalet'e sunulur.¹⁷⁶

Hükümet, geniş bir inceleme olan bu rapor temel alınarak, bu konuda bir yasa hazırlamasını CHP Meclis Grubu'na önerir. Aralık ayının son günlerinde de, "Milli İktisadi Kanun Projesi" Başvekalet tarafından CHP Meclis Grubu'na sunulur. Proje, CHP Meclis Grubu İdare Heyeti'nin, yılın son günlerinde, yine CHP Meclis Grubu'nun kararı ile seçtiği bir komisyon tarafından 23 madde olarak hazırlanmıştır.

Proje, Meclis Grubu'nda uzun uzun tartışılır. Tartışmalar, tasarının Anayasa'ya uygun olup olmadığı üzerinedir. Tasarının, hükümete, "sayûamel, akid, temellük, tasarruf ve şirket kurma serbestliği"ni sınırlama yetkisi tanınması, CHP Meclis Grubu'nda eleştirilir. Eleştirilere göre bu tür sınırlama ancak yasa ile mümkündür. Oysa Anayasa, hükümete kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermemektedir. Aksine Anayasa, yasaları ancak Meclisin yapacağını vurgulamaktadır. Buna göre, hükümet aldığı bir kararla Meclisin kabul ettiği yasaları değiştirememektedir. Anayasa'ya göre, yasaların ancak yine Meclis tarafından kabul

¹⁷⁵ Boratav, age, s. 91

¹⁷⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1966, s.207-208.

edilen yeni yasalarla değiştirilmesi mümkündür. Milli Korunma Kanunu (MKK) tasarısının CHP içinde önemli bir dirençle karşılaştığı ve sonuçta parti içinde bir uzlaşmaya gidildiği hemen görülmektedir. MKK tasarısı, 15 Ocak 1940 tarih ve 6/220 sayı ile Başvekâlet tarafından TBMM Reisliği'ne sunulur ve Meclisin 18 Ocak 1940 tarihli toplantısında görüşülür.¹⁷⁷

MKK tasarısının gerekçesinde, “milli hayatımızda bu istisnai ahvalin, savaşın tesirlerini önlemek ve (...) iktisadi bakımdan da tahaffuzi ve tedafüi tedbirler almak zarureti” karşısında, tasarının hazırlandığı belirtiliyor ve hükümete yeni ve olağanüstü durumun gerektirdiği yetkilerin tanınması isteniyordu.

Hükümet, tüm yetkilere tek bir yasa ile sahip olmak istiyor ve buna neden olarak da olağanüstü durum ve koşullar nedeniyle, gerekçikçe her defasında yeniden yetki almanın ve ayrı bir yasa çıkarmanın, söz konusu olağanüstü durumla bağdaşmayacağını gösteriyordu.¹⁷⁸

İkinci Dünya Savaşı koşullarında ekonominin üzerindeki baskıları denetim altına alabilmek, özellikle iae zorluklarını gidermek üzere çıkartılan ve hükümete üretim ve dağıtımla ilgili özel yetkiler veren kanundur. 18 Ocak 1940 tarihinde çıkarılan 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu olağanüstü bir dönemin özelliklerini taşımaktadır. Kanun ile genel veya kısmi seferberlik, devletin bir harbe girmesi olasılığı ve Türkiye Cumhuriyeti'ni de alakalandıran yabancı devletler arasındaki harp hali durumunda Bakanlar Kurulu'na özel yetkiler verilmiştir. Kanuna göre; hükümet, halk ve ulusal güvenlik gereksinimlerini karşılayabilecek miktarda üretim yapmaları için sanayi ve maden şirketleri ile küçük sanat kooperatiflerini kontrol ederek, bunları istediği gibi yönlendirebilir ve bu amaca yönelik olarak şirketlere kredi, malzeme, işçi ve ihtisas elemanları temin edebilir. Hükümet, üretilen ürünleri maliyetin üzerine belirli bir kâr payı ekleyerek satın alabilir, gerektiğinde ürünlere bedeli ödenerek el konulabilir. Ayrıca, sahiplerine bedeli ödenmek kaydıyla un

¹⁷⁷ TBMM ZC, Devre.6, Cilt:8, 27. İnikat, (18.01.1940).

¹⁷⁸ TBMM ZC, Devre 6, Cilt: 8, 27. İnikat, (18.01.1940).

fabrikalarına, değirmenlere, diğer sanayi ve maden şirketlerine de el konulabilir. Hükümet'e, ihracat ve ithalat ile ilgili olarak çeşitli kısıtlamalar getirebilme yetkisi de verilmiştir. Yasa çerçevesinde vatandaşlar ücretli iş mükellefiyeti uygulamasına tabi tutulabilir. Hükümet tarafından tayin edilen iş yerlerinde çalışan işçiler, teknisyenler, mühendisler, uzmanlar ve diğer görevliler geçerli bir mazeret olmaksızın çalıştıkları yeri terk edemezler. Sanayi ve maden şirketlerinin sahipleri Hükümetçe lüzum görülen düzenlemeleri yerine getirmezse, şirketlere el koyma dahil çeşitli cezalar uygulanabilir, İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı ağır baskıların giderilmesine yönelik olan kanuna zaman içinde eklemeler yapılarak tarımsal üretim de kapsama alınmıştır.¹⁷⁹

MKK tasarısına göre, hükümete olağanüstü durumlarda, yani genel ya da kısmi bir seferberlik, ülkenin savaşa girmesi olasılığı ya da yabancı devletler arasında Türkiye'yi de ilgilendiren bir savaş halinde, yasanın gösterdiği biçim ve koşullarda, olağanüstü nitelikte yeni görev ve yetkiler veriliyordu. (Madde 1)

Hükümet, olağanüstü bir durumla karşılaştığında, yasa ile kendisine verilen yetkileri kullanmaya gerek görürse, yasayı derhal uygulamaya koyabilecek ve durumu TBMM'ye bildirecekti. (Madde 2)

Hükümet, bir süre sonra, artık yasanın uygulanmasına gerek kalmadığına karar verirse, yine aynı şekilde, bunu da ilan edecek ve TBMM'ye bilgi verecekti. (Madde 3)

Hükümet tarafından kabul edilerek yürürlüğe girecek olan MKK kararlarını hazırlamak ve ilgili Vekâletler arasında işbirliği sağlamak üzere bir Koordinasyon Heyeti kurulacak ve heyete Başvekil'in önerisi ile ilgili Vekiller katılacaktı (Madde 4)

¹⁷⁹ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Milli Korunma Kanunu'nun bazı maddeleri gereğince bazı malların alım ve satımının kontrolü hususunda K/951 sayılı kararın yürürlüğe konulması*, Tarih: 4.11.1954, Sayı: 39124, Dosya: 75-143, Yer No: 137.93..4.

Hükümet, üretimin ihtiyacı karşılayabilecek ölçü ve nitelikte olmasını sağlayabilmek için, gerek tesis, gerekse imalâttan gereken değişiklikleri yaptırmak amacı ile, sanayi ve maden kuruluşlarını denetleyebilecekti (Madde 7)

Hükümet, sanayi ve maden kuruluşlarından üretim programları isteyebileceği gibi, bu kuruluşlara bizzat üretim programları da verebilecekti.

Sanayi ve maden kuruluşlarının üretimlerini, üretimin hacim, miktar, çeşit, cins ve nev'ini saptama yetkisine sahip olan hükümet (Madde 8), bu kuruluşların ve diğer tüm işyerlerinin mesailerini, gerektiğinde işyerlerine işçi ve uzman elemanlar da sağlayarak saptayabilecekti (Madde 9)

Sanayi kuruluşlarında, madenlerde ve diğer kurumlarda çalışan müstahdem, işçi, teknisyen, mühendis ve uzmanlar, işyerlerini, kabul edilebilecek bir gerekçe olmaksızın ve ilgili makamlara haber vermeksizin, terk edemeyeceklerdi.

Bu maddeye göre, çalışma yükümlülüğü altında olanlara, çalışmalarına karşılık, emsaline uygun normal ücret ödenecekti (Madde 10)

Hükümet, sanayi ve maden kuruluşlarının mamulâtını ve müstahsalatını, normal maliyetine muayyen bir kar ekleyerek satın alabilecek (Madde 11), ancak ihtiyacı olan kuruluşlara ya da iş sahiplerine gereken krediyi de sağlayacaktı (Madde 12)

Hükümet, mal ve yardımcı malzeme stok edebilecek (Madde 13), bunların tek bir elde toplanmasını engellemek amacıyla, bunlara değer fiyatı üzerinden el koyabilecek ve bunları bu tür mal ve yardımcı malzemeye ihtiyacı olan kuruluşlara kârsız dağıtabilecekti (Madde 14)

Gerçek ve tüzel kişilerce işletilen madenlerde üretimin artırılabilmesi için, üretimi tek elde toplamak amacıyla, hükümet, bunları birleştirip, bizzat kendisi işletebilecekti. Bu sırada maden sahibine de zararı ile orantılı bir tazminat ödenmesi öngörülmüştü.

Hükümet sahibinin işine yaramayan ya da işi için gerekli olmayan makine, alet, edevat ve tesisat gibi tüm üretim araçlarını, değerini ödemek koşuluyla, satın alabilecekti (Madde 17).

Kendisine verilen üretim programlarına uymayan ya da işyerinde istenilen değişiklikleri yapmayan sanayi ve maden kuruluşlarına hükümetçe el konulabilecek ve bu kuruluşlar yine bizzat hükümetçe işletilebilecekti. Bu sırada kuruluş sahibine uygun bir tazminat ödenmesi de öngörülmüştü (Madde 18).

Hafta tatili Kanunu da MKK'nın geçerli olduğu süre içinde uygulanmayabilecekti. Ancak bu hüküm, işçinin haftada bir gün tatil hakkını ihlal etmeyecekti (Madde 19).

Hükümet, ithalatın cins ve miktarını saptayabileceği gibi, ithalat yasakları da koyabilecekti (Madde 20).

Bazı maddelerin tüketim miktarları saptanabilecek ve sınırlanabilecekti (Madde 21).

Hükümet, dilediği işyerlerinin mal stoklamasını isteyebilecekti (madde 22). Ancak stok nedeniyle zarar eden kuruluşların, söz konusu zararlarının hükümetçe karşılanması da öngörülmüştü (Madde 23).

İhracatın da biçim ve koşulları, “âmil ve müstahsillerin hak ve menfaatlerine zarar vermeyecek şekilde” hükümetçe saptanabilecekti (Madde 25).

Ayrıca hükümet, ithalat ve ihracatta fiyatları saptayabileceği gibi, saptanan fiyatların dışında, hükümetçe saptanandan yüksek fiyata ithalat ve düşük fiyata da ihracatı yasaklayabilecekti (Madde 29).

MKK yürürlükte olduğu sürece, gayrimenkullerin kira bedelleri, 1939 yılındaki kira bedellerinden yüksek olmayacaktı. Bu hükmün ne zaman ve nerelerde uygulanacağı ise, hükümetçe saptanacak ve ilan edilecekti (Madde 30).

Hükümet, iç piyasada satılan bazı malların azami fiyatlarını cins ve nev'ilerini de saptayabilecekti (Madde 31).

Hükümet, her türlü özel nakil araçlarının seyrüseferini düzenleyebilecek, sınırlayabilecek, gerekli malzemeyi vererek ve mutad ücreti ödeyerek, bunları gerekli görülen yer ve hizmetlerde çalıştırabilecek, gerek ve ihtiyaç görürse, değerini ödeyerek satın da alabilecekti (Madde 36).

Hükümet, bu bölgede şahsa ait olup da, sahibine gerekli olmayan tarım alet ve araçlarından, karşılığında bir kira ödeyerek, yararlanabilecekti (Madde 37).

Hükümet, gerekli görülen bölgelerde ziraatın cins ve miktarını saptayabilecekti (Madde 38).

Hükümet, üzerinde ziraat yapılmayan ve 500 hektardan büyük olan araziye bir bedel karşılığında işletebilecekti (Madde 39).

Hükümet, sekiz hektardan daha geniş olan arazisi olanları, bu arazinin yarısına kadar olan kısmında hububat ekmek zorunda tutabilecekti (Madde 40).

Ekilen her dört hektar için bir çift öküz milli müdafaa yükümlülüğünden istisna ediliyordu (Madde 41).

MKK tasarısının 43 ilâ 52. Maddeleri mali hükümlere ve 53 ilâ 66. Maddeleri de cezai hükümlere ayrılmıştı. Örneğin; 53. Madde gereğince, tasarının 8. Maddesinin 1. Fıkrası ile 24, 29, 31 ve 38. Maddelerine aykırı davrananlara, 25 ilâ 250 TL arasında para cezası ile 7 ilâ 30 gün arasında hapis cezası verilecekti.

Hükümetçe hazırlanan yasa tasarısında ise, bu ve benzeri suçlar için, 5.000 TL'ye kadar para cezası ile gerektiğinde üç yıla kadar hapis cezası öngörülüyordu.¹⁸⁰

Gerçekte özel girişimi kollayan ve koruyan kimi hükümlerine karşın, MKK tasarısı, özel girişime karşı öyle bir tehdit potansiyeli taşıyordu ki, henüz tasarının hazırlık safhasında, CHP Meclis Grubu'nda tartışılan tasarının Anayasa'ya aykırı olduğu yolundaki iddiaları ciddiye alan MKK Tasarı Muvakkat Encümen Mazbatası'nda Anayasa'ya aykırılık iddiası incelenerek, şu yargıya varılıyordu:

“İşbu layihada vatandaşların umumi faaliyetlerini takyid eder mahiyette olan hükümlerin Teşkilatı Esasiye'ye muvafakati bakımından tetkikini icra eden Encümenimiz, bunların Teşkilat-ı Esasiye kanunumuzun 74. Maddesinin son fıkrasına uygun olduğunu mütalaa ve kabul etmiştir. (...)
Diğer taraftan bu kanun layihası ile hükümete verilen vazife ve salahiyetlerin Teşkilatı Esasiye Kanunumuzun ana hükümlerince icrai vazife mahiyetinde olduğu ve bu suretle bu kanun hükümlerinin hukuki esasiye düsturlarımıza tamamıyla mutabık bulunduğunu kaydeylemeyi (Encümenimiz) esaslı bir vazife bilmiştir”¹⁸¹

1940-1945 yılları arasında, yani altı yılda, MKK, toplam dört kez değiştirilecektir. Tüm maddeler dikkate alındığında, MKK'nın, Refik Saydam Hükümeti döneminde 51 ve Şükrü Saraçoğlu Hükümeti döneminde de 43 maddesi olmak üzere, toplam 94 maddesi değiştirilir.

Bu hesaba göre, yasanın neredeyse tamamının değiştirildiği ve bu arada, bazı maddelerinin, yaklaşık olarak üçte birine yakın bir oranda, en az iki kez değiştirilmiş olduğu söylenebilir.

MKK, TBMM tarafından kabul edildikten kısa bir süre sonra, 19 Şubat 1940 tarihli hükümet toplantısında alınan karar gereğince uygulamaya konulur.

Ertesi gün, MKK gereğince kurulan Koordinasyon Heyeti'nin, Milli Müdafaa, Maliye, İktisat, Ziraat, Münâkalât ve Ticâret Vekillerinden oluşmasına hükümetçe karar verilir.

¹⁸⁰ Koçak, *age*, s.371-378.

¹⁸¹ TBMM ZC, Devre 6, Cilt: 8, 27. İnikat, (18.01.1940).

MKK'nın uygulanmasını yakından incelemek, bu dönemde izlenen ekonomik politikanın genel eğilimlerini açıklamak bakımından yararlı olacaktır.¹⁸²

MKK'ya dayanarak kabul edilen tüm kararnameler (gizli olanlar dışında), Resmi Gazete'de ve Düstur'da mevcuttur.

MKK'nın yürürlüğe girdiği 19 Şubat 1940 tarihinden itibaren Refik Saydam Hükümeti döneminde (1940-1942), yirmisi gizli olmak üzere, toplam 359 karar alınmıştır.

MKK'ya dayanılarak alınan bu kararlar, üretim, tüketim, dağıtım, satış, ithalat, ihracat, üretimin ve üreticilerin örgütlenilmesi, ulaştırma ve benzeri konularda yoğunlaşmaktadır.

MKK'ya dayanılarak alınan kararlar üzerinde hemen hemen tüketici bir çalışma, belirli ürünlere değeri ödemek suretiyle devletçe el konulmasına ilişkin kararların bu dönemde sık olmadığını gösteriyor.

Bu anlamda devletin ticaret alanına fazla müdahalede bulunmadığı söylenebilir. Hatta bu konuda devletin asgari müdahalede bulunduğu da dikkati çekiyor.

Ancak, yine dikkat edilmesi gereken bir başka önemli nokta da, devletçe değeri ödenerek el konulan ürünlerin, söz konusu değerlerinin saptanmasının komisyonlara havale edildiği ve saptanan miktarların da taksitle ödendiğidir. Hem ürün değerlerinin saptanmasının, hem de ödeme süresinin uzun sürdüğü anlaşılıyor. Yüksek enflasyon ortamında, bu, devlet açısından avantaj, üreticiler açısından ise, hoşnut olunamayacak bir durumdur. Diğer yandan, hububata genellikle son derece düşük saptanan değerler üzerinden devletçe el konulduğu da vurgulanmaktadır.

¹⁸² Koçak, *age*, s.379.

Hükümet, öncelikle yükselme eğilimi gösteren enflasyon ve artan ihtikâra karşı, bir önlem olarak, Fiyat Murakabe Komisyonları'nın kurulmasını kararlaştırır. Daha sonra iâşe sorunlarının çözümü ile ilgili olarak 1941 yılının kış aylarında İâşe Müsteşarlığı kurulur. Ancak İâşe sorununun önemini sürdürmesi karşısında yeni bir örgütlenmeye gidilir. Ticaret Vekâletinin illerdeki örgütlerinde, valilerin emrinde çalışacak, Ankara, İstanbul ve İzmir illerinde İâşe Müdürlükleri ve diğer illerde de İâşe Heyetleri oluşturulacak, ayrıca İâşe Amirlikleri tesis edilecektir.¹⁸³

1942 yılı ortalarında ise, Halk Dağıtma Birlikleri kurularak, halka yapılan dağıtımların kolaylaştırılmasına çalışılır. Ardından da Subaşı Örgütü kurulur. Petrol Ofisi kurularak, her türlü petrol ve petrol ürünlerini satın almak, satmak ve stok etmek amaçlandı. Yine her türlü iâşe maddeleri satın almak, satmak, ithal ya da ihraç etmek, stok etmek, ilgili malların satış fiyatlarını saptamak, dağıtımını yapmak, stoklama için depolar kurmak için de Ticaret Ofisi kuruldu. Toprak Mahsülleri Ofisi kurularak, buğday ve diğer hububat üretim ve tüketimini himaye etmek sağlandı.

1942 Mart'ında Dağıtma Ofisi kuruldu.¹⁸⁴ Mayıs ayında, bu Ofis'e bağlı mahalli Dağıtma Birlikleri'nin kurulmasını öngören karar yürürlüğü kondu.¹⁸⁵ yılında kurulan Dağıtma Ofisi ile de karneye bağlanan ekmek başta olmak üzere, piyasa mekanizmasının yerine geniş kapsamlı bir tayınlama sistemi geçirilmek istendi. İthalatçıları hükümet denetimi altına almak üzere ithalatçı Birlikleri kuruldu. Fındık, üzüm, tiftik, yün, meşe palamudu ihracatı hükümet denetimi altına sokuldu. Pamuk, tütün, fındık, kuru üzüm ve incir gibi zamanın en önemli ihraç ürünlerinin ihracatı ve kağıt gibi bazı ürünlerin ithalat ve stoklanması kamu kuruluşlarına verildi.

Enflasyonun yükseldiği ve bir milyona yakın insanın silah altında bulunduğu savaş yıllarında özellikle tüccarların hükümetin mümessili gibi çalışmaya mecbur olduğu ve gerekirse toplumdan çıkartılmasının düşünüleceğini ifade eden Refik Saydam hükümetinin anlayışı bu kesimin tepkisini çekerken, savaş zengini bir

¹⁸³ Koçak, *age*, s.380.

¹⁸⁴ Tezel, *age*, s. 260.

¹⁸⁵ 2/17540 ve 2/17826 sayılı kararname, D. 23.

zümrenin oluştuğu, fırsatçı ve vurguncuların aşırı kârlar elde ettikleri şikayetleri de eksik olmuyordu. Refik Saydam'ın 1942 Temmuz'unda ölmesi üzerine başbakan olan Şükrü Saraçoğlu ise bu devletçi yaklaşım yerine "piyasacı" yaklaşımı benimsedi. Devlet denetimini gevşetirken, resmi fiyat dondurmalarını kaldırmasıyla ani fiyat artışları yaşandı. Saraçoğlu hükümeti, bu gelişmeler karşısında "savaş soyguncuları" nı vergilendirme adı altında gayrimüslim yurttaşları hedef alan Varlık Vergisi kanununu çıkartan bir siyaset gütmeye yolunu seçti. Milli Korunma Kanunu, 16 Eylül 1960 tarih ve 5/322 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile uygulamadan kaldırıldı.

3.1.2. Varlık Vergisi Uygulaması

Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nin ekonomi ve fiyatlar üzerinde hemen hemen tüm devlet müdahale ve denetimini ortadan kaldıran iktisadi politikası sonucunda, fiyatların, kısa sürede, olağanüstü yükselmesi karşısında, yeni önlemler düşünülmeye başlanacaktır.

Aslında üzerinde düşünülmesi gereken sorun tek değil, fakat çok boyutluymdu. Sorunlardan biri, savaşın ekonomi üzerindeki etkilerinden dolayı, kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıkan ve büyük servet birikimlerine kavuşan savaş zenginlerini vergilendirmek ve bu sayede, olağanüstü koşulların meydana getirdiği sıkıntılardan yararlanarak, çok kez kısa zamanda, olağanüstü ölçüde haksız kazançlar sağlamış kişilerden, mevcut servet birikimlerinin hiç olmazsa bir kısmını geri alarak, savaşın meydana getirdiği ekonomik sıkıntıların toplumda dengeli ve adil biçimde paylaşılmasını sağlamaktı.

Diğer bir sorun da, devletin olağanüstü artan harcamalarını, bütçede açık vermeden ve dolayısıyla da enflasyona neden olmadan, yeni gelir kaynakları ile karşılayabilmektir.

Bir yandan da, enflasyonun önemli nedenlerinden biri olan ve bütçe açıklarını kapatmak için bu dönemde bol bol başvurulmuş emisyonun artık bir son verilmek isteniyordu. Servetlerden alınan vergi ile piyasadaki mevcut para miktarının azaltılması amaçlanmıştı. Bu sayede enflasyon bir ölçüde önlenmiş olacaktı.

Nihayet, son bir amaç da, piyasadaki mal yokluğunu belirli ölçüde ortadan kaldırmaktı. Çünkü ellerinde, ihtikâr amacı ile büyük mal stokları olduğu tahmin edilen ya da bilinen servet sahiplerinin, vergilerini ödeyebilmek için, ellerindeki malları birden piyasaya sürecekleri ve dolayısıyla da fiyatların bu şekilde düşeceği düşünülüyordu.¹⁸⁶

Bu amaçların tümünü yerine getirebilecek bir önlem olarak, Varlık Vergisi Kanunu hazırlanacaktır. Ancak, Varlık Vergisi Kanunu'nun, bir vergi yasası olarak, yeni ve orijinal bir buluş sayılamayacağına burada hemen işaret etmek gerekmektedir. Birinci dünya savaşı sırasında İttihat ve Terakki Hükümeti de aynı politikayı uygulamak istemişti.

Zafer Toprak, bu konuda, şunları yazıyor:

“(İttihatçılar), gelir bölüşümündeki çarpıklıkları giderici bir vergi politikasına da özenmişlerdi. 1917 (yılı) sonlarına doğru, o sırada Almanya, Avusturya-Macaristan ve Fransa’da uygulamaya sokulan savaş kazançları vergileri örnek alınarak, bir Harp Kazançları Vergisi Kanunu (tasarısı) hazırlanmıştı. 37 maddelik bu yasa (tasarısı), savaş yıllarında kazanılmış olağanüstü gelirleri vergile(nder)meyi amaçlıyordu. Mükelleften alınacak beyanname ışığında, net kazançtan, savaş öncesi üç yılın ortalama karı her savaş yılı için düşülerek, geriye kalanı Harp Kazançları Vergisi’ne tabi tutulacaktı. (...)

Ancak, Harp Kazançları Vergisi tasarısı, savaş yıllarında bir türlü yasalaşamamış, İttihatçıların iktidardan düşmesi(nin) ertesinde, Hürriyet ve İtilaf’ın çabasıyla, bir ölçüde İttihatçı eşrafa karşı kullanılmak üzere, 1919 yılı sonunda, bir kararnameyle, yürürlüğe konabilmişti.”¹⁸⁷

Aynı türde yeni bir vergi yasasının hazırlanması düşüncesi ise, daha Refik Saydam Hükümeti döneminde olgunlaşmaya başlamıştı. Tan gazetesinde, daha 1942 yılı başlarında, “Kazançları artan müesseselerden bir vergi alınacak” haberine tesadüf ediliyordu.¹⁸⁸

Ancak Maliye Vekili Fuat Ağralı, hemen aynı günlerde yaptığı bir açıklamada, adeta bu haberi tekdiz etmek ister gibi, “Servet üzerinden vergi almak

¹⁸⁶ Toprak, *age*, s.215.

¹⁸⁷ Zafer Toprak, *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s.302-303.

¹⁸⁸ *Tan*, 14 Ocak 1942.

hatırımızdan geçmemektedir” diyecektir.¹⁸⁹ Ancak kısa bir süre sonra, Maliye Vekili Fuat Ağralı, TBMM’de yaptığı bütçe konuşmasında, sadece üç ay önce yaptığı açıklamasının aksine, savaş yıllarında fazla kazananların fazla vergi vereceklerini açıklıyordu.¹⁹⁰

Ahmet Emin Yalman ise, “Harp Kazançlarından Alınacak Vergi” adlı makalesinde, Maliye Vekili Fuat Ağralı’nın sözünü ettiği gibi, zenginlerin saptanmasında olağan ve alışlagelmiş yöntemlerin uygulanmasının doğru olmayacağını, bu yolla bir sonuca ulaşılamayacağını savunuyordu. Yalman’a göre, kazancı olağan ölçülerde olanlar zaten vergilerini ödüyorlardı.

Ahmet Emin Yalman, özellikle gayri Müslim azınlıklara dikkat çekiyor ve bu grubun çoğunlukla az vergi ödediğinden şikâyet ediyordu. Oysa Yalman’a göre, gayri müslim azınlıklar çok kazanıyorlardı. Yalman, “fevkalade usuller”in uygulanmasını istiyordu.¹⁹¹

Zekeriya Sertel, verginin sosyal adalete hizmet edeceğini ve sadece olağanüstü ölçülerdeki kazançlara yönelmesi gerektiğini vurguladıktan sonra, ilginç bir de haber veriyordu: “Nitekim yeni bir habere göre de, Fevkalade Kazanç Kanunu hakkında, bugünlerde bir prensip münakaşası cereyan edeceği bildirilmektedir.”¹⁹²

Zekeriya Sertel, ertesi gün yayımlanan, “Geçen Büyük Harpte Çıkarılan Fevkalade Kazançlar Kanunu” adlı makalesinde ise, söz konusu habere devam ediyordu: “Fevkalade Kazançlar Kanunu parti grubunda ve Meclis Bütçe Encümeni’nde birçok münakaşalara yol açtığı ve bu yüzden kanunun geciktiği haber veriliyor.”¹⁹³

¹⁸⁹ *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1942.

¹⁹⁰ *Vatan*, 26.Mayıs 1942.

¹⁹¹ *Vatan*, 29.Mayıs 1942.

¹⁹² *Tan*, 10.Haziran 1942.

¹⁹³ *Tan*, 11 Haziran 1942.

Zekeriya Sertel'in yazılarından, bir vergi yasası olarak alınması düşünülen önlemin, CHP Meclis Grubu'nda önemli bir direnişle karşılaştığını ve bu nedenle de üzerinde, geniş bir tartışma açıldığını öğreniyoruz. 1941 yılı sonbaharında, Maliye Vekâleti'nde bu yönde bazı çalışmaların başlatıldığı, bazı raporlar hazırlandığı ve hazırlıkların 1942 yılı yazına dek sürdüğü bilinmektedir.¹⁹⁴

Varlık Vergisi Kanunu tasarısı, esas itibariyle, Başvekil Şükrü Saraçoğlu tarafından hazırlanır. Hazırlık aşamalarında Maliye Vekili Fuat Ağralı ile Maliye Vekâleti Müsteşarı Esat Tekeli ve Teftiş Kurulu Başkanı Şevket Adalan da katılır.¹⁹⁵

Yasa tasarısı, önce CHP Meclis Grubu'nda ele alınır ve tasarı üzerinde hararetli görüşmeler ve tartışmalar yapılır. Faik Ahmet Barutçu, anılarında, CHP Meclis Grubu'ndaki görüşmeleri şöyle anlatıyor:

“Başvekil, işin acele oluşu nedeni ile, kanunun yarınki Meclisten çıkarılmasını sağlamak için, yarın Meclis Komisyonları'ndan seçilecek arkadaşların, bugünden Grup Komisyonları halinde seçilip toplanarak, bu gece çalışmalarını ve kanun taslağının yarınki Meclis Komisyonları'ndan seçilecek aynı arkadaşların oluşturacakları Geçici Komisyon'a hazır olarak sunulmasını öneriyordu.

Kabul edilen bu öneri üzerine oluşan Geçici Komisyon'a, Adliye Komisyonu'ndan seçilen dört üye arasında ben de bulunuyordum. Bütçe, Adliye, Maliye ve İktisat Komisyonları'ndan diğer arkadaşlarla o gece toplandık. Başvekil ve Maliye Vekili ile birlikte kanun taslağının görüşmesine başladık. Taslak çoğaltılarak üyelere dağıtılacak zaman bulunamamıştı, sekreter maddeleri okuyacak ve biz de kulaktan duyabildiğimiz oranda, tanıyabildiğimiz konuyu görüşüp, tartışacaktık. Görüşmelerimiz hayli tartışmalı geçti. Kanunda tartışmayı gerektiren noktalardan biri de, itiraz mekanizmasının bulunmamasıydı. Bu noktaya İsmail Hakkı, Salih Yargı ve ben dokunmuştuk. Maddi hatalar ve kanunun kapsamında olmayan bazı noktaları da düzeltmek için Meclise başvurma yolunun açık bulunduğunu anlatarak, hiç değilse, kanunun içinde ayrı bir itiraz maddesinin bulunmasını istiyorduk. Bunu hükümet istemedi ve Komisyon çoğunluğu da yanaşmadı.

Kanunun bir de 14. Maddesi üzerinde çok duruldu. Bu madde, yükümlünün borcuna karşı, bir arada oturan karı-koca, ata-çocuk, kardeş, dayı ve amcanın da mallarını güvence olarak gösteriyordu. Uzun tartışmalardan sonra, karı-koca, çocuk ve kardeş malları bırakılarak, diğerleri maddeden çıkartılmıştır. İşin bir noksanı akla gelmedi. Bunların 1939'dan sonra kazanılan malları için bu madde doğru olabilirdi. Miras yoluyla elde edilen mallar ya da savaştan önce edinilen mallar için kuşku belirtisi bulunmayacağından ve karı-koca arasında mal ayrılığı esas olduğundan, bu maddeye

¹⁹⁴ Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1951, s. 43-45.

¹⁹⁵ Ökte, *age*, s.50.

koşula bağlı bir hüküm koymak yerinde olacaktı. Fakat bu kimsenin aklına gelmedi. Çünkü, görüşmeler, ara vermeksizin, yedi saat sürmüştü ve sabaha karşı saat 4.30'da bu madde görüşülüyordu. Ben bu eksikliğin ayırımına ancak ertesi gün, kanunun bu maddeleri Meclis Genel Kurulu'ndan okunurken varmıştım. Artık konuşamazdım. Çünkü içtüzük, tutanakta imzası bulunan milletvekillerini maddeye karşı görüş bildirmekten alıkoyar.

Bu 14. Madde konuşulurken, Başkan şunu söyledi: 'Kardeş malını da çıkartmak doğru olur. Çünkü bu, hukuk esaslarıyla çelişiyor.' Dayanamadım... Şaka yollu: 'İlahi Başkanım! Bu kanunun hangi maddeleri hukuk ilkeleriyle uyuyor ki...' dedim. Saraçoğlu, kahkahayla: 'Maliye Vekili dinliyor musun? Bak senin kanunun için ne diyorlar?' dedi. Ve her yandan yükselen kahkaha sesleri arasında bu maddenin ve kanunun görüşülmesi sona erdi"¹⁹⁶

Varlık Vergisi Kanunu (VKK) tasarısı, 9 Kasım 1942 tarih ve 6/4067 sayı ile, Başvekalet tarafından, TBMM Reisliği'ne sunulur. Yasa tasarısının kısa gerekçesinde şöyle deniliyordu:

“Bağlı kanun layihasında, gelir ve varlık sahiplerinin varlıkları ve fevkalade kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere fevkalade bir mükellefiyet tesis olunmaktadır. (...)

Vergi, kazanç ve gelir sahiplerini ve daha ziyade iktisadi şartların darlığından doğan güçlükleri istismar ederek, yüksek kazançlar elde ettikleri halde, kazançları ile mütenasip derecede vergi vermeyenleri istihdaf etmekte ve içinde bulunduğumuz fevkalade vaziyetin icap ettirdiği fedakârlığa, bunları da, kazanç ve kudretleriyle mütenasip bir derecede, iştirak ettirmek maksadını gütmektedir.”

TBMM'de bir konuşma yapan Başvekil Şükrü Saraçoğlu, yüksek fiyat artışlarının, genellikle üretim azlığından, yetersiz ithalattan, alınan yanlış iktisadi karar ve önlemlerden ve özellikle de vurgunculuktan kaynaklandığını belirtiyor ve bunun yanı sıra tedavüldeki para miktarının durmadan artarak, nihayet 700.000.000 TL'ye yaklaşmasının da, fiyat artışlarında önemli rol oynadığına dikkat çekiyordu.

¹⁹⁶ Faik Ahmet Barutçu; *Siyasi Anılar 1939-1954*, Milliyet Yayınları, s. 363-364.

VKK tasarısına göre, servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve olağanüstü kazançları üzerinden bir kereye mahsus olmak üzere, Varlık Vergisi alınacaktır (Madde 1)

Varlık Vergisi, aşağıdaki gruplara dâhil gerçek ve tüzel kişilerden alınacaktır:

- a) Kazanç ve Buhran Vergileri mükellefleri,
- b) Büyük çiftçiler,
- c) Sahip oldukları binaların ve eğer hisseliyse, hisselerine düşen bir yıllık gayri safi gelir toplamı 2.500 TL ve arsalarının vergide kayıtlı değeri 5.000 TL'den yukarı olup da, bu miktarın tenzilinden sonra mütebaki irat ve kıymetlerle vergi verebileceği komisyonlarca kararlaştırılır.
- d) 1939 yılından beri Kazanç ve Buhran Vergileri'ne tabi bir iş ya da teşebbüsle uğraştığı halde, yasanın yayını tarihinde işini terk, devir veya tasfiye etmiş olanlar,
- e) Mesleki tacir, komisyoncu, tellal, simsar olmadığı halde, 1939'dan beri, bir defaya mahsus bile olsa, ticari muameleye tavassut edip de, karşılığında para veya mal almış olanlar (Madde 2).

İkinci maddede belirtilen gruplardan iki ya da daha fazlasına dâhil olanlar ise, bu grupların her birinden ayrı ayrı yükümlü tutulacaklardı (Madde 3).

Kamu kuruluşlarında görevli personel ise, maaş ve ticaretlerine ilişkin olarak vergiden muaf tutulacaktı (Madde 4).

Varlık Vergisi, gerçek ve tüzel kişiler adına tarh edilecek ve hisseli ve hissesiz şirketlerde, hisseye bakılmaksızın, şirketlerin gayrimenkul varlığının tamamı üzerinden alınacaktı (Madde 5).

Büyük çiftçilerin yükümlülükleri de, varlıklarının %5'ini geçemeyecekti (Madde 6).

Son derece geniş yetkilere sahip olan komisyonlar, servet ve kazanç sahiplerinin yükümlülük derecelerini saptamak üzere, her il ve kaza merkezinde,

mahallin en büyük mülki idare amirinin başkanlığında, en büyük mal memurundan ve Ticaret Odaları ile belediyelerce kendi üyeleri arasından seçilecek ikişer üyeden oluşacaktı. Bir gerektiğinde de müteaddit komisyonlar kurulabilecekti. Ticaret Odası bulunmayan yerlerde, Ticaret Odası'nın seçeceği üyelerin yerine, belediyece ticaretten ve ziraatten anlayanlar arasından ve hariçten iki üye seçilecekti. Komisyonların büyük çiftçileri saptamak üzere yapacağı toplantılarda, Ticaret Odası yerine, Ziraat Odası'nca kendi üyeleri arasından ve Ziraat Odası bulunmayan yerlerde ise, belediyelerce ziraatten anlayanlar arasından ve hariçten seçilecek iki üye komisyona katılacaktı. Komisyonlarda kararlar çoğunlukla alınacak, oylamada eşitlik olması halinde de, başkanın oy kullandığı taraf tercih edilecekti (Madde 7).

Komisyonlar, şirketlerin yükümlülüklerini saptadıkları sırada şirket ortaklarının da servet derecelerini ve olağanüstü kazançlarını araştırarak, bunların da yükümlülüklerini takdir edeceklerdi (Madde 8).

Vergi yükümlülerinin saptanması sırasında, komisyonlarca unutulmuş kişiler/yükümlüler varsa, bu kez komisyonların dağılmasından sonra, en geç iki ay içinde, bu kişilerin/yükümlülerin adları da gelir daireleri tarafından saptanacak, yeniden oluşturulacak komisyonlara bildirilecek ve komisyonlar, yine en geç 15 gün içinde, bu yeni yükümlülerin vergi borçlarını saptayacaklardı (Madde 10).

Ancak yükümlü adına, yükümlülük konusundan dolayı, mükerrer vergi tarh edilmiş ise, bunların arasından en yüksek olanı uygulanarak, diğerleri iptal edilecekti. İptal işlemi, yükümlünün başvurusu üzerine, komisyonların görev yaptıkları mahallin en büyük mülki idare amiri tarafından yapılacaktı (Madde 11).

Mükellefler vergilerini, talik tarihinden itibaren on beş gün içinde mal sandığına yatırmağa mecburdurlar. On beş günlük müddetin geçmesini beklemeden mahallin en büyük mal memuru, lüzum gördüğü mükelleflerin menkul ve gayrimenkul mallarıyla alacak, hak ve menfaatlerinin ihtiyaten hazine karar verebilir. On beş günlük müddet içinde yatırılmayan vergilerin Tahsili Emval Kanuna tevfikana tahsiline tevessül edilmekle beraber vergi miktarına müddetin

dolmasından itibaren birinci hafta için yüzde bir ve ikinci hafta için yüzde iki zammolunur. Talik tarihinden itibaren bir ay zarfında borçlarını ödemeyen mükellefler borçlarını tamamen ödeyinceye kadar memleketin herhangi bir yerinde bedeni kabiliyetlerine göre askeri mahiyeti haiz olmayan umumi hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde çalıştırılırlar. Ancak üçüncü maddenin son fıkrasında yazılı olanlardan ikinci maddedeki mükellefiyete tabi bulunanlarla kadınların ve elli beş yaşını mütecaviz erkeklerin borçları hakkında Tahsili Emval Kanunu tatbik edilmekle beraber bunlar çalışma mükellefiyetine tabi tutulmayabilirler. Bu fıkra hükmüne göre çalıştırılanlara verilecek ücretin yarısı borçlarına mahsup olunur (Madde 12).¹⁹⁷

Söz konusu karar ve işlemlere karşı idari ve adli yargı organlarında dava açılmayacaktı (Madde 13).¹⁹⁸

Varlık Vergisi yükümlülerinin ikametgâhlarında, gerek kendilerine, gerekse karı veya kocalarına veya kendileri ile birlikte oturan usul ve fûruğu ile kardeşlerine ait dükkân, mağaza, depo, ambar, fabrika ve imalâthanelerde veya bunlara benzer yerlerde bulunan bütün menkulleri ile tapuda veya vergide bunlardan herhangi biri adına kayıtlı bulunan gayrimenkulleri, bu tasarıya göre alınması öngörülen vergi ve zamların yasal güvencesi hükmünde olacak ve bu malların satılmasında Tahsili Emval Kanunu hükümleri uygulanacaktı. Ayrıca, her türlü gayrimenkul satışında, gayrimenkulün, Varlık Vergisi yükümlülüğü ile ilgili olmadığı ilgili gelir dairesince saptanıp onaylanmadıkça, tapuda tescili yapılamayacak, yapılanlar ise hükümsüz sayılacaktı (Madde 14).

Tahakkuk ettirilmiş vergiler ise, 1943 mali yılından itibaren beş yıl sonra tahsil edilemeyecekti (Madde 15).

¹⁹⁷ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Tahakkuk ettirilen Varlık Vergisini ödemeyenlerin yurtiçindeki işlerde çalıştırılma usullerini tespit gayesiyle bir talimatnamenin hazırlanması için komisyon teşkili*, Tarih: 26.12.1942, Dosya: 4899, Yer No: 54.353..13.

¹⁹⁸ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Varlık Vergisi Talimatı Komisyonunun ne zaman, nerede toplanacağına dair Milli Savunma Bakanlığı tarafından sunulan yazı*, T.C. Maliye Vekaleti Vasıtasız Vergiler Umum Müdürlüğü, Tarih: 13.11.1942, Dosya: 12433, Yer No:135.970..8.

VKK tasarısı, TBMM toplantısında, birkaç olumlu ve destekleyici konuşmadan sonra, maddeler üzerinde herhangi bir görüşme olmaksızın, oylanacak ve 350 oyla ve ittifakla kabul edilecektir. Mecliste olduğu gibi, basında da, VKK hakkında son derece olumlu bir hava egemendi. Falih Rıfkı Atay, tasarının kabulünün ertesi günü, “Hükümet Yeni Tedbirler Almıştır” adlı yazısında, Varlık Vergisi’ni haklı ve meşru buluyor ve vurgunculara çatıyordu.¹⁹⁹

Basındaki diğer yazılar da kendilerine bu yazıyı örnek alacaklardır. Burada ilginç olan nokta, hükümetin iktisadi politikasını eleştirmekte birleşen basın, bu kez, hükümetin aldığı yeni önlemi, VKK’yı olumlu bulmakta ve desteklemekte ortak bir tutum içine girmesidir. Buradan hareketle, basının bu konuda talimat aldığını söylemek yanlış olmaz. VKK, uygulanması sırasında da, basında hiçbir şekilde tartışılmayacak, yasa hakkında çıkan bütün yazılar, her zaman övücü nitelikte olacak ve basın, hükümetin resmi gerekçelerini savunmakla yetinecektir. VKK’nın kabulünden sonra, Varlık Vergisi ile ilgili yeni bir yasal düzenleme daha yapılacaktır. 1943 yılının ilk günlerinde, Kazanç Vergisi Kanunu’na Muvakkat Bir Madde Eklenmesine Dair Kanun tasarısı, TBMM’ye sunulacak ve kabul edilecektir. Yasaya göre, Varlık Vergisi, kar ve zarar hesabında zarar hanesine kaydedilemeyecekti.²⁰⁰

VKK daha kabul edilmeden önce, Maliye Vekaleti’nden gelen bir talimat üzerine, kazanç yükümlüleri için, Müslüman (M Grubu) ve gayrimüslim (G Grubu) ayrımı yapılmak suretiyle, cetveller hazırlanmıştı. Bunun yanı sıra, VKK kabul edildikten sonra, anonim şirketler, büyük çiftçiler ve emlak sahipleri için, Maliye Müfettişleri tarafından hazırlanan servet saptamaları cetveller halinde getirilmişti. Ayrıca, taahhüt işleri yapanlar ve sanat ve ticaret grupları ile ilgili olarak da, yine aynı yöntemlerle, bazı cetveller hazırlanmıştı.²⁰¹

¹⁹⁹ *Ulus*, 12 Kasım 1942.

²⁰⁰ TBMM ZC, Devre: 6, Cilt: 30, 23. İnikat, (04.01.1943).

²⁰¹ Ökte, *age*, s.54-72.

Yalnızca İstanbul'da toplam yükümlü sayısı 61.673 idi ve tarh edilen toplam vergi tutarı da 345.000.000 TL'nin üzerindedir. Gayrimüslim azınlıklar, bu rakamların sırası ile, yaklaşık olarak $\frac{3}{4}$ 'ünü ve $\frac{3}{4}$ 'ünden fazlasını oluşturuyorlardı.²⁰² Basındaki tek sesliliğe karşın, İstanbul'da çıkan azınlık gazetelerinden biri de Varlık Vergisi'nin haksız bir uygulama olduğunu savunmaktaydı.

Varlık Vergisi,²⁰³ toplumsal ve siyasal yaşamımızda olumsuz izler bırakmış bir uygulamadır. Bu izler, siyasal yaşamımızda kendini göstermiş olduğu gibi, dış siyasal ilişkilerde de önemli sonuçlar doğurmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nda İsmet İnönü'nün yönetiminde Türkiye ihtiyatlı bir siyasa içinde, tüm tepkilere karşın sınırlarını korumada başarılı olmaktadır. Ama ekonomik ve toplumsal yapıyı korumak ise daha zordur. 1938'den 1942 yılına kadar piyasada dolaşan para miktarı, Hükümet'in cari harcamaları için açıktan para basması sonucu üç kat artarak, toplumsal temelleri sarsacak biçimde bir enflasyona neden olmuştur. 1942 yılından başlayarak, Hükümet'in kira artışlarını sınırlamasına karşın, İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde toptan eşya fiyatları üç kat artmıştır. Ertesi yıl ise; yaşam koşulları daha da zorlaşmış, özellikle gıda maddelerindeki artış altı katına ulaşmıştır. Savaş nedeniyle ortaya çıkan hammadde ve yedek parça kıtlığı üretimi olumsuz olarak etkilemeye başlamış, büyük kentlerde yaşayanlar, özellikle üst düzey bürokratlar kendilerini, en alt kesimden hamal ve ayakkabı boyacıları ile birlikte kuyruklarda bulmuşlardır. Karne uygulaması, alıcı ve satıcıların tüm denetimlere karşın etkisiz kalması, birçok ithalatçı, ihracatçı, acente komisyoncunun karaborsa faaliyetleri, aşırı kârların gerçekleşmesi sonucunu doğurmuştur. "Harp zenginleri" daha çok ülkenin ticaret merkezi İstanbul'da bu gruplar arasında gelişmiştir. Kentlerde yaşayanlar, özellikle kendilerini dolandırıcıların kurbanı olarak gören maaşlı bürokratlar arasında tüccarlara karşı gözle görülür kızgınlıklar oluşmuştur. Bu olumsuz durum, savaş dönemlerinde tüm ülkelerde kendini göstermektedir. Bu nedenle devletin zaman geçirmeksizin, ekonomik koruma önlemlerine yönelmesi ve uygulaması kaçınılmaz

²⁰² Ökte, *age*, s.54-72.

²⁰³ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *İstanbul'da çıkan Rumca Metapolitefisis gazetesinde Varlık Vergisi aleyhine yayımlanan yazı hakkında rapor*, Tarih: 24.1.1944, Dosya: 8668, Yer No: 86.569..8.

bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Etkin ekonomik önlemlerin başında, hükümetlerin yeni vergilere yönelmeleri ilk sırayı almaktadır. Sonuç olarak, savaş boyunca yaşanan ekonomik bunalım, bütçe açıkları, enflasyon ve vurgunculuk, Varlık Vergisi adı altında olağanüstü bir uygulamanın gerekli koşullarının oluşmasına yol açmıştır. Varlık Vergisi Kanunu, ilk olarak Başbakan Şükrü Saraçoğlu tarafından hazırlanmış; hazırlık çalışmalarına Maliye Bakanı Fuat Ağralı, Müsteşar Esat Tekeli ve Teftiş Kurulu Başkanı Şevket Adalı da katılmıştır. Varlık Vergisi Kanunu, temelde savaşın başından beri geçen süre içinde elde edilen servet ve kazançlara bir ölçüde el koyma biçiminde Hükümete yetki veren bir düzenlemedir.²⁰⁴ Bu tip düzenlemeler, ilk olarak 1917 yılının sonlarına doğru Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan gibi ülkelerde, vurguncu ve karaborsacılara karşı bir olağanüstü vergi uygulaması biçiminde kendini göstermiştir. Bu vergiden esinlenen İttihat ve Terakki yönetimi de aynı amaçla bir yasayı kabul etmiştir. İşgal yılları döneminde Hürriyet ve İtilaf Fırkası, aynı yasayı ittihatçı eşrafa karşı kullanılmak üzere 14 Aralık 1919'da tekrar yürürlüğe koymuştur. Harp Kazançları Vergisi'nin tahsiline Kurtuluş Savaşı döneminde de devam edilmiştir. TBMM 25 Ekim 1920 tarihinde Maliye Vekâleti bu vergi için yetkili kılınmıştır. Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyet Döneminde de ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalımı atlattık için, 1930-38 yılları arasında İktisadi Buhran Vergisi, 1932-38 yılları arasında da Muvazene Vergisi gibi olağanüstü vergi uygulamalarına yönelmiştir. Tek Parti Yönetimi altında Türkiye'de Varlık Vergisi'nin yasalaştırıldığı 1942 yılının Kasım ayı, daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, İkinci Dünya Savaşı'nın koşullarının ülkede oluşturmuş olduğu, sıkıntı ve darlıktan yararlanan, kişi ve çevrelerin vurgunculuğunun, her türlü haksız kazanç sağlamalarının, doruğa ulaştığı bir zamandır.²⁰⁵ Varlık Vergisi Kanunu tasarısı 9 Kasım 1942 tarihinde Hükümet tarafından TBMM'ye getirilmiştir. 11 Kasım 1942 günü meclisin bu tasarımı onaylamasıyla Varlık Vergisi yürürlüğe girmiştir.²⁰⁶ Yayımlandığı biçimiyle bu vergi, Avrupa ülkelerindeki savaş dönemi vergi tasarılarından çok farklı niteliklere sahip değildir. Ancak, servet ve kazanç sahiplerine karşı hükümete böyle geniş ve radikal bir yetki tanınması CHP içinde

²⁰⁴ Ekinci, *age*, s. 179-181.

²⁰⁵ Ekinci, *age*, s.182.

²⁰⁶ Weisband, *age*, s.24.

önemli tartışmalara neden olmuştur. Hükümet bu yetkiyi alırken Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Parti meclis grubunun “gizli oturumunda” vergi uygulamasıyla ilgili olarak şunları söylemiştir: “Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz...”²⁰⁷ Varlık Vergisi Kanununun başka önemli bir amacı daha vardır. CHP grubunda ve TBMM yasa tasarısı ile ilgili görüşmeler henüz sürerken, Maliye Bakanlığı azınlıklar hakkında ön bilgileri defterdarlıktan istemektedir. Varlık Vergisi Kanunu’nun TBMM’de kabul edilmesi öncesinde bakanlığın böyle bir çalışma içine girmesi, ülkedeki azınlıklara yönelik uygulamaların önceden belirlenmiş kurallara göre düzenlenmiş olması, “Tek Parti Yönetimi”nin bilinçli bir siyasa izlediğini göstermektedir. Maliye Bakanlığı’nın 12 Eylül 1942 günü defterdarlıklara gönderilen ve azınlıkların mal varlıklarının belirlenerek bir cetvelde gösterilmesini isteyen genelgesi doğrultusunda yapılan çalışmalarda “harp zamanında fevkalade kazanç sahibi olanlar” dört grupta toplanmıştır. Bunlar Müslüman, Gayrimüslim, Dönme, Ecnebi biçiminde gösterilmiştir.²⁰⁸ Genelde tüm grupların, özelde ise, azınlıkların saptanması ve mal varlıklarının belirlenmesi için yapılan çalışmalarda, tek tek kişilerin ad ve adreslerinin, mal varlıklarının listelere dökülmesi sırasında ciddi yanlışlıklara düştüğü de görülmektedir. İşin asıl ilginç yanı, bu vergi ile ilgili çalışmalara, Mihver Devletlerinin Avrupa’daki üstünlüklerinin doruk noktasına ulaşmalarının ve Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasının hemen ardından başlatılmış olmasıdır.

Varlık Vergisi Kanunu’nun 1. maddesi, verginin “servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve kazançları üzerinden bir defaya mahsus olmak üzere mükellefiyet tesis edildiğini” belirtirken 6. maddesi verginin miktarını açıklamaktadır. Buna göre vergi miktarı, komisyonlar tarafından belirlenecektir. Bununla birlikte asıl ciddi çalışmalar Varlık Vergisi Kanunu TBMM’nce onaylandıktan sonra gerçekleşmiştir. Bu çalışmalarda her mükellef için çeşitli vergi

²⁰⁷ Ekinci, *age*, s.184.

²⁰⁸ Ekinci, *age*, s.185.

dairelerinden olan raporların yanı sıra, bankalardan alınan imzasız, tasdikli bilgiler, CHP il ve ilçe başkanlıklarının raporları, Milli Emniyet teşkilatı raporları ve “güvenilir” tüccarların beyanları, vergi matrahının belirlenmesinde temel alınmıştır. Bunlara karşın, vergi borcunun yanlış hesaplandığını iddia eden mükelleflerin Maliye Vekaletine başvurduklarını görmek mümkündür.²⁰⁹

Bu iş için, Varlık Vergisinin mükelleflere uygulanmak üzere, yasanın 7. maddesi uyarınca her il ve ilçede mülki amirlerin başkanlığında komisyonlar kurulmuştur.²¹⁰ İl merkezlerinin büyüklüğüne göre, birden fazla komisyon kurmak mümkün olmaktadır. Örneğin İstanbul ve İzmir’de üçer komisyon oluşturulmuştur. Gayrimüslimlerden Müslimlere oranla en az iki, en çok üç kat fazla vergi alınacağı belirlenmiştir. Müslim grup içinde yer alanlar kazanç vergilerinin bir ile üç katı vergi ödemesi kararlaştırılırken, Ankara’dan gelen bir emirle, Gayrimüslim gruptan olanların vergisi 5-10 kat arttırılmış, Dönmelerin vergisi ise, Müslimlerin vergisine oranla iki kat olarak ödemeleri istenmiştir.²¹¹ Bunun yanında Varlık Vergisi Kanunu’nun 11. maddesi uyarınca “Komisyon kararları nihai ve kesindir, bu kararlara karşı idari ve adli yargı organlarına dava açılmaz. Ancak bir yükümlü adına yükümlülük konusundan dolayı mükerrer vergi tarh edilmiş olduğu takdirde bunların arasından en yüksek olana uygulanarak diğerleri iptal edilir. İptal işlemi yükümlülerin başvurusu üzerine komisyonların görev yaptıkları mahallin en büyük memuru tarafından yapılır.” Varlık Vergisi tarhiyatı vergi dairelerindeki ilan tahtalarına asılan listelerle duyurulmuştur. Böylece basında ve kamuoyunda 15 günlük süre içinde haber ve söylentiye dayanan Varlık Vergisi tarhiyatı gerçeklik kazanmıştır. Vergiye yapılan itirazların yasanın 11. maddesi uyarınca etkin olmaması, mükelleflerin arayışlarının beklentiye dönüşme eğilimi taşıması, hükümeti harekete geçirmiş, bunun üzerine yapılan açıklamada: “Vergiye yapılan itirazların tahsilâtı durdurmayacağına” bir kez daha tekrarlayarak, bu konuda ne kadar kararlı

²⁰⁹ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *İzmir’de Bünyamin Nahum’un varlık vergisi durumu incelenerek bir kanunsuzluk olmadığıın anlaşılması*, T.C. Maliye Vekaleti Vasıtasız Vergiler Umum Müdürlüğü, Tarih: 10.11.1943, Dosya: 12461, Yer No: 135.971..24.

²¹⁰ Muhammed Güçlü, “Varlık Vergisi ve Ankara Uygulaması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi XI*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1996, s. 178.

²¹¹ Ekinci, *age*, s.186.

olduğunu vurgulamıştır. Hükümet'in basını da yanına alarak almış olduğu tüm önlemlere karşın Varlık Vergisi tahsilatı beklenen gibi olmamıştır. Verginin 12. maddesi doğrultusunda, 15 gün içinde mükelleflerin vergi tutarlarının nakten vergi dairelerine yatırılması zorunluluğu, vergi ilanından hemen sonra mükellefler arasında panik doğurmuştur. Bunun üzerine hükümet, vergi ödeme süresini 2 hafta daha uzatmak zorunda kalmıştır. Verginin 15 günlük süre içinde nakten ödenmesi zorunluluğundan doğan ve mükelleflerin para aramaları sonucu, dönemin gazetelerinde sık sık azınlık vatandaşlara ait gayrimenkul satış ilanına rastlanmaktadır. Vergi tahsili boyunca basında sık sık tahsil edilen vergi miktarları açıklanmaktadır. Bundan çıkan sonuç; mükellefler vergi ödemekte pek istekli değildir. Bunun üzerine hükümet, mükelleflerin nakit sıkıntılarını çözümlmek amacıyla, borcunun %20'sini ödeyenlere devlet bankalarının kredi açacağını duyurmuştur. Mükellef emlak, emtia, senet ve tahvil üzerinden kredi alabilecektir. Başvuru yapan mükelleflerin haciz işlemleri durdurulacaktır. Bunun üzerine 15000 kişinin Emlak ve Kredi Bankasına ve 3000 kişinin de Emniyet Sandığına kredi talebinde bulunduğu, yani uygulamanın sınırlı kaldığı görülmüştür. Ayrıca uygulamada kısa vadeli olan kredilerin katlanan faizlere, karşılık gösterilen menkul ve gayrimenkullerin bankaların eline geçmesi sonucunu doğurmuştur. Hükümetin almış olduğu tüm önlemlere karşın, azınlık vatandaşlara mensup önemli bir kitle vergisini ödeyememiştir. Varlık Vergisi Kanunu'nun 12. maddesi uyarınca vergisini ödeyemeyenlerin borçları "icra-haciz" ve "zorunlu çalıştırma" yolu ile tahsil edilecektir.²¹²

Zorunlu çalıştırma sınırlı sayıda mükellefe uygulanmıştır.²¹³ Vergisini vermeyenlerin çalışacakları yerler: Deveboynu Geçidi, Van ve civarı, Erzurum Zigana Dağı, Bitlis, Elazığ, Kapdağı, Diyarbakır, Siirt ve Palu'dur. Zorunlu çalışma kamplarına yalnızca gayrimüslim vatandaşlar gönderilmiştir. Mihver Ülkelerden kaçarak Türkiye'ye sığınan Yahudilerde Türk vatandaşı olmamalarına karşın

²¹² Weisband, *age*, s.26-27.

²¹³ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Varlık Vergisi borçlarını ödemek için çalıştırılanların kalan borçlarını ödemeleri için aile ve iş çevrelerinde çalışmalarına izin verildiği*, Dosya: 12461, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 144.31..13.

Müslümanların iki katı vergiye tabi tutulmuşlardır. Türkiye'nin varlık vergisi uygulamasındaki bu tutumu müttefik ülkelerde sert tepkilere neden olmaktadır. İkinci Dünya Savaşı içinde Nazilerin toplama kamplarını çağrıştıran zorunlu çalışma uygulaması çok geçmeden yabancı basın üzerinde olumsuz bir etki bırakmıştır. Ekonomik yaşamı azınlıkların egemenliğinden kurtarıp Türklere açmak için Tek Parti Yönetimi tarafından ortaya atılan Varlık Vergisi uygulaması, Mihver devletlerine karşı savaş veren Müttefikler karşısında Türkiye'nin itibarını iyice sarsmıştır. Varlık Vergisi Kanunu'nun ayrımcı niteliği ortaya çıkıp, tepkiler belirmeye başlayınca İngiliz uyrukluların vergilerinde büyük indirimlere gidilmiştir. Buna karşılık vergi miktarı mükellef adedi ne olursa olsun, A.B.D uyrukluları ise hiç Varlık Vergisi ödememişlerdir.²¹⁴

Almanya'ya en yakın olduğu bir dönemde Türkiye'nin mali alanda uygulamaya koyduğu bu azınlık siyaseti, başta A.B.D ve İngiltere olmak üzere Müttefiklerin ardı ardına gelen protestolarına neden olurken, Alman yenilgileri de birbiri ardına gelmeye başlamıştır. Stalingrad zaferinden sonra Türkiye üzerinde bir Sovyet tehdidinin kendini göstermesi ve izlemiş olduğu dış siyaset nedeniyle içine düşmüş olduğu yalnızlıktan kurtulmak için, Türk Hükümeti Müttefiklere yanaşmanın önemini kavramıştı. Bu amaçla ilk önce Müttefik Devletlerle Türkiye arasında sorun olan Varlık Vergisi uygulamasından barış konferansları öncesinde vazgeçilmişti. 17 Eylül 1943 günü Varlık Vergisi'ne ek bir yasa çıkarılmış, "Varlık Vergisi Kanunu"nun 2. maddesinde belirtilmiş yükümlülüklerden vergilerini ödeyemeyecek hizmet erbabı ile, gündelik gayri safi kazançları üzerinden kazanç vergisine tabi olanların borçlarının silinmesine Maliye Bakanı yetkili kılınmıştı.²¹⁵ Ama asıl verginin kaldırılması türlü aşamalardan geçildikten sonra gerçekleştirildi. Önce uygulanan yaptırımlar hafifletildi. Zorunlu çalışmaya tabi tutulanların ailelerin yanına, kendi işlerinde çalışarak borçlarını ödemeleri kararlaştırıldı. Varlık Vergisi Kanunu'nun yürürlükten kaldırılması için verilen yasa tasarısı 15 Mart 1944 günü TBMM'de görüşülmeye başlandığında, Alman gerilemesi olanca hızıyla

²¹⁴ Ekinci, *age*, s.193-194.

²¹⁵ Güçlü, *age*, s.185-186.

sürmekteydi. Buna bağılı olarak da Türkiye dış siyasa alanın da gittikçe çıkmaza girmekte, Sovyet gerçeğinin yanı sıra yıpratıcı eleştirilere hedef olmaktadır. Varlık Vergisi'nin yürürlükten kaldırılmasına neden olarak, günün koşullarına ve verginin uygulanmasında karşılaşılan güçlükler gösterilmişti.²¹⁶ Ama gerçekte, özellikle A.B.D'nin tepkisine olumlu bir yanıt vermek ve Türkiye ile Batılı Demokrat Devletler arasında soğuyan ilişkileri düzeltmek için bu yola gidilmişti.

Varlık Vergisi 1944 yılı Mart ayında kaldırılmış, ama tartışmaları günümüze kadar kesilmemiştir. Dönemin İçişleri Bakanı Seyhan (Adana) Milletvekili Hilmi Uran'a göre, Varlık Vergisi davasının “politik safhası sürüp gitmiş ve Halk Partisi aleyhine daima bir silah olarak” kullanılmıştır. Uran, Varlık Vergisinin Bakanlar kurulunda görüşülürken hükümette olmadığını, kanunun çok adaletsiz uygulandığını belirterek, bu konuda kabahatin sadece Başbakan ile Maliye bakanının olmadığını çünkü verginin TBMM'den çıkan bir kanunla tahsil edildiğini belirterek şöyle diyor:

“Varlık Vergisi Kanununun tatbik şekli de o vakit hepimizin gözü önünde cereyan etmiş olduğu için eser tamamıyla Halk Partisi'nindir ve eğer varsa, günahı da hepimizindir.”

Varlık Vergisini haksız ve adaletsiz bulanlardan dönemin İstanbul defterdarı Faik Ökte ise bu vergiyle devletin vakar ve haysiyetine darbe vurulduğunu belirterek bu nedenle başta Başbakan olmak üzere kendisi de dâhil devrin yöneticilerinin toptan yüce divan'a sevk edilmeleri gerektiğini savunmuştur.

Varlık Vergisi dönemin savaş ekonomisi şartları içinde gerekliydi. Çünkü savaş şartlarını fırsat bilen “vurguncular” Cumhurbaşkanı İnönü'nün dediği gibi “ellerinden gelse teneffüs edilen havayı bile saklayıp” karaborsada satacaklardı. Ancak uygulamada suistimal ve kayırmalar yapılmadan herkesin kazancına göre sağlıklı tespitler yapılarak verginin tahsili yoluna gidilmeliydi. Dolayısıyla hata yasada değil uygulamadadır. Bu itibarla Varlık Vergisi yoluyla Türkiye'deki

²¹⁶ Ekinci, *age*, s.233.

Gayrimüslimlere yönelik özel bir uygulama ile zulüm yapıldığı da doğru bir değerlendirme değildir. Bu tamamen devrin tek partili otoriter yönetim anlayışının bir sonucudur. Sonuçta bu uygulamanın o devrin yönetim anlayışının bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz.

3.1.3. Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu

VVK'dan sadece birkaç ay sonra Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu (TMVK) tasarısı, 15 Mayıs 1943 tarih ve 6/1611 sayı ile, TBMM'ye sunulur.

TMVK tasarısının gerekçesinde, ekonomik zorlukların toplumda dengeli bir biçimde paylaştırılabilmesi için, "Maliyet fiyatlarının birkaç misli derecesinde artan toprak mahsullerinden bir vergi alınmasına zaruret görülmüştür" deniliyordu.²¹⁷

TMVK tasarısına göre, toprak ürünleri vergiye tâbi olacaktı (Madde 1).²¹⁸

Toprak Mahsulleri Vergisi (TMV), vergiye tâbi ürünlerin olgunlaşma zamanındaki sahibinden alınacaktı (Madde 2).

TMV, ürünün elde edildiği Kaza Gelir Dairesi'nce tarh olunacaktı (Madde 4).

Ürün miktarı üretici tarafından bildirilecek ve daha sonra söz konusu bildirimler denetlenecekti (Madde 6-10).

Yetkililer, üreticinin elde edebileceği tahmini ürün miktarını saptayacaklardı (Madde 11).

Vergi oranı, MKK'ya dayanılarak hükümetçe saptanacak ve belirli miktarı hükümetçe saptanan bir fiyattan satın alınan ürünlerde %8, diğerlerinde ise %12

²¹⁷ TBMM ZC, Devre: 7, Cilt: 3, 33. İnikat, (04.06.1943), S. Sayısı: 66

²¹⁸ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Toprak Mahsulleri Vergisi Kanun Layihası*, 14.5.1943, Sayı: 199332, Yer No: 101.34..19.

olacaktı. Ancak hükümet, %12 oranının gerektiğinde %8'e indirilmeye de yetkiliydi (Madde 18).

Tasarı, vergi yükümlülerinin ve üretim bölgelerinin hazırlık cetvelleri ile önceden saptanmasını (Madde 6), ölçü ile saptanamayacak ürünlerde elde edilecek tahmini ürün miktarının yükümlüler tarafından beyanını (Madde 6), tahmini ürün miktarının bir denetim aracı olarak kullanılmasını (Madde 11) ve yükümlülerin tahmini ürün miktarına itiraz edebilmesini (Madde 30) öngörüyordu.²¹⁹

Başvekil Şükrü Saraçoğlu, TMVK tasarısını savunurken Mecliste yaptığı konuşmada, TMV ile yılda 110-130.000.000 TL gelir elde edileceğinin tahmin edildiğini, bu miktarın bütçe açığının kapatılmasında yararlı olacağını belirtiliyor ve tasarıya karşı yöneltilen dikkate değer bir eleştiriye karşı da şöyle diyordu:

“Biz bu toprak mahsullerinden alacağımız vergiyi eski aşara benzetmemek için elden gelen bütün gayreti sarf etmiş bulunuyoruz”²²⁰ Ancak Saraçoğlu'nun bu savunması, bir bakıma, daha başlangıçta, TMV'nin aşara benzediğinin itirafı olacaktır. Başvekil Saraçoğlu, TMV'nin olağanüstü dönemin geçici bir önlemi olduğunu da vurguluyordu:

“Getirmiş olduğumuz kanunun köylü üzerinde ağırlıkla hissedileceğini itaraf etmekle beraber, (...) ilk fırsatta bu ağırlığı kaldırmak veya bu ağırlığı çekenleri mükâfatla karşılamak karar ve niyetindeyiz.”

Tasarı ile ilgili olarak, TBMM'de söz alan konuşmacılar, genellikle tasarının yeterince açık olamamasından yakınacaklardır. Örneğin, İçel Mebusu Refik Koraltan, aşar ile TMV arasında, “Mahiyeti itibariyle çok büyük bir fark yoktur” diyordu.

²¹⁹ TBMM ZC, Devre: 7, Cilt: 3, 33. İnikat, (04.06.1943), S. Sayısı: 66.

²²⁰ TBMM ZC, Devre: 7, Cilt: 3, 33. İnikat, (04.06.1943), S. Sayısı: 66.

TMV tasarısı, TBMM’de, 168 üyenin bulunmadığı bir toplantıda, 283 oyla kabul edilecektir.²²¹ Ancak aradan sadece birkaç ay geçtikten sonra, TMVK’yı yeniden düzenlemek amacı ile 21 Mart 1944 tarih ve 71-73-6/873 sayı ile TBMM’ye yeni bir TMVK tasarısı sunulur.

Tasarının gerekçesinde, eski yasanın bazı boşlukları ve uygulamada eksikleri olduğunun saptandığı açıklanıyor, bunlar arasında, ölçü ve tahmin memurluğu yapacak memur bulmaktaki güçlükler ile ölçü işi ile görevli memurların görevlerini hakkı ile yapmamış olmaları da gösteriliyordu.²²²

Tasarıya göre, her il ve kaza merkezlerinde bir Tahmin Komisyonu kurulacaktı. Tahmin Komisyonları, il merkezinde Vali’nin veya Vali’nin göstereceği bir kişinin, kazada ise Kaymakamın başkanlığında, mahallin en büyük Mal Memuru, Ziraat Müdürü veya memuru, eğer yoksa ziraat öğretmeni, eğer o da yoksa Çiftçi Malları Encümeni’nce belediye üyeleri arasında seçilecek bir kişi ve Ziraat Odası, Ziraat Odası bulunmayan yerlerde Ticaret Odası, eğer o da yoksa Belediye Encümeni’nce ziraat erbabı arasından seçilecek iki kişiden oluşacaktı (Madde 22).

Tahmin komisyonları, ürünün cinsine göre, yükümlülüğün miktarını saptayacak, Vukuf Heyetleri’ni kuracak ve göreve sevk edecekti (Madde 13).

Vukuf Heyetleri ise, her kazada üçer kişiden ve gerektiği sayıda kurulacaktı. Vukuf Heyetleri’nin üyelerinden biri memur, ikisi ziraat erbabından olacak ve Tahmin Komisyonları’nın önerisi ile mahallin en büyük mülki idare amirince atanacaktı. Ziraat erbabının iş sahibi ve umumun güvenini kazanmış olanlar arasından seçilmesi zorunluydu (Madde 16).

Vukuf Heyetleri, fiilen elde edilebilecek ürün miktarını tahmin edeceklerdi (Madde 17).

²²¹ TBMM ZC, Devre: 7, Cilt: 3, 33. İnikat, (04.06.1943), S. Sayısı: 66.

²²² TBMM ZC, Devre: 7, Cilt: 9, İnikat, (19.04.1944), S. Sayısı: 89.

Vukuf Heyetleri'nin saptadığı miktara itiraz etmek mümkündür (Madde 21-22-ve 24).

Vergi oranı %10 olacaktı (Madde 27).

TMV, aynı olarak ya da nakden alınacaktı (Madde 29-34).

Zamanında ödenmeyen vergiler cezalı olarak tahsil edilecekti (Madde 37-44).

Tasarının TBMM'de ivedilikle görüşülmesi önerisi, Sivas mebusu A.B.Durrahman Naci Demirağ'ın aleyhte konuşmasından sonra, reddedilecektir.²²³

Tasarının TBMM'de görüşülmesi sırasında söz alan Seyhan Mebusu Cavit Oral, tasarının ana hatlarını şöyle özetliyordu:

“(Başvekil Şükrü) Saraçoğlu, bu kanunun, tatbiki sırasında uğradığı suistimâlleri ve dedikoduları gördükten ve bu kanunun tatbiki için büyük bir memur kadrosunun yüklediği ağır masrafları hissettikten sonra, bunları bertaraf etmek için, bugün bu kanun layihasını BMM'ye getirmiş bulunuyor. (...)

Bu layihada değişen bir nokta da, geçen seneki vergi (oranının) %8 olmasına rağmen, bu sene (oranın) %10 olmasındadır. Bendeniz bu artışı köylü aleyhine oldukça fazla bulmakla beraber, milletin menfaatine olarak yapılan bu işi, biraz tabii ve haklı buluyorum.”²²⁴

Emin Sazak, Meclis görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada, TMV oranında %10'a yükseltilmesini eleştiriyordu. Abdurrahman Naci Demirağ ise, yaptığı konuşmada, TMV'yi şöyle eleştiriyordu:

“Evvvelki sene tahmin ve beyan esasına gitmiş ve her mükellef, ne kadar ektiği ve ne umduğunu ifade ederek, beyanname vermiştir. Nihayet Subaşları ve muhamminler vasıtası ile tetkik yaptırıldı. Ona göre, halkı, çiftçiyi mükellef tuttuk. O günkü şekil, öngördüğünüz şeklin de daha iptidai ve daha az mükemmel olan şeklidir. (...)

Nihayet birçok tetkik ve incelemeler yaptık... Gördük ki, hükümet % 25 almaya karar vermişken, %22 almış... Fakat (köylü) yine mûteriz... Neden mûteriz? Çünkü falan yerde %20 vermiştir. Köylü, oradaki, gereksiz az tahminler ve gerek Subaşları tahmin ederek, az yazdırmak suretiyle, yani %22 yerine %10 vermiştir. ‘Efendim, o

²²³ TBMM ZC, Devre: 7, Cilt: 9, İnikat, (19.04.1944), S. Sayısı: 89., s. 72.

²²⁴ TBMM ZC, Devre: 7, Cilt: 9, İnikat, (19.04.1944), S. Sayısı: 89., s. 73.

bu kadar verirken, biz niçin fazla verelim?’ diye bir takım dedikodulara ve şikâyetlere sebep oldu. (...)

Devlet bu vergiden 1.200.000 ton beklerken, elimize aşağı yukarı bunun yarısı olan, 600.000 kûsûr ton hububât geçmiştir. (...)

Bunların (ehlivukuf elemanların), (...) hatır, gönül sair sebeplerle, hakikati daha az göstermeleri ihtimali daima vâriddir ve bunun önüne geçilmesi imkânı da yoktur. (...)

Mahsulatı arziye dediğimiz şey, hiç saklamaya lüzum yoktur ki, eski, bildiğimiz aşar vergisidir. Bunu ne kadar saklarsak ve hangi şekilde ifade edersek edelim, bunun eski aşar vergisi olduğu meydandadır. Bunu başka şekilde ifade etmek isteyen arkadaşlar varsa, bilmiyorum, yalnız kendi kendilerini aldatmış olurlar.(...) O halde, bu Toprak Mahsulleri Vergisi dediğimiz şeyin aşar vergisi olduğunu kabul ettikten sonra, senelerden beri tatbikatı yapılmış ve en doğru şekli bulunmuş olan mültezim usulünü niçin kullanmıyoruz? Yani, (...) (vergiyi) devlet eli ile toplamak yerine, burada menfaati ortaya konulacak birkaç kimseleri (ortaya) çıkarıp da, bu menfaatleri karşılaştırmak suretiyle ve devleti hakem vaziyetinde tutmak suretiyle vergi cibâyetine (niçin) gitmiyoruz? (...)

Bu devletin muhtaç olduğu hububatı tamam olarak ve hakikate yakın olarak alması için, yine bu işi muayyen ve teminatlı mültezimlere bırakıp, hükümetin murakabe vaziyetine geçmesi lazımdır.(...)

Fakat iltizam usulü kabul edildiği zaman, şuna emin olmalıdır ki, hükümet, köylüyü değil, hakkını almak isteyen mültezimi müdafaa etmek mecburiyetinde kalacaktır.²²⁵

Ordu Mebusu Hamdi Şarlan ise, eski yasanın uygulamada ortaya çıkan aksak yönlerini şöyle ifade ediyordu:

“Buna gayrimeşru, gayri ahlaki hareketlerin katılmaması lazım gelir. Fakat ne yazık ki, mer’iyetten kaldıracağımız kanunda bu noksan ve mahzurlar bütün üryanlığı ile tezahür etmiş ve tatbikatta çok çirkin şeyler hasıl olmuştur.”²²⁶

TMVK tasarısı ile ilgili görüşmeler, tasarının maddelerine geçildikten sonra da uzun süre devam edecek²²⁷, ancak tasarı yine de, 161 üyenin bulunmadığı bir toplantıda, 293 oyla benimsenecektir. TMVK, üç mahsul yılı uygulandıktan sonra, 23 Ocak 1946 tarih ve 4840 sayılı yasa ile 1946 yılından itibaren yürürlükten kaldırılacaktır.

TMVK yürürlükten kaldırıldıktan sonra, TMVK’ya ilişkin bir makale yayınlayan Suat Başar, TMV’nin biraz daraltılmış âşardan başka bir şey olmadığını

²²⁵ T TBMM ZC, Devre: 7, Cilt: 9, İnikat, (19.04.1944), S. Sayısı: 89.

²²⁶ TBMM ZC, Devre: 7, Cilt: 9, İnikat, (19.04.1944), S. Sayısı: 89.

²²⁷ TBMM ZC, Devre: 7, Cilt: 9, İnikatler, (20-22, 24 ve 26.04.1944).

belirtecektir. Tabii âşar ile TMV arasında teknik bakımdan bazı farklılıklar görülmüyordu.²²⁸ TMV ile öngörülen gelir ise asla elde edilemeyecektir.

3.1.4. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Türkiye’de toprak reform tartışmaları diğer devletlere göre geç başlamıştır. Genel olarak toprak sorunları Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında dünyanın çeşitli yerlerinde gerek ülkelerin aydınları arasında gerekse devlet politikaları bağlamında yerini almıştır. Türkiye’de ise durum çok farklıdır. Önemli iktisat tarihçilerinden Ömer Lütfi Barkan konuyla ilgili olarak şu yorumu yapmaktadır:

“Memleketimizde tatbikat sahası şöyle dursun, sadece fikir ve mesele halinde ve nazari planda dahi umumi efkârda ve ilim adamlarımızın çalışmalarında kendilerine layık olan mevkiileri işgal edememiş...”²²⁹

1930’lı yıllardan sonra ivme kazanan toprak sorunu tartışmaları, ne yazık ki bu döneme kadar Türk aydın ve politikacılarınca yeterli derecede ilgi göremedi. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı’nın başlamış olması, konuyu bilinmeyen bir tarihe erteledi. Topraksız köylünün durumu Türkiye gündeminde hep tartışıldı. Belli dönemlerde bu tartışmalar daha yoğun olarak gündeme geldi. 1930’lu yılların sonuna doğru bütün dünyayı etki altına alan dünya ekonomik bunalımı yoksul Türk köylüsünü daha da zor koşulların içine itti. Bu tür yoksullaşmalar, topraksız köylüyü topraklandırma yönündeki tartışmalara da hız kazandırdı.

Savaş bitiminde tekrar görüşülmeye başlanacak topraksız köylünün durumu, iktidar ve parti içi muhalefet tarafından kendilerini güçlü kılacak malzeme olarak algılanmıştır. 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu adı altında düzenlenen tasarının görüşmelerinde bu durum açık bir biçimde görülmektedir.

²²⁸ Suat Başar, “Toprak Mahsülleri Vergisi Kalkınca”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 7, No: 1-4, (Ekim 1945-Temmuz 1946).

²²⁹ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Gözlem yay., I. Baskı, İstanbul 1980, s. 377.

İkinci Dünya Savaşı bitiminde tekrar gündeme gelen toprak reformu tartışmaları, 1945'te daha çok Toprak Yasası adı ile bilinen ancak gerçek adı 'Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu' olan yasa ile meclis gündemine gelmiştir. Ulusal ülkü durumundaki toprak sorununu ortadan kaldırmak amacıyla yapıldığı söylenen bu yasaya karşı gerek meclis içinde gerekse kamuoyunda ciddi anlamda eleştiriler yapılmıştır.

Toplum yararına olduğu söylenen bir yasanın neden bu kadar eleştirildiğini anlamak için yasanın içeriğine bakmak gereklidir. Bir görüşe göre; 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, "*tabiat madde ve kuvvetlerinin öz kaynağı*" olan topraktan halkın en geniş ölçüde yararlanmasını amaçlamıştır. Böylece ulusal kalkınmayı hızlandırmak mümkün olabilecektir. Bu ise, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Atatürk'ün de isteğidir.²³⁰

Yasanın içeriğinde ana yönleriyle şunlar vardı:

Geniş düzlüklerin bol olduğu yerlerde 5000 dönümden, düzlüklerin az olduğu yerlerde ise 2000 dönümden fazla toprağa sahip özel toprak sahiplerinin ellerindeki bu fazla topraklar kamulaştırılacaktı. Arazisi olmayan ya da yetmeyen çiftçilere ve çiftçilik yapmak isteyenlere aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde toprak verilecek, toplu köylerde güzel ve sağlıklı evler kurulacaktı.²³¹

Yasaya göre arazi;²³² Küçük Arazi, Çiftçi Ocağı Arazisi, Orta ve Büyük arazi olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır. Küçük Arazi; çiftçilikten başka meslekte çalışanların geçinmelerine yardımcı olacak ve genişliği 30 dönümü geçmeyen arazi olarak belirlenmiştir. Çiftçi Ocağı Arazisi ise 30 dönümden aşağı 500 dönümden

²³⁰ Cumhuriyet, 8 Şubat 1945.

²³¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Bazı iller içerisinde 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa göre dağıtmak için arazi kamulaştırma işinin ve arazi dağıtımının yapılması*, Tarih: 1.9.1947, Sayı: 3/6376, Dosya: 76-371, Yer No: 114.60..15.

²³² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gereğince 1946 yılında yapılacak kamulaştırmalara göre 2 milyon liralık tahvili çıkarılmasına karar verildiği*, Tarih: 28.7.1946, Dosya: 250106, Yer No: 207.415..23.

yukarı olmayan araziler olarak belirlenmiştir. Orta Arazi; 5000 dönümü geçemezken, Büyük Arazi 5000 dönümü geçen araziler olarak ayrılmıştır.²³³

Bu yasa ile ilgili meclis tasarı görüşmelerinde yukarıda belirtilen arazilerin ayrılmasına karşı büyük eleştiriler olmuştur. Eleştiriyi yapanların karşı çıktığı en önemli konu ise büyük işletmelerin tamamen ortadan kaldırıldığı düşüncesidir. Devletin 5000 dönümden fazla toprakları kamulaştırıyor olması ve orta işletmeyi ise 5000 dönüm olarak sınırlandırması bazı büyük toprak sahiplerini ve meclis içerisindeki sözcülerini rahatsız etmiştir. Burada önemli bir nokta ise yasaya göre, devlet 5000 dönümden fazla toprakları kamulaştıracaktır. Ancak devlet kamulaştırdığı bu toprakları sadece çiftçinin kalkınmasını sağlayacak kamu hizmetlerinde kullanabilecektir.²³⁴

Yasaya göre dağıtılacak araziler;

- Tapulu veya tapusuz olarak devlete ait olup, kamu işlerinde kullanılmayan topraklar,
- Bir veya birden çok köylünün ortak malı olarak kullandıkları topraklardan
- Ziraat Bakanlığı'nca ihtiyaçtan fazla olduğu belirtilen parçası,
- Sahibi belli olmayan topraklar,
- Kurutulan bataklıklardan, göllerin kuruması ve nehirlerin doldurulması ile elde edilecek arazi,
- Bu yasa hükümleri uyarınca kamulaştırılacak topraklar olarak, belirlenmiştir.²³⁵

Dağıtılacak arazi yukarıdaki şekilde belirlendikten sonra arazinin hangi şartlarda ve nasıl kullanılacağına dair açıklamalar yapılmıştır. Buna göre topraklarını üst üste üç yıl ekmeyenlerin arazilerine bakmadıkları tespit edilenlerin, yasanın 12. maddesine dayanarak toprak çiftçiden alınıp kamulaştırılacaktır. Ayrıca 21. madde

²³³ Cumhuriyet, 7 Mart 1945.

²³⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara ili içinde 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu hükümlerine göre arazi dağıtımının yapılması, Tarih: 28.2.1947, Sayı: 3/5506, Dosya: 76-371, Yer No: 113.17..7.

²³⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Kars'ın ilçelerinde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na göre arazi dağıtımının yapılması, Tarih: 23.1.1948, Sayı: 3/6880, Dosya: 76-787, Yer No: 115.85..13.

de toprak verilmesi askerliğini yapma koşuluna bağlanıyordu. Ülke içinde askerlik zamanı gelmemiş kişilerinde evli ve aile geçindirdikleri düşünülürse uygulamanın ne kadar yanlış olduğu anlaşılabilir.

Yasanın ilk hazırlanış biçimi olan “Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı” geçici alt kurul tarafından “Çiftçi Ocakları” bölümü çıkarılarak “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” olarak hazırlanmıştır. Tasarının yedinci bölüm, 36. maddesinde ise Çiftçi Ocakları ve ocaklarla getirilmek istenen düzen açık bir şekilde belirtilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı boyunca ve sonucunda alınan sosyo-ekonomik önlemler iktisadi hayatta büyük bir durgunluk ortaya çıkarmıştır. Bütün bu önlemler Türk köylüsünü daha da yoksullaştırmıştır. Yeter derecede toprağı olmayan ya da hiç bulunmayan Türk köylüsü için düşünülen bu yasa, geç kalmış bir uygulamadır. Ortaya çıkan savaş ekonomisi, bazılarının elde ettikleri haksız kazançlar ile zengin olmalarını sağlamıştır.

Kanunun neden gündeme getirildiğine ilişkin bir başka görüş ise dönemin siyasetçilerinden Adnan Menderes, iktisatçılarından Ömer Sarç ve ölümünden sonra yayımlanan anılarıyla Niyazi Berkes'e aittir. Bu iki araştırmacıya göre; Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Nazi dönemini yaşayan Almanya'da nüfusu toprağı bağlayarak toplumsal hareketliliğin önünü tıkayan 'Erbhoof Yasası'nın kopyası durumundadır. Bu yasayı ve tek parti yönetiminin uygulamalarını faşistçe uygulamalar olarak değerlendiren Adnan Menderes, köylünün hareketliliğini durdurmalarındaki amaçlarının, köylünün şehirlere gelmesini, kendini geliştirmesini engellemek ve tarım işçisinin sanayi işçisi olmasının önünü kesmektir. Bunun, sosyal sınıf farkı oluşturmaktan başka bir şey olmadığını düşünenler, tek parti yönetiminin bu yasa ve benzerleri ile memlekete zarar verdiklerini düşünüyorlardı.²³⁶

²³⁶ Engin Ardıç, Akşam, 4 Nisan 2007.

Başını Adnan Menderes'in çektiği, aralarında Refik Koraltan, Emin Sazak gibi siyasetçilerin de bulunduğu grup, yasaya olan muhalefetliklerini dile getirirken aynı zamanda tek parti yönetimine de ciddi anlamda eleştirilerde bulunmuşlardır. İktidarın 1945'e kadar yaptığı uygulamaların hesabını sorar gibi konuşan muhalif milletvekilleri, CHF'nin daha demokratik yönetim sergilemesi konusunun üzerinde özellikle durmuşlardır. CHF yönetiminin neden toprak reformunu gündeme getirdiğine ilişkin en sert eleştiriye, yasa tasarısının Nazi Almanya'sından etkilenecek hazırlandığını söyleyen Adnan Menderes yapmıştır.

CHF'nin neden bu kanunu gündeme getirdiğine ilişkin bir başka görüş ise, Şevket Pamuk ve Çağlar Keyder'e aittir. Keyder ve Pamuk'a göre, ÇTK iktisadi olmaktan çok siyasi kaygılar ile hazırlanmış bir yasadır. Yasayı hazırlayanların amacı yeni beliren ve içinde toprak sahiplerinin de bulunduğu parti içi muhalefeti köşeye sıkıştırmaktır. Köylünün asıl ihtiyacının toprak değil çekim hayvanı olduğunu düşünen Keyder ve Pamuk, bu düşünceleriyle Adnan Menderes ile aynı görüştedirler.

Uzun bir süredir üzerinde tartışmaların yapıldığı toprak reform çalışmaları ilk defa geniş bir kapsamla Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu adı ile 19 Ocak 1945 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gelmiştir.²³⁷ Doktor Mazhar Germen başkanlığında toplanan meclise, bazı milletvekillerce memleket sorunlarıyla yakından ilgilenilmesi ve sorunların yerinde incelenmesi amacıyla, meclisin tatil edilmesini içeren bir taktir (önerge) sunulmuştur. Bu taktir (önerge) oy birliği ile kabul edilmiştir. Toprak Yasa'sını görüşme günü olarak, meclisin açılış günü olan 5 Mart 1945 belirlenmiştir. Yasayı incelemek maksadıyla Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun teklifi ile sekiz kişilik bir alt kurul kurulmuştur. Alt kurul tatil boyunca çalışmalarını sürdürmüştür. Bu çalışmalar sürerken konuya ilişkin ilgi çok yüksektir. Alt kurul için ayrılan oda, zaman zaman çalışmaları incelemeye gelenlerin çokluğu ile dar gelmiş ve bunun sonucunda da daha geniş olan meclis

²³⁷ Ayın Tarihi, Başbakanlık Basın yay., N. 134, (Ocak 1945), s.s.10-11.

kütüphanesinde çalışmalar devam etmiştir.²³⁸ Özellikle toprak verilecek olan köylü ve kendisinden fazla toprağı alınacak toprak ağaları, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun teklifi ile oluşturulan alt kurulun çalışmalarını yakından takip etmişlerdir.²³⁹ Toprağı olmayan ya da yetmeyen çiftçileri ve çiftçilik yapmak isteyenlere yönelik büyük bir açılım olarak değerlendirilen bu yasa, ülke topraklarının sürekli işlenmesi amacındaydı. Tasarısının mecliste görüşülmesine başlanmamış olmasına karşın bu yasa, gerek milletvekillerince gerekse kamuoyunda tartışılan gündem konularının en başında yer almıştır.²⁴⁰

Meclis 5 Mart 1945 günü açılmıştır. Toprak Yasası görüşmeleri ise 9 Mart 1945 günü başlamasına karşın Seyhan milletvekili Cavit Oral meclise, toprak rejimini değiştirecek bu yasanın milletvekillerince derinlemesine incelenmesi için görüşmelerin 14 Mayıs 1945 gününe ertelenmesini içeren bir teklif sunmuştur. Bu teklif oybirliği ile kabul görmüş ve görüşmeler ertelenmiştir.²⁴¹

Cumhuriyetin kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'na kadar her zaman ülke gündeminde olan "Toprak Davası" hep ötelenmiş ya da geçici çözümler bulunarak gerçek politikalar üretilemeyen bir konu olarak kalmıştır. İlk defa bu kadar geniş kamuoyu ilgi ve katılımını sağlayan 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu adı ile hazırlanan yasa ise ikinci defa görüşülmesi ertelenmiştir.

Bu durum bazı milletvekillerince eleştirilmiştir. Ertelemelerin devam etmesi yasaya olan inancı azaltmıştır. Ellerinden fazla toprakları alınacak toprak ağaları ise bu ertelemelerden gayet mutludurlar. Büyük toprak sahipleri tasarı metninin görüşülmemesi için ellerinden geleni yapıyorlar ve mecliste kendilerini temsil edecek haklarını arayacak milletvekilleri arıyorlardı. Bu dönemde toprak ağaları ya kendileri meclis içindeydiler ya da kendilerinin gönderdikleri adamlar meclisteydi. Bu durum düşünüldüğünde gerek alt kurulun çalışma şartları ve mecliste alınan ertelemeler,

²³⁸ *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1945.

²³⁹ *Cumhuriyet*, 1 Mart 1945.

²⁴⁰ Hakkı Devrim, *Demokrasinin 50 Yılı (1945–1995)*, Aydın Kitaplar, İstanbul 1996, s.14.

²⁴¹ *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1945.

toprak ağalarının ne kadar etkili olduklarını göstermektedir. Yasa'nın çıkarılmasındaki kararlılığı gören büyük toprak sahipleri yasanın değişmesine yönelik oluşturulan komisyonlarda bulunuyorlar ve kendi büyük sermayelerinin parçalanmaması için gerekirse, kurulun çalışmalarını durduracak kararlar alınmasında etkili oluyorlardı.

Tüm bu erteleme ve engellemelere karşın ilk defa ülke gündeminin birinci sırasını alan ve topraksız köylü sorununu inceleyen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 14 Mayıs 1945 günü mecliste görüşülmeye başlanmıştır. Kanun görüşmeleri başlamadan önce tasarı metni elinde bulunan, Sabir Sağıroğlu, Emin Sazak, Turhan Cemal Berker, Ahmet Sungur, Atıf İnan, Şefik Tugay, Tahsin Bekir Balta, Adnan Menderes gibi bazı milletvekilleri yasaya olan muhalefetliklerini dile getirmişler ancak bu konu hakkındaki düşüncelerini mecliste tasarı görüşmelerinde yapacaklarını belirtmişlerdir.²⁴²

Tasarı görüşmelerinde ilk sözü, Almanya'da eğitimini tamamlayıp 1932 yılında Türkiye'ye dönen Tarım Bakanı Raşit Hatipoğlu almıştır. Bakan bütün konuşma boyunca hazırlanan tasarının faydalarını anlatırsa da daha görüşmeler başlamadan muhalifliklerini belirten milletvekillerince sık sık sözü kesilmiştir. Bakan, ÇTK'yı Cumhuriyet Rejimi ile köye yönelen hareketin aşaması olarak görmektedir. Ancak 1945 yılına gelinene kadar köye yönelememiş bu hareket, bazı milletvekillerince eksiklerle dolu bir çalışma olarak değerlendirilmiştir.

Hatipoğlu'ndan sonra konuşmaya gelen Ali Rana Tarhan gibi milletvekilleri de yasaya olan inançlarından ve Türkiye'nin kalkınmasında oynayacağı rolden uzun uzadıya bahsettiyse de kürsüye gelen Seyhan Milletvekili Cavit Oral kendisinden önce konuşanların tersine bu tasarının ülke gerçeklerine ve ihtiyaçlarına uygun olmadığını ifade ederek tasarımı hazırlayanların karşısında yer almıştır.²⁴³

²⁴² *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1945.

²⁴³ TBMM TD, Dönem 7, Cilt XVII, (14.05.1945) s.s.65-68.

Cumhuriyet Halk Fırkası içerisinde her zaman var olan muhalifler, Milli Şef, Değişmez Başkan İsmet İnönü'nün parti içi tartışılmaz otoritesi ve İkinci Dünya Savaşı'nın kötü etkilerinin yarattığı koruyucu, tek elden yönetimci önlemler sebebiyle varlığını hissettirememiştir. Sona eren savaş sonucunda ekonomik açıdan yoksullaşan halk, İsmet İnönü'ye ve tek parti yönetimine karşı duranlarla beraber hareket etme eğilimindedir. Ayrıca bazı aydınlar, dünyada esen demokrasi rüzgârlarını yakından takip ediyor ve Türkiye'de CHF'den başka partilerin de olmasının gerekliliğine inanıyorlardı. Ancak mutlak otoritesi tartışılmaz olan Milli Şef İnönü'nün partisine karşı yeni bir siyasal oluşumdan açıkça bahsetmekten de kaçınıyorlardı. İleride parti içi muhalif gözükten Adnan Menderes, Refik Koraltan gibi siyasetçiler demokratik rejimlerin karakteristik özelliklerinden sık sık söz edeceklerdir.

Özellikle otoritesini İkinci Dünya Savaşının olumsuz etkileri ile az da olsa yitiren İsmet İnönü ve tek parti yönetimine karşı, yanlarında geniş halk kitlelerini gören bu milletvekilleri Çiftçi Topraklandırma Kanunu Tasarı görüşmelerinde parti içi demokrasi kavramlarından oldukça sık bahsetmişlerdir.²⁴⁴

CHF'nin yapısı itibarıyla yukarıdan aşağıya doğru sarsılmaz bir otorite ve Milli Şef'e şartsız bağımlılık, ister istemez toplumda demokrasi rüzgârlarından etkilenen kesimlerce eleştirilmiştir. Bu durum parti içi muhalefeti harekete geçirmiş ve uzun zamandır bir araya gelemeyen muhalefet tekrar gruplaşmaya başlamış ve yeni oluşumlara ortam hazırlanmıştır.²⁴⁵ Ancak var olan tek parti düzeninde ve halen devam eden Milli Şef İnönü'nün otoritesinin bulunduğu meclis binası içerisinde, yeni bir siyasal oluşumdan bahsetmekten çekinen milletvekilleri bu aşamada yalnız parti içi demokrasinin geliştirilmesinden söz edebileceklerdir. Özellikle Liberalizme (serbestlik) ilgi duyan milletvekilleri bu kanun görüşmelerinde söz alıp üstü kapalı olarak parti yönetimini eleştirmişlerdir.

²⁴⁴ Osman Akandere, *Milli Şef Dönemi*, İz yay., İstanbul 1998, s.360-363.

²⁴⁵ Koçak, *age*, .s.567-569.

İlk başlarda açık olarak eleştirilemeyen Tek Parti Yönetimi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanun Tasarısı görüşmeleri ile aynı döneme denk gelen 1945 yılı yedi aylık bütçe görüşmelerinde açık bir şekilde eleştirilmiştir. Özellikle Hikmet Bayur ve Emin Sazak tarafından iktidara yöneltilen eleştiriler, diğer muhalif milletvekillerini ileride yapacakları eleştiriler için yüreklendirmiştir. Bütçe görüşmelerinde iktidarın tavrını gören Adnan Menderes, Refik Koraltan gibi milletvekilleri, toprak ağalarının da verdiği destekle meclisten tarihin gidişini değiştirecek açıklamalar yapmışlardır.

Muhalif milletvekillerinin ve büyük toprak sahiplerinin sözcüsü durumundaki Adnan Menderes arkasında yeni yeni oluşmaya başlayan desteği fark etmiştir. Özellikle toprak ağaları yasanın meclisten geçmemesi için her türlü kulis faaliyetlerini yapmışlardır. Bu görüşmelerde Adnan Menderes nazik üslubu ve etkili konuşmasıyla kendini gösterme imkânı bulmuştur. Kendisinin de geniş arazileri bulunan Menderes, bu kanuna kadar diğer meclis üyelerince geniş topraklarının olduğu konusunda, hiç dikkat çekmemiştir.²⁴⁶ Yapı itibarıyla son derece nazik olan Menderes bu kanun görüşmelerine kadar parti içerisinde de muhalif olabilecek hiçbir tavır da bulunmamıştır. Bu sebepten hiç dikkatleri üzerine çekmeyen Adnan Menderes, Toprak ağalarının desteği ile bu yasaya karşı zaman zaman acımasızca eleştirilerde bulunmuştur. Menderes'i bu muhalefesinde Emin Sazak, Cavit Oral gibi büyük toprak sahibi milletvekilleri de yalnız bırakmamışlardır.

Adnan Menderes'in sert eleştirilerinden biri, hazırlanan bu yasa tasarısını Almanya'da Hitler'in Nasyonal rejiminin iskân kanunu olan 'Erbhoff' un kopyası olduğu yönündedir. Bu kanunla asıl amacın, kırsal mobilitayı (hareketliliği) durdurmak, köylü kesiminin şehirlere gelmesini engelleyip, bu insanların elit sınıfı rahatsız etmeyecek duruma getirmektir. Bu düşünceyi ortaya atan dönemin iktisat profesörlerinden Celal Sarç'tır. Sarç'a göre; Yasanın hazırlayıcısı Tarım Bakanı Raşit Hatipoğlu'nun asıl amacının Türkiye'nin tarım ekonomisini tamamen 'Köylü Ocağı' denilen ekonomi yapmaktır. Köylü Ocağı ise Hitler zamanındaki 'Erbhoff' ile

²⁴⁶ Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, İletişim yay., İstanbul 2005, s.247-250.

aynı şeydir. Hitler, yayılcı politika sonucunda kendisine ve ülkesine bağlı bir işçi sınıfının yanında bir de köylü sınıfı yaratmak istemiştir. İşgal ettiği topraklara bu köylü sınıfının yerleştirilmesi amaçlanarak oluşturulan “Erbhoff”, Sibiryaya kadar uzanıyordu.

Bu açıklamaları ve eleştirileri beklemeyen iktidar, daha önce kürsüden dile getirilemeyen konuların konuşulduğunu görünce geri adım atmış ve yasadaki bazı maddelerin tekrar incelenmesi için komisyona geri göndermiştir. Ancak komisyon sözcüsü Adnan Menderes görevinden istifa etmiştir. İktidarın bu geri adımını gören ve toprak ağalarının da desteğini arkasında hisseden Menderes, bundan sonra yasanın hazırlanması ile ilgili tüm sorumluluğu bittiği için daha keskin açıklamalarda bulunacaktır.

Muhalefet, gerçek varlığını on yedinci madde görüşülürken göstermiştir. Görüşmeler boyunca hedef olarak alınan Tarım Bakanı, Milli Şef İnönü’den yardım istemiştir. Maddenin, komisyon tarafından değiştirilmiş olması bazı milletvekillerince kabul edilemez olmasına sebep gösterilmiştir. Konuya dâhil olan İsmet İnönü, ‘Toprak reformu istemeyen parti benim partim olamaz’ mesajını meclise göndermesiyle madde olduğu gibi kabul edilmiştir.

İsmet İnönü’nün meclise gönderdiği mesaj, Milli Şef Dönemi’nin otoriter yapısının anlaşılması için bir örnektir. Parti içi ve meclisteki mutlak otoritesi tartışılmaz olan Değişmez Başkan İnönü, halkın iradesi olan meclise müdahale ederek Türk Demokrasi’sine ciddi manada zararlar vermiştir. İsmet İnönü bu kanunu benimser ve destekler gözükererek kendisine karşı oluşan toplumsal tepkiyi bir az olsun azaltmak amacındadır.²⁴⁷ Köylüyü bu yolla yanında bulacağını düşünen İnönü’nün toprak reformu konusundaki samimiyetini, kanunun yasalaşmaması için elinden geleni yapan ve iktidara karşı acımasız eleştirilerde bulunan toprak ağası Cavit Oral’ı ÇTK’nın yasalaşmasından sonraki sürecinde Tarım Bakanlığı’na getirmesiyle görebiliriz. Kanunun çıkmamasını isteyen bir zihniyet nasıl olur da,

²⁴⁷Sina Akşin, *Türkiye’nin Yakın Tarihi*, Kırılma yay., 5. baskı, Ankara 2004, s.223-224.

uygular. İsmet İnönü bunu bile bile Cavit Oral'ı Tarım Bakanlığı'na getirmiştir. Milli Şef Toprak Kanunu'nu ister görünürken köylü kesimini yanına çekmek istiyordu, Cavit Oral'ı Tarım Bakanlığı'na getirerek de kendisine karşı oluşan meclis içindeki muhalif milletvekillerine ve dışarıdaki toprak ağalarına mesaj göndermiş oluyordu.

İsmet İnönü'nün meclise Fikret Yüzatlı ile gönderdiği mesaj ile CHF içerisindeki yönetime karşı olan bazı milletvekillerince özellikle on yedinci maddenin kabul edilmesi, meclis içinde Milli Şef düzeninden ve CHF'nin yapılanmasındaki sert basamaklı düzenden rahatsız olanların sayısını arttırmıştır. Kırsal kesim ise yasanın öngördüğü şekilde toprak dağılımına karşı oldukları için meclis içindeki, başını Adnan Menderes'in çektiği grubu desteklemiştir.²⁴⁸

²⁴⁸ J. Shaw Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E yay., 2. Baskı, İstanbul 2004, s.473-475.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETÇİLİĞİN GERİLEME DÖNEMİ (1946 - 1950)

1946 coğrafyasına bakıldığında siyasî ve ekonomik olarak iki dünya savaşının yıktığı/harap ettiği Avrupa ülkeleri 2. Dünya Savaşından hem ekonomik hem siyasî olarak güçlü çıkmış hegemonik ABD ve en önemlisi kapitalist sistemin karşısına hegemonik güç iddiasıyla çıkan kollektivist Rusya süreç analizinde uluslararası ilişkiler disiplininin ifadesiyle iki kutuplu dünya düzeninin kamplaşma ve kamplaşmaya dayalı çevre ülkelerini çevreleme politikaları gündemdedir. Yani bir yandan savaştan harap çıkmış Avrupa devletlerinin Amerika önderliğinde yeniden kurulan ekonomik ve siyasî yeni dünya düzenine adapte olmaları için yeniden inşası ve öbür yanda hegemonya kaygılarını taşıyan ABD'nin Batı Bloku'nu (kapitalist dünya) Doğu Blok'una (kollektivist dünya) karşı kamplaşma çerçevesinde tüm dünya ülkelerine empozesi. Soğuk savaşın filizlendiği bu dönemde hem Amerika ekonomik nüfuz alanını -kapitalizmin yayılması niteliğinden kaynaklanan- genişletme politikası ve SSCB'nin kollektivist sistemi -en azından- Doğu Avrupa'ya yayma ve yaşatma çabası bu dönemin siyasî konjonktürünü oluşturur.

II. Dünya Savaşı yıllarında ekonomik gerilemeyle birlikte hızlanan enflasyon ve mal darlıkları artışı yoğunlaşan siyasî baskılarla Türkiye'de yeni dönüşümlerin gerekeceğini ortaya koymuştu. İçerde; savaşta fiyat artışları, mal darlıkları sürecinden yararlanarak oluşan yeni tüccar ve toprak sahibi büyük çiftçi kökenli - Millî Burjuvazi-;dışarıda yeni bir uluslararası küresel sistem kurmaya hazırlanan yeni süper güç ABD Türkiye'nin dış dünyaya iyice kapalı ekonomisini dışa açmada öncü rolü oynadılar.²⁴⁹

1. TÜRKİYE'NİN BATI'YA AÇILMASI

II. Dünya Savaşı sonrası döneme karşılık gelen, 1946-1950 aralığı, Türkiye açısından siyasi düzlemde olduğu kadar ekonomik alanda da kapsamlı dönüşümlerin yaşandığı bir süreci temsil etmektedir.

²⁴⁹ Gülten Kazgan, *Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, 1. Küreselleşmeden. 2.Küreselleşmeye*, 1.Basım, İstanbul, Altın Kitaplar, 1999, s.97

İkinci Dünya Savaşı'nın bitmiş olduğu Mayıs 1945 günlerinde bütün dünya sevinç içinde çılgınlık atarken, Türkiye'de "siyasal güç" ile "ekonomik güç" arasındaki savaş yeni boyutlar kazanmıştı.²⁵⁰ Esasen değişim Türkiye'ye münhasır değil, bütün dünyaya şamildir. Zira Birinci Dünya Savaşı sonrası ihdas edilen sistem çökmüş, savaş sonrası yeni dengelerle yeni statüko tesis edilmiştir. Yalta Konferansı ile bütün dünyada iki kutuplu yenedünya düzenine geçilmiştir. Savaşa dünyanın dominant gücü olarak giren İngiltere, savaştan galip çıkmasına rağmen savaş öncesi rolünü yitirmiştir. Birleşik Krallığın rolü iki kutuplu düzende ABD ile Sovyetler Birliği'ne geçmiştir.

Özellikle ABD, konumunun da avantajıyla savaşta büyük ekonomik sıçrama ile % 700'lere varan büyüme gerçekleştirmiştir. Pearl Harbour baskını gibi münferit olaylar kenarda tutulduğunda büyük ölçüde ABD dışında cereyan eden savaştan karlı çıkan yine ABD olmuştur. Keza savaş sonrası Avrupa başta olmak üzere pek çok ülkenin ekonomisini canlandırmakla da kendini görevli saymış, bu amaçla yardım programları uygulamıştır.

Buna karşılık Türkiye savaştan güçlenerek değil, konumunu muhafaza kaygısı ile hareket eden daha mütevazı bir devlet olarak çıkmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrası tesis edilen statükonun parametrelerini anlamak için savaş öncesine göz atmak gerekir. Bütün dünyada 'Şeflikler Dönemi' olarak anılan dönemin temel özelliği, ülkelerin maksimalist beklentilerle hareket etmeleridir. Bu ise totaliter yönetimlerin ortaya çıkmasında etken olmuştur. Özellikle demokratik ülkelerde halkların yükselen talepleri faşist partilere yönelişi artırmış, bunun sonucunda İtalya, Almanya gibi ülkeler güçlü şeflerin idaresine geçmiştir.

Sosyal hayatı belirleyen, oradan yükselen taleplerle siyaseti dizayn eden ise en temelde ekonomidir. Nitekim 1929 büyük buhranı sonrası üzerinde derin izler bırakmış, savaşın da dolaylı hazırlayıcısı olmuştur.

²⁵⁰ Tokgöz, age, s. 127.

Savaşta ülkelerin müstakil varlıklarını sürdürmelerinin zorluğu ortaya çıkmış, devletler beka mücadelelerini daha büyük devlet/devlet toplulukları içinde sürdürme ihtiyacı duymuşlardır. Uluslararası ekonomik, siyasi yada askeri organizasyonlara gidilmesi bu ihtiyaçtan doğmuştur. Ülkeler dünyanın iki dominant gücünden birini tercih durumunda kalmışlardır. Bu bloklar içinde yer almayanların ise bilahare üçüncü bir blok oluşturdukları görülür.

Polarize olan yenedünyada Türkiye de tercihini ABD öncülüğündeki Batı blokundan yana kullanmıştır. Üstelik Türkiye'nin Batı blokuna kabul edilmesi belli şartlar dahilinde mümkün olmuştur. Öyle ki San Fransisco Konferansı'na katılmanın temel iki şartı, müttefikler yanında savaşa girilmesi, bir diğeri ise siyasi sistemini Batı ile uyulmaması idi. Bunun manası tek partili idareden çok partili demokratik sisteme geçilmesi idi. Türkiye iki şartı da yerine getirmiştir.

İnönü'nün ekonomi performansından memnuniyetsizliği kendisini azlederek yerine İktisat vekili Celal Bayar'ı seçmesi ile somutlaşmıştır. Türkiye'nin Batı bloku içinde konumlanması da şartların öyle getirmesi nedeniyle ihtiyari olmaktan çok zaruridir. Batı Bloku içinde yer almanın ekonomiye tekabül eden yüzü devletçi ekonomi modeli yerine hür teşebbüse dayalı kapitalist sisteme geçilmesidir.

Çok partili hayata geçiş kararı, siyasi boyutun radikal bir dönüşümü anlamına gelirken, 1946 Eylül'ünde gerçekleştirilen ve Cumhuriyet ekonomisinin ilk devalüasyonu olan para operasyonu da ekonomik bağlamda önemli bir değişimin işaretidir. Devletçilik politikasının çeşitli açılardan eleştirilmeye başlandığı sırada alınan bu karar, ağırlıklı olarak ticaret sektörünü ilgilendirmekle beraber, devalüasyon politikasının mantıkî bir sonucu olarak diğer ekonomik sektörleri ve hatta siyasi alanı da etkileyecek düzeyde önem taşımaktadır. Tek parti iktidarının bu politikası, o dönemde belirli bir süre devletçilikle birlikte sosyo-ekonomik tartışmaların merkezini oluşturacaktır.²⁵¹ Bu çalışmada, 7 Eylül 1946 tarihli devalüasyon kararının neden ve sonuç kapsamında genel bir analizi

²⁵¹ Tokgöz, *age*, s.130.

amaçlanmaktadır. Bu çerçevede, önce devalüasyon öncesindeki siyasi ve ekonomik tablo incelenecek, ardından da devalüasyon sürecinin işleyiş ve etkileri üzerinde durulacaktır.

Şükrü Saraçoğlu Hükümeti, kamuoyunun tavrını dikkate alarak siyasi, sosyal ve iktisadi alanda ardı ardına bireysel özgürlükleri arttıran kararlar almaktaydı. Bu arada genel seçimler bir yıl öne alınarak 21 Temmuz 1946'da yapıldı. Seçimler sonunda 465 milletvekilliğinden 62'sini Demokrat Parti kazanırken; 6 milletvekilliğini de bağımsızlar almıştı. 1946 seçimleri 'gizli oy, açık tasnif' yöntemiyle yapılmıştı. Hakim teminatına bağlanmayan bu seçimlerin demokratik ve adil olmadığına hemen herkes hemfikirdir. Yine de böylece ülkede yasal olarak çok partili siyasal yaşam başlamış oldu. 5 Ağustos 1946'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde Demokrat Parti İnönü'nün karşısına Mareşal Fevzi Çakmak'ı çıkardı. Ancak İnönü 388 oy ile yeniden seçilirken Çakmak 50 oy alabildi.

24 Ekim 1945'te faaliyete geçen Birleşmiş Milletler Örgütü'nün 51 kurucu üyelerinden biri de Türkiye olmuştu. Demokrat Parti'den önce 18 Temmuz 1945'de başkanlığını Cumhuriyet döneminin en ünlü müteahhidi olan Nuri Demirağ'ın yaptığı anti-devletçi Milli Kalkınma Partisi kurulmuştu. Demokrat Parti, kuruluşundan hemen sonra yapılan baskın mahalli idare seçimlerine katılmamıştı. Mamafih yerel ve genel seçimlerde ilk muhalefet partisi olan Milli Kalkınma partisi de başarılı olamadı.

Seçim sonrasında Şükrü Saraçoğlu Hükümeti istifa etti, yerine Recep Peker Hükümeti kuruldu. Peker Hükümeti dünyada meydana gelen yeni siyasi, askeri ve ekonomik dengeleri de dikkate alarak, ülkenin dış ekonomik ilişkilerinde ve sanayileşme hedeflerinde yeni düzenlemelere girişti. Yeni Hükümet 7 Eylül 1946'da %54 oranında bir devalüasyon kararı aldı. İhracat işlemlerinde uygulanan kur 1 dolar 1,183 TL olarak belirlenmişti.²⁵² Devalüasyon sonrasında doların fiyatı 2,83 TL oldu. Ancak ihracatta beklenen artış olmadı. Hükümet kararlarında ve basında devalüasyon

²⁵² Boratav, *age*, s.83.

kelimesine yer verilmemişti. Çünkü o zaman gazetelerde ekonomi sayfası yoktu. Bu yüksek oranlı devalüasyon, talep enflasyonundan kaçan ülkeyi, bu kez maliyet enflasyonun baskısı altına soktu. İthalatta hızlı artışa bağlı olarak dış ticaret açığı kalıcı bir nitelik kazandı. Piyasalarda durgunluk ve daralma baş gösterdi. Daha önce hazırlanmış planda yer alan ağır sanayi yatırım projeleri rafa kaldırıldı. İç ve dış büyük sermaye çevrelerinin tepkisini almayacak yeni bir plan hazırlığına girişildi. Hazırlanan planda dış finansman ihtiyacının A.B.D'den sağlanacak yardımlarla karşılanacağı öngörülüyordu.

Genç Cumhuriyetin başkenti olan Ankara 1946 yılında üniversiteye kavuştu. 13 Haziran 1946'da 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu ile İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nden sonra ülkenin üçüncü üniversitesi dört fakültesiyle Ankara'da açılmıştı.

Stalin yorgun Batı dünyası karşısında Doğu Avrupa'yı ele geçirdikten sonra, 1945 Haziran ayında Kars ve Ardahan'ı istedi. 17 Ağustos 1946'da Boğazlar statüsünün yeniden görüşülmesini istedi. Türkiye bu taleplerin tümünü geri çevirdi. Bu durum Türkiye'yi Batı'ya özellikle A.B.D'ye yakınlaşmaya götürdü.²⁵³

1946 yılında toplanan "Uluslar arası Para Fonu"nun ilk genel kurulunda, "Keynes Planı" karşısında A.B.D Planı'nın üstünlük sağlamasıyla, A.B.D Doları uluslar arası ödemelerde belirleyici para oldu. Doların değeri altına bağlanarak bir ounce altın 35 Dolar ilişkisi kuruldu. Bu tarihte dünya altın stokunun 3/4'ü A.B.D'nin elindeydi. Dolayısıyla dünya ticareti A.B.D egemenliği altında ve güdümünde geliyordu.²⁵⁴

Türkiye, Bretton Woods Kararları çerçevesinde faaliyete geçen IMF'e (Uluslar arası Para Fonu) 1947 yılında üye olmuştur.

²⁵³ Tokgöz, age, s. 132.

²⁵⁴ Tokgöz, age, s. 132.

A.B.D Başkanı Truman 12 Mart 1947’de yaptığı (Truman Doktrini) konuşması sırasında, Türkiye ve Yunanistan’a 400 milyon yardım yapılacağını açıklamıştır.²⁵⁵ Türkiye’ye gelen Amerikalı uzmanlar “devlet öncülüğünde planlı sanayileşme çalışmaları olsa olsa S. Rusya’da olur” diyerek Türkiye’ye iktisadi yardım yapılmasına gerek görmediler. Truman’ın öngördüğü yardımın 300 milyon doları Yunanistan’a verilirken, Türkiye’ye de 100 milyon dolarlık askeri teçhizat kredisi açıldı. Muhalefet bu fırsatı değerlendirerek CHP’yi ve Hükümeti eleştirmeye, hatta suçlamaya girişti.

Truman Doktrini ile Türkiye’nin Batı sistemine entegre olmasında önemli bir aşamaya geçilmiştir. Batı sisteminin askeri, siyasi ayakları yanında ekonomik ayağı da somutlaşmıştır. Düyun-ı umumiye borçlarından kurtulmaya çalışan ülke yeniden borç ve yardım almaya girişmiştir. ABD yardımlarının bir özelliği de Türkiye ile Yunanistan’ı birlikte mütalaa etmesidir. 7/10 oranının benimsenmesi ise Yunanistan’ın 7 birimlik cesametine karşılık Türkiye’nin ancak 10 birimlik cesamette görülmesiydi. Bu durum, 1980’lere kadar sürdü. Ta ki Turgut Özal’ın yardım yerine ticareti ikame etmeye başlaması ile yardımlar da Yunanistan ile kurulan korelasyon da ancak o zaman ortadan kalktı.

A.B.D Dışişleri Bakanı General Marshall, 1947 yılının Haziran ayında Harward’da yaptığı konuşmada, ülkesinin karşılıksız olarak Batı Avrupa Ülkelerine yardıma hazır olduğunu, işin koordinasyonunu, sağlayacak bir örgüt etrafında toplanılmasını istediklerini açıkladı. Bu öneriyi yerinde bulan Türkiye dahil 16 Batı Avrupa Ülkesi 16 Nisan 1948 tarihinde, Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı’nı kurdular. Bu örgüt, Savaş’ta büyük zarar görmüş ülkelerin yeniden imarı yönünde A.B.D yardımlarını (Marshall Yardımı) düzenlemek ve üye ülkeler arasında iktisadi işbirliğini sağlamak gayesiyle 1948-1961 yılları arasında başarılı çalışmalar yaptı. 30 Eylül 1961’de statüsü değiştirilen örgüte, yeni adı İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) oldu. Bu tarihten sonra geri kalmış ülkelerin sorunlarına yakın bir

²⁵⁵ Boratav, age, s.85.

ilgi başladı. Halen 21 üyesi olan örgütün en üst düzey organı Maliye Bakanlarından oluşan Konsey'dir.

Marshall Planı, 'Boğulmakta olan Avrupa'ya atılan bir cankurtaran simididir.' Türkiye, bu plan çerçevesinde 1947-1948 döneminde 100 milyon askeri yardım aldıktan sonra, 1948-1952 döneminde de 175 milyon dolar doğrudan, 176 milyon da dolaylı olmak üzere toplam 351 milyon dolar kredi sağladı. Doğrudan olan A.B.D piyasasından, dolaylı olan da Teşkilata üye olan ülkelerden yapılacak ithalat için kullanıldı. Bu gelişme Türkiye'nin dış ticaretinde A.B.D'nin payının hızla artmasına ve 1950'li yıllarda hızlanarak devam etmesine yol açtı. Ayrıca Marshall Planı Özel Teşebbüs Fonu'ndan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası proje, Karayolları Genel Müdürlüğü malzeme ve eğitim, Devlet Su İşleri teçhizat ve Elektrik Etüd İdaresi sondaj makinesi kredisi kullanmıştır.

2. DEVLETÇİLİĞİN ÇÖKÜŞÜ

Gerek 1946 devalüasyonu ve gerekse büyük sermaye çevrelerine verilen tavizler, Recep Peker Hükümetinin aradığı desteği bulmasına yetmedi. Bir kere dış ticaret açık vermeye başladı. A.B.D'den beklenen yardım sağlanmadı. Muhalefet eleştirilerini giderek ağırlaştırdı. Bir de Cumhurbaşkanı'nın 12 Temmuz 1947 ünlü beyanamesini yayınlayıp hükümetin prestijini sarsacak nitelikte muhalefete güvence vermesi, Peker Hükümeti'nin istifasına yetti. 10 Eylül 1947'de Hükümeti Dışişleri Bakanı Hasan Saka kurdu. Saka Hükümeti Marshall Programı'ndan yararlanarak ülkede karayolları yapımı ve tarımda makineleşmeyi içeren bir çalışma başlattı. Hükümet'in bu tutumu Amerikalıların desteğini sağladı. Hükümet alt yapı yatırımlarına ağırlık verdiğini, bu nedenle kamuya ait bazı tekstil fabrikalarını özel sektöre satabileceğini gösteren çalışmalar başlattı.²⁵⁶

İstanbul Tüccar Derneği 29 Haziran 1948 tarihinde aldığı bir karar ile "... memleketin aktüel iktisadi meselelerini memleket ölçüsünde bir inceleme ve tartışma konusu yapmak üzere" İstanbul'da bir Türkiye Ticaret ve İktisat Kongresi

²⁵⁶ Tokgöz, age, s.132

toplanmasını uygun buldu. Derneğin kurucularından yazar ve işadamı A. Hamdi Başar, Kongre genel sekreteri olarak resmi ve özel kesime gönderdiği duyurularda “1948 Türkiye İktisat Kongresi” başlığını kullanmıştı. Devletin daha önce 1923 yılında başarıyla gerçekleştirdiği Türkiye İktisat Kongresi’nin itibarından yararlanma nedeniyle benzer isim seçildiği akla gelmektedir.

Anti-devletçi bir girişim olan kongre 22-27 Kasım arasında bin civarında davetlinin katılımıyla çalıştı. Kongreye hükümeti temsilen kimse katılmadığı gibi dönemin valisi de İstanbul dışındaydı. Kongre üç ayrı komisyon şeklinde çalışmış ve komisyon raporları genel kurulda görüşülerek onaylanmıştı. Oy çokluğu ile benimsenen “Devletçilik Komisyonu Raporu”nda şu görüşe yer verilmişti:

“Devlet, tarımsal ve sınaî nitelikteki işlerden peyderpey elini çekmeli ve özellikle hiçbir suretle serbest piyasadaki teşebbüsler karşısında hem rakip hem de denetleyen durumunda bulunmamalıdır.”

Kongrede “özel sektör yeterince güçlendiği için devletçiliğin artık işlevini yitirdiği, devletçi yaklaşımın sürdürülmesinin Türkiye’nin iktisadi çıkarlarını zedeleyeceği” öne sürüldü. Anti-devletçi akımlar toplumun her kesiminde ve ülkenin her yerinde Demokrat Parti etrafında toplandıkça, Hükümet iş yapamaz hale gelmişti. Bu baskı ve karşı koymalara dayanamayan H. Saka Hükümeti 15 Ocak 1949’da istifa etti.

CHP, M. Kemal Atatürk’ün önderliğinde Ulusal Kurtuluş Savaşını yürüten ve Ulusal Egemenliği sağlayan Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti’nin bir siyasi parti haline gelmesinden doğmuştu.²⁵⁷ CHP’nin 27 yıllık yönetiminin son hükümetini Şemsettin Günaltay kurdu. Artık ülkede iktisadi konular ve hedefler değil, siyasi reformlar ve hedefler tartışılmaktadır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün “çoğulcu ve özgürlükçü demokrasiye” geçişi kolaylaştıracak yasaların çıkarılmasını istemesiyle, 16 Şubat 1950’de yeni seçim kanunu Meclis’te kabul edildi. Üç ay sonra 14 Mayıs 1950’de, ülkede gerçek anlamda dürüst ve demokratik bir genel seçim yapıldı. Oyların %53’ünü alan Demokrat Parti tek başına iktidar oldu. Kurtuluş

²⁵⁷ Saraç, age, s.115.

savaşından beri ülkeyi yöneten CHP, halkın oylarıyla (ak devrim) iktidardan düşürülmüştü. Böylece halkın çok büyük çoğunluğunun desteğiyle başlayan “Devletçilik” dönemi önce duraklama, sonra çökme sürecine girmişti. Bu gelişmede DP’nin 1946’dan itibaren yürüttüğü anti-devletçi propagandanın etkili olduğunu söylemek mümkündür.

1946’dan 1950’ye kadar geçen sürede uygulanan ekonomik politikalar İnönü’nün ekonomiye pragmatik yaklaştığını gösterir. Denge politikaları hayatın diğer alanlarında olduğu gibi ekonomi sahasında da kendini belli etmiştir. Köy Enstitülerinin kurulması bilahare kapatılması, konjonktürel olarak bazı dönemlerde sosyalistlerin, bir başka ahvalde Turancıların cezalandırılması nasıl denge politikalarının gereği olarak uygulanmışsa, siyaset ve ekonomi alanında da benzer yaklaşım benimsenmiştir.

Baskıcı yönetimi ile bilinen Recep Peker hükümeti yerine Hasan Saka’nın tercih edilmesi aynı zamanda Hasan Saka eliyle liberal politikalara kapı aralamak anlamı taşır.

Şurası da var ki, İnönü güvenliğe endeksli yönetim anlayışına yakın bir devlet adamıdır. Attila İlhan’a göre İnönü: Tanzimat dönemi sadrazamlarının anlayışına sahiptir. Mehmet Altan, ısrarla konunun altını çizer ve ekonomi politikasızlığına vurgu yapar. Delil olarak da CHP’nin 11. kurultayına kadar ekonominin gündeme alınmamasını gösterir.

3. UYGULANAN POLİTİKALARIN ÜÇLÜ SACAYAĞI

3.1. TARIM DEVRİMİ (TARIMA DAYALI BÜYÜME) VE ALT YAPI YATIRIMLARI

1946-1953 yılları esas alınarak bir tarımsal gelişme yılları olduğu söylenebilir dönem boyunca tarımın ortalama büyüme hızı %13,2’yi bulmuş, %9,2’lik sanayi büyüme hızını belirgin bir biçimde aşmıştır. Tarım kesiminin millî hasıla içindeki payı 1946-1947 ortalaması olarak %42 iken 1952-1953’te bu oran %45,2’ye

çıkmıştır. Aynı yıllar için sanayi sektörünün payı ise %15,2'den %13,5'e düşmüştür. Bu gelişme biçimi bu dönemin dünya ekonomisi ile ham maddeci ihtisaslaşmaya dayanan bütünleşme eğiliminin bir yansımasıdır.²⁵⁸ Tarıma dayalı gelişmeyi gerçekleştirmek ve Türkiye'nin o dönemde gıda maddesi ve ham madde ihtiyacı olan Batı Avrupa'ya ihracatını arttırmak üzere 1949 yılından itibaren Marshall yardım programından traktör ithali başladı.²⁵⁹ Dış yardımla ve tarım kredileriyle desteklenen traktör ithalâtı hızla arttırıldı ve ekim alanı hızla genişletildi. DP 1950 Mayısında iktidara geldiği zaman ülkede 6.000 Traktör vardı. İki yıl sonra Mayıs 1952'de 25.000 Traktör ve bir çokta Tarım Makinesi -Biçerdöverler vb.- kullanılıyordu.²⁶⁰ Toplam tarım kredisi 1950'de 412 milyon TL'den 1952 yılında 820 milyon TL'ye çıkarıldı. 1949'dan hatta çok daha öncelerden beri fazla artmamış olan ekim alanı iki yıl içinde %50 büyümüş, 1949'a göre tahıl ürünlerinde ve sınaî ürünlerde %100 civarında artış sağlanmıştı. Bu arada sulama yatırımları hızlandırılmış tarımda gübre kullanımının tohum ıslahına da hız verilmişti. Yalnız Türkiye'de değil dış dünyada da Türkiye'ye geleceğin buğday ambarı diye bakılıyor. Buğday ihracatını kolaylaştıracak tesisler, silolar yapılıyordu. Bu gelişmeler halkın çoğunluğunun yaşam düzeyini yükselten çok önemli bir atılım başlatıyor ve Cumhuriyet İktisat Tarihinin tarım devrimi sayılmayı hak ediyordu.²⁶¹

1923-1950 döneminde tarım kesimine layık olduğu önem verilmemiştir. Örneği de Cumhuriyetin ilk yirmi senesinde bütçenin her yıl ancak takriben %3 kadarının tarım kesimine ayrılmasıdır. Bunun görüntüsü 1929-1939 yılları arasında tarım sektöründe net hasıla artışı nüfus artışıyla aynı nispeti takip etmiş yaklaşık %20 kadar bir artış sağlanabilmiştir. 1950'den sonra yeni iktidarla tarım siyaseti de değişmiş Marshall yardımının %18'i tarım sektörüne tahsis edilmiştir. Tarım kesimindeki gelişmenin göstergesi tarımda makineleşmenin önceki yıllara kıyaslanmayacak şekilde hız kazanması tarım kredilerinin artışı tarım ürünleri fiyatlarında görülen yükselme ve sonuçta çeşitli kaynakların zorlanması ile ekim

²⁵⁸ Boratav, *age*. s.101

²⁵⁹ Kazgan, *age*, s.98

²⁶⁰ Tokgöz, *age*. s.132

²⁶¹ Oktay Yenal, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, 1.Baskı, İstanbul, Homer Kitabevi, 2003 , s.76 ,

alanının ve üretimin artışıdır. Tarımda makineleşmenin gelişimi karşısında bu kesimde kullanılan iş gücü azalmış (kentlere göçler başlamış) tarım işçilerinin yerine makine kullanmada ihtisas sahibi elemanlar almıştır. Bununla birlikte umumiyetle bir traktörün on kişiyi işsiz bıraktığı söylenebilir. DP iktidarının ilk beş yıllık döneminde iç göç ve şehirleşme büyük bir hız kazanmıştır ki bu bir bakıma makineleşme ile ilgili olmalıdır. Büyük toprak sahipleri varlıklı çiftçiler makinelerin sağladığı imkânlar sayesinde kapitalist tarıma geçmişler topraklarını kiralık ve ortakçılık yoluyla işletmeye son vermişlerdir. Bu arada küçük işletmeler makineleşme dolayısıyla büyük işletmelerle rekabet edemez hâle düşmüşlerdir. Makineleşme bir yandan üretim artışını sağlarken diğer taraftan tarıma açılması güç arazilerin kolayca tarım alanına dahil edilebilmesi eskiden çeki hayvanı beslemeye ayrılan alanların serbest kalması gibi sebeplerle tarım yapılan arazi miktarının artışına sebep olmuştur. Ekilen arazi alanının artmasını teşvik eden bir unsurda tarım ürünleri fiyatındaki artışlar olmuştur.²⁶²

Özellikle 1950-1953 yılları arası Kore Savaşının (Kore savaşıyla başlayan konjonktür dünya tahıl ürünleri ve tarımsal ham madde fiyatlarını yukarı fırlatmıştı ve Türkiye de özellikle pamuk bu konjonktürden en kârlı çıkan ihraç ürünü olmuştur.)²⁶³ ve ülkedeki iklim koşullarının da meydana getirdiği uygun ortam tarım kesimine yönelik olarak uygulanan tarımsal vergi oranlarının düşük düzeyde tutulması tarımsal krediler tarımsal destekleme fiyatları ve tarım sektörünü teşvik edici diğer uygulamalar tarım kesimine sağlanan ayrıcalıkların temel taşı olmuştur.²⁶⁴

3.2. DIŞ EKONOMİK İLİŞKİLERDE LİBERALİZASYON

Dış ticarete korumacılığın gevşetilme sürecinin ilk adımı 1946 devalüasyonu ile birlikte ithalatta miktar kontrollerinin (kotaların) uygulanmasını sınırlayan

²⁶² D.Mehmet Doğan, *Tarih ve Toplum - Türkiye'de Toprak Meselesi*, 1.Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 1977, s.280-284

²⁶³ Boratav, *age*, s.104

²⁶⁴ Selçuk Akalın, *Türkiye'de Devlet Sermaye İşbirliğinin Ekonomi Politikası*, 1.Basım, İstanbul, Set Yayınları, 2002, s.43

liberasyon listelerinin saptanmasıyla başlar.²⁶⁵ 1947 yılı ekonominin dış ilişkiler bakımından yeni ve tamamen farklı bir doğrultuya yöneldiği yıldır. İthalât %100'ü aşan bir sıçrama gösterirken ihracat sabit kalmış ve kronik dış açıklara dayalı bir ekonomik yapının ilk temel taşları bu yıl atılmıştır.²⁶⁶ DP 1950 Haziranında üç yıl boyunca Türkiye gümrük tarifeleri dışındaki koruma önlemlerinin büyük ölçüde kaldırıldığı bir dış ticaret politikası izlemiştir.²⁶⁷ Türkiye 1950 yılında ithalâtını %60 oranında Liberasyona açtı. Bu oran bir ara %65'e yükseltildi. 1946'da Transit Depolama ve Ticaret Kanunu çıkartılmıştı. Bu Kanunun işlerlik kazanamaması üzerine 1953'te (6209 no.lu)Serbest Bölgeler Kanunu yürürlüğe kondu. Buna dayanan bir kararname ile de 1956 da İskenderun da bir serbest bölge kurulması kararı alındı.²⁶⁸

Liberalleşme rüzgârları ihracat–ithalât dengesini ithalât yönünde ters yüz etti. Neticede harp yıllarında sağlanan döviz ve altın rezervleri ihtiyatsız politikalarla ödemeler dengesi açıklarının kapatılmasında kullanıldı.²⁶⁹ Bir nevi devletçilik uygulamasıyla zor zamanlarda titizlikle biriktirdiği potansiyeli İnönü altın tabak içinde DP'ye sunmuştu.²⁷⁰ O da bunu çarçabuk tüketmişti.²⁷¹

Dış ekonomik ilişkilerde liberalizasyon doğrultusunda Türkiye uluslararası ekonomiye iltihak için aşırı değerlenmiş parasını 7 eylül 1946 tarihinde dolar karşısında yaklaşık %100 devalüe etti. 1 Dolar karşılığı 1,30 TL'den 2,80 TL'ye düşürdü. Böylelikle uluslararası sisteme bu kur üzerinde üye oldu ve dış yardım arayışlarına girişti.²⁷² Devalüasyonun amacı;üzerinde fiyat ve miktar sınırlamaları kaldırılacak ithalât artışını sınırlı tutmak ve dışarıya satılmakta olan ürünlerin dolar

²⁶⁵ Boratav, *age*, s.101

²⁶⁶ Boratav, *age*, s.102

²⁶⁷ Boratav, *age*, s.100

²⁶⁸ Kazgan, *age*, s. 99

²⁶⁹ Sayar, A. Güner, Osmanlıdan 21.Yüzyıla Ekonomik, Kültürel, ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2001. s.238

²⁷⁰ Yenal, *age*, s.78

²⁷¹ Boratav, *age*, s.97

²⁷² Boratav, *age*, s.98

cinsinde fiyatının düşürülmesiyle ihracatı arttırmaktı. Savaş yıllarının enflasyonu, geleneksel ihracat ürünlerinin fiyatını dünya fiyatlarının üstüne çıkarmıştı. Ek olarak bu malların savaş sırasında stoku yapılmıştı ve ihracatı gerekliydi, ayrıca hükûmet biriktirdiği altın ve dövizin değerini yükselterek iç borçların gerçek değerini düşürmek eğilimindeydi. Bir başka önemli etmende o yıllarda (Dünya bankası ile birlikte) yeni kurulan IMF'e katılması sonucu devalüasyon yapma yetkisinin kısıtlanacak olmasıydı.

3.3. ÖZEL SEKTÖR ÖNCÜLÜĞÜNDE SANAYİLEŞME

Devletçilik döneminde kurulan sınaî işletmeler ülkede sanayici yetişmesine ortam oluşturdu. II.Dünya savaşı yıllarında tarımdan ve ticaretten büyük para kazanan aileler bankacılık alanına hızla girmişlerdir. Ülke kalkınmasını özel sektör öncülüğünde gerçekleştirmeye girişen DP döneminde özel bankacılığın gelişmesi devam etti. Menderes hükûmetinin programında devlet öncülüğünde kurulan sınaî işletmelerin özel girişimcilere satacağı açıkça belirtilmişti. Ancak böyle bir satışa girişmediler. Zira KİT'leri yakınlarının ve yandaşlarının istihdam edilmesi için gerekli gördüler.

Nasıl ki Devletçilik döneminin temel kurumu Sümerbank'tır diyebiliyorsak neo-liberal döneminde temel kurumu Türkiye Sınaî Kalkınma Bankasıdır. 1950'de kurulan 1951'de faaliyete geçen bu banka özel sektöre orta ve uzun vadeli sanayi yatırım kredisi vermek ithal girdileri için döviz ve teknik yardım sağlamak için kurulmuştu. Başta T.İş Bankası olmak üzere dönemin büyük ticarî bankalarının katkısıyla (%75) 12,5 milyon TL. sermayeyle faaliyete geçmiştir. Bankanın kuruluş amaçların üç başlık altında toplamak mümkündür:

- Yeni özel sınaî tesislerin kurulmasına ve genişlemesine yardımcı olmak
- Yerli yabancı ortaklığı biçiminde kurulan ve kurulacak olan sınaî işletmeleri desteklemek

-Sınaî işletmelerin çıkardığı hisse senedi ve tahvillerin halka intikaline yardımcı olarak sermaye piyasasının gelişmesini sağlamak.²⁷³

Dünya bankasının teknik ve malî yardımlarından yararlanan Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası 1960 yılına dek ithal ikamesi stratejisine uygun olarak kurulan ve daha çok tüketim malı üreten sınaî işletmelere destek sağlamıştır. Özel sektörün yoğun biçimde tekstil, inşaat malzemeleri, gıda ve demir dışı metal endüstrileri alanına girmesinde bu bankanın büyük katkısı vardır.

Özel sektörün bu dönemde ilgi gösterdiği diğer faaliyet alanları olarak Bankacılık, Karayolu taşımacılığı ile inşaat müteahhitliğini sayabiliriz. Özel sektör yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payı 1955 yılı sonunda %50'nin üstünde kaldı. Enflasyon ve döviz darboğazı nedeniyle özel sektör yatırımlarının yavaşlaması karşısında kamu yatırımlarında ki artış hızlanmıştır.²⁷⁴

Bu dönemde sanayileşme politikalarında özel sektörün sanayici olma istek ve girişimleri artmıştır. 1950'de 10 ve daha fazla işçi çalıştıran işletme sayısı 2618 iken 1960'da %100 den fazla artarak 5600'e çıkmıştır.

Türkiye Sınaî Kalkınma Bankasının faaliyete geçmesiyle özellikle ABD kökenli yabancı sermaye Türk özel sektörüne destek olmaya başlamıştır. Gerek Dünya Bankası aracılığı ile gerekse diğer yollarla gelen yabancı sermayeye ülke bütünüyle açılmış oldu.²⁷⁵

DP hükûmeti ticaret ve sanayi sermayesinin çıkarlarını da unutmamış Rantın ekonomide kurumlaşmasını sağlamaya yönelik adımlar atmıştır. Bu adımlar arasında devlet işletmeleri aracılığı ile özel sektöre yönelik olarak ucuz girdilerin sağlanmasının yanı sıra devlete ve hükûmete ait kuruluşların ihtiyacı olan ithal

²⁷³ Tokgöz, *age*, s.136-137

²⁷⁴ Tokgöz, *age*, s.140

²⁷⁵ Tokgöz, *age*, s.141

girdilerin sağlanmasına yönelik işlemlerin sermayeye devri döviz kıtlığının başladığı yıllarda özellikle sanayi sermayesinin yatırım yapan kesimine ucuz döviz sağlayacak uygulamalara geçilmesine de yaklaşık %17 oranında seyreden enflasyon oranına rağmen devalüasyona gidilmemesi bu yolda başlatılan hamleler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak burada devlet ve ticaret sanayi sermayesi arasındaki çıkar ilişkilerinin güçlü ve tam olarak karşılıklı güve çerçevesinde gerçekleşmiş olduğunu belirtmek oldukça zordur. Başka bir deyişle devletin ticaret ve sanayi sermayesine bakış açısı bu kesimlerin faaliyetlerini ne tam anlamıyla destekleyici ve ne de engelleyici niteliktedir. DP özellikle iktisadî koşulların tersine döndüğü yıllarda yani 1954 yılı sonrası ortaya çıkan ve karaborsa spekülasyon gibi gayri kanuni yolların kullanılmasına cevaz veren tavrı kendini göstermektedir.²⁷⁶

Dönem boyunca sanayi sektöründe belirli bir büyüme düzeyinin tutturulabilmesine rağmen yatırımların sektörel dağılımını ve öncelik verilen projelerin niteliğini incelediğimiz zaman bu büyümenin devletçilik döneminden farklı bir model çerçevesinde gerçekleştirildiğini görebiliriz. Yapılan yatırımların büyük çoğunluğunun tüketim malları sektörüne yapıldığını görmekteyiz.

“İvedili Sanayi Planı”nın reddedilmesinden sonra bununla karşılaştırıldığında çok daha yumuşatılmış bir sanayileşme stratejisini içeren imalat sanayi sektöründeki yatırımlarda ağırlığı pamuk, yün, kenevir gibi tarım ürünlerini işleyecek projelere veren yeni dönemde merkez ülkelerin ve özellikle ABD’nin Türkiye ye ilişkin beklentileriyle Devletçilik dönemindeki hız ve nitelikte olmasa da belirli bir sanayileşme sürecinin sürdürülmesi amacı arasında uzlaştırma olasılıkları arayışının bir sonucu Vaner planı hazırlandı. Vaner planında 1948-1952 arasında sabit fiyatlarla tarımda %6,5 sanayide %14,8 ticaret sektöründe %10,2 diğer hizmetlerde %1,2 mesken gelirlerinde %5,5, ekonominin tümüne de %8 oranında yıllık büyüme hızları tutturulacağı belirtilmekteydi. ABD’nin Vaner planını da reddetmesiyle yeni bir yatırım programı hazırlandı ve Avrupa iktisadî işbirliği komitesinin onayına sunuldu. Bu yatırım programında öngörülen yatırım harcamalarının %85’i tarım ve

²⁷⁶ Akalın, *age*, s.44-45

madencilik ve ulaştırma sektörlerine yönelikti. Harcamaların %9'unu oluşturan imalat sanayi sektörüne yönelik yatırımlarında yarısından fazlası tarım ürünlerini işleyici nitelikteki işletmelerde yoğunlaşmıştır. Türkiye'nin devletçilik döneminde kurulan sanayi yapısı döviz ve ithal girdi açısından dışarıya bağımlı hâle gelmişti ve dahası yedi yıl gibi kısa bir sürede devletçi sanayileşme stratejisinin yeniden uygulanabilme şansı neredeyse tamamen yok olmuştu. Türkiye de savaş sonrası dönemde uygulanmaya başlayan ekonomik modelin gereği olan bu gelişmelerin sebep olabileceği sorunlar tarıma ve dış ticarete dayalı gelişme stratejisinin 1954 yılına gelindiğinde tıkanması ile belirginleşmeye başlamıştı.²⁷⁷

Burada belki dikkat çeken özellik neden şudur: 1946-1953 dönemi, bırakın krizi her şeye rağmen bir büyüme devresidir. Peki neden kriz oluşturucu faktörler ortaya çıkmamıştır? Sebebi, 1946-53 yılları arasındaki parasal bolluğun buna engel oluşudur. Gerek savaş döneminden kalan birikmiş artı değer ve gerekse bu dönemde adeta akın akın ülkemize gelen yeşil patronlar (gerek dış yardım, gerek kredi/borç ve gerekse sermaye yatırımları) bu dönemde bir nakit sarhoşluğuna sebep olmuştur.

²⁷⁷ Serdar Turgut, Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi, Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme, Ankara, 1991. s.165-168

SONUÇ

Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyetini kurarken Osmanlı'dan ekonomik anlamda güçsüz bir mirasa sahipti. İmkânsızlıklarla başlayan Kurtuluş Savaşı'nın sonunda herşeyin devletten beklendiği sıkıntılı bir döneme girilecekti. Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre önce kurmaylarıyla ekonomik tedbirler alan Mustafa Kemal, bu süreçte ekonomide liberal bir anlayışı benimseme kararı aldı.

Bağımsızlığı, ekonomik alanda başarılı olmaya bağlayan Mustafa Kemal, yapısal sorunları aşmaya çalışırken “1929 Büyük Buhranı” patlak verdi. Dünya çapındaki bu kriz, yeni yeni toparlanmaya başlayan ekonomiyi derinden etkiledi. Krizden çıkış yolu bulmaya çalışan Türk Hükümeti, çareyi ekonomide devletçiliğe yönelmekte buldu. Bu sebeple, 1930-1933 yılları arasında, önce devlet ekonomisinin işleyişine müdahale ve yön verme yetkilerini tanımlayan birtakım yasalar çıkarıldı.

Ekonomide Devletçilik'e yönelim, beraberinde bir takım tartışmaları getirdi. Devletçi anlayışı eleştiren kesimlere, dönemin Başbakanı İnönü “Biz iktisatta hakikaten ılımlı devletçiyiz. Bizi bu istikamete götüren bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin eğilimidir” diye cevap veriyordu.

Ardından 1934-1938 yılları arasında uygulanmaya konan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile Devletçilik'in temel kurum ve kuruluşlarının tamamlanmasına devam edildi.

1938 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı üzerine Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, tek parti rejimine geri dönmek üzere son vermeyi ve Cumhuriyet reformlarını daha da sağlamlaştırmayı hedef aldı. İnönü, yönetimin kendisine geçtiği bu nazik dönemde, otoritesini Milli Şef ve CHP'nin Değişmez Başkanı unvanlarıyla güçlendirme ihtiyacı hissetti. İnönü'nün Milli Şef unvanını benimsemesinin ardında

diktatörlük, yani baskıcı bir yönetim amacı değil, Cumhuriyet reformlarını sağlamlaştırma isteği yatmaktaydı.

Araştırmaya konu olan, 1938-1950 yılları arasında İnönü tam bir Milli Şef olarak hareket etmiştir. Bu dönemde, meclisin hukuken varlığından söz edilse de politikayı bizzat ve doğrudan doğruya İsmet İnönü'nün idare ettiği kolaylıkla söylenebilir. Ancak İnönü'nün Milli Şef olarak başta bulunduğu dönem hiç de kolay geçmeyecektir. İkinci Dünya Savaşı ile Türkiye, kendini bir ateş çemberi içinde bulacaktır.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na katılmadığı halde savaşın kuvvetli etkilerini hissetmiştir. Her gün savaşa girme ihtimali karşısında uygulanan seferberlik, devlet için ağır masraflar oluşturduğu gibi, aktif nüfusun önemli bir kısmını üretimden çekmekle, çeşitli sektörlerde, özellikle de tarımda bir işgücü kıtlığına yol açarak üretimi aksatmıştır. Devlet artan masraflarını, vergiler yerine Merkez Bankası'na başvurarak karşıladığından, para tedavülü çok genişlemiştir. İthalat hacmi indeksi 1938'de 100'den 1940'da 36'ya, 1941'de 29'a inmiş ve 1944'de 40'ta tutmuştur.

İnönü, bu şartlar altında izlenen ekonomik politikada, büyümeyi ve gelişmeyi hızlandırma hedefinden çok, mal darlığını hafifletmek, fiyat artışlarını frenlemek, oluşmuş olan karaborsa ile mücadele etmek, halk sıkıntısını çekerken bazı kimselerin aşırı kazançlar elde etmeleri şeklindeki sosyal adaletsizlikleri düzeltmek gibi hedeflere yönelmiştir.

Savaş yıllarının ağır ekonomik koşullarından yararlanmak isteyen bir kesimin de müthiş kazanç sağladığı tartışılmaz bir gerçektir. Özellikle karaborsa ve stokçuluk gibi yolların kullanılmasıyla, tacirler, simsarlar ve acentalar büyük servetler yapmışlardır. İsmet İnönü, bu yüzden birtakım sert ve katı savaş ekonomisi tedbirlerine başvurmak zorunda kalmıştır. Bu tedbirlerin büyük kısmı 1940'ta çıkan ve 1942'de değişikliğe uğrayan "Millî Korunma Kanunu"na dayandırılmıştır. Kanun, Bakanlar Kuruluna, kanunun birinci maddesinde sayılan durumlar ortaya çıktığı takdirde ekonomiyi düzenleyici nitelikte bazı yetki ve görevler vermektedir. Millî

Korunma Kanununun birinci maddesinde belirtildiği üzere, "Umumî veya kısmî seferberlik", "Devletin bir harbe girme ihtimali" ve "Türkiye Cumhuriyeti'ni de alakalandıran yabancı devletlerarasındaki harp hali" dir. Bu yetkilere dayanılarak örneğin çimento ve dokuma imalât ve satışı denetim altına alınmıştır. Ancak yetkililerden bir kısmı kullanılmamış, kullanılanlardan bazıları da başarılı sonuçlar vermemiştir. Millî Korunma Kanunu, hükümete ekonomik hayatı düzenleyici çok geniş olanaklar sağlayan hükümleri içermektedir. Bu kanun ile üretim, dağıtım ve tüketim ilişkileri tümüyle devlet kontrolü altına alınmakta, gerektiğinde devlet, üretimi savaştıran işletmelere el koyabilme yetkisine sahip olabilmektedir. Bu kanun ile dış ticaretini düzenlenmesi, kontrolü gibi müdahaleler de devlet kontrolüne bırakılmaktadır.

Bu dönemde alınan sert tedbirler arasında 11 Aralık 1942'de konan *Varlık Vergisi* de vardır. Savaş yıllarının ağır ekonomik koşullarından yararlanan bir kesimin de müthiş kazanç sağladığı su götürmez bir gerçektir. Özellikle karaborsa ve bazı olağanüstü yolların kullanılması sonucu belirli bir kesimin elindeki sermaye ile önemli bir düzeye ulaşmıştır. Savaş sırasında bu kesimler tarafından elde edilen kârlar öyle bir düzeye varmıştır ki, hükümet çok kısa bir sürede milyoner olanlardan "Varlık vergisi" adı altında bir vergi almaya çalışmıştır. Böyle bir vergi, iktisadi ve mali bir bunalım geçiren ülkede gelir toplama ve millî ekonomi üzerinde kontrol aracı olarak normal ve haklı görülebilirdi. Kısmen vergi kaçakçılığı, fakat daha çok vergi, narh ve tahsilat sisteminin yetersizliği nedeniyle bu servetler, büyük ölçüde vergilendirmenin ya da hükümet kontrolünün dışında kalıyordu. 11 Kasım 1942'de Meclis tarafından onaylanan Varlık Vergisi Kanunu, ertesi günü yürürlüğe girdi.

Diğer taraftan, savunma giderlerine çok defa devlet bütçeleri içinde % 50'nin üzerinde bir pay ayrılmasına yeterince tatmin edici görülüyordu. Savaşın ortaya çıkardığı bu zorunlu giderleri karşılamak için, olağan dışı vergi önlemlerine başvurmak gerekiyordu. Kaynak, harp zenginleri ve tarımsal üretime dayalı vergiler oldu. Bu vergilerden ilki "Varlık Vergisi" diğeri ise "Toprak Mahsulleri Vergisi" dir. Bir kerelik ve olağanüstü bir servet vergisi niteliğinde olan bu vergiden 465 milyon lira hâsılat beklenirken uygulanmasının durdurulduğu 1944 yılına kadar

ancak 311 milyon lira sağlanabilmiş ve bunun 221 milyonu İstanbul'dan toplanmıştır. Varlık vergisi uygulamalarda haksızlıklara yol açtığı gibi enflasyonu da yavaşlatamamıştır.

Kısa sürede zengin olanlar kendilerinden alınacak olan bu vergiden kaçmanın çeşitli yollarını bulduklarından dolayı, 15 Mart 1944'te kaldırılan "Varlık Vergisi Kanunu" ile alınabilen vergi tutarı hükümetin beklediğinin çok altında gerçekleşmiş, sonuçta savaşın acı faturasını yine Türk halkı ödemiştir.

Alınan tüm önlemlere karşı hükümet, silâh altına alınan yaklaşık 1 milyon askeri beslemek ve kent merkezlerinin gıda ve giyim gibi temel mal ihtiyaçlarını karşılamakta ciddi güçlüklerle karşılaşmıştır. Art arda yayımlanan kararnamelere adeta meydan okurcasına hızlanan karaborsa ve ihtikâr süreci, hükümetin sıkıntılarını arttırıyordu. Bir yandan temel tüketim mallarında ciddi yokluklar içinde kalan geniş halk yığınları sefaletle itilirken, diğer yanda büyük vurgunların vurulması, yönetici kadronun bazı kesimlerinin tacirler ve büyük toprak ağalarına karşı tavır almalarına yol açmıştır.

Ancak, bu dönemi sadece burjuvazi ile yüksek bürokrasinin ve siyasa kadroların nemalarının paylaştıkları, başıboş vurgun yılları olarak değerlendirmek de yanlıştır. Tek parti rejiminin yönetici kadrolarının bir kanadı, savaş yıllarını, bir yandan haksız kazançlara set vuracak etkin devlet müdahalelerini yerleştirmek, öte yandan ekonomik ve kültürel alanda bazı kalıcı reformlara yönelmek için bir fırsat olarak kullanmaya da teşebbüs etmiştir.

Araştırmada, Cumhuriyetle başlayan ekonomik atılımların yansıtılmasının yanında temel konu olarak, İnönü döneminin iktisat politikalarının seçilmesi, bu dönemde uygulanan iktisat politikalarının Cumhuriyet tarihinin toplumsal ve siyasal hayatına etkileri bakımından önemlidir.

İsmet İnönü dönemi, Cumhuriyet tarihinin önemli aşamalarından biridir. İnönü, Mustafa Kemal önderliğinde kurulan devlette siyasi, sosyal ve ekonomik

anlamda atılan her adımda en ön saflarda bulunan kişilerden olmuştur. Atatürk'ün ölümünden sonra ise artık ülkenin idaresinde tek söz sahibi olarak zirveye çıkmıştır. Dolayısıyla 1946 Ocak ayında Demokrat Parti'nin kurulmasına kadar sürecek olan bu tek partili Milli Şef idaresinin izlediği politikalara bakmak ve incelemek, tarihsel açıdan büyük öneme haizdir. Çünkü İnönü dönemi, bir yanıyla 1923'te başlayan sürecin esas olarak bir devamıdır ama öte yandan kendine ve kendi koşullarına has başka etkenlerin de belirlediği, bu nedenle kimi farklılıklar da taşıyan bir tarihsel dönemdir. Özellikle çok partili demokratik yaşama geçildikten sonraki yıllarda İnönü'nün şahsı ve bir siyasetçi olarak döneminin izleri, sonraki süreçleri de doğrudan etkilemiştir.

Sonuç olarak, elde edilen bilgiler ışığında, İnönü döneminde ekonomide büyüme ve gelişmeye yönelik politikalardan çok, sosyal adaleti dengelemek adına çalışıldığı söylenebilir. Bu amaçlarla çıkarılan çeşitli kanunlarla sert tedbirler alındığı ancak tüm bunlara rağmen istenen sonuçlara ulaşılamadığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

1- Kitaplar ve Makaleler

- AĞAOĞLU, Ahmet. *Devlet ve Fert*, Sanayi-i Nefise Matbaası, İstanbul 1933.
- AKALIN, Selçuk. *Türkiye’de Devlet Sermaye İşbirliğinin Ekonomi Politikası*, 1.Basım, İstanbul, Set Yayınları, 2002
- AKANDERE, Osman. *Milli Şef Dönemi*, İz yay., İstanbul, 1998.
- AKGÖNÜL, Hüseyin. *Atatürk Dönemi’nin Para Politikası*, Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt II, Sayı:2, 2001.
- AKIN, Fehmi. *Çok Partili Hayata Geçiş*, Anekdot Yayınevi, Ankara, 2008.
- AKŞİN, Sina. *Türkiye’nin Yakın Tarihi*, Kırlangıç yay., 5. baskı, Ankara, 2004.
- ALTIPARMAK, Aytekin. *Türkiye’de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayiinin Gelişimi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:13, Kayseri, 2002.
- ARDIÇ, Engin. Akşam Gazetesi, 4 Nisan 2007.
- ATAY, Falih Rıfki. *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul, 1998.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya. *İkinci Adam II.Cilt*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.
- BAHAR, Ozan. *Türkiye’de Atatürk Döneminde (1923-1938) Uygulanan Para Politikaları*, Yönetim ve Ekonomi Dergisi,Cilt 11, Sayı:1, 2004.
- BARKAN, Ömer Lütfi. *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Gözlem yay., I. Baskı, İstanbul, 1980.
- BARUTÇU, Faik Ahmet. *Siyasi Anılar 1939-1954*, Milliyet Yayınları. İstanbul, 1977.
- BAŞAR, A. H. *İktisadi Devletçilik*, İstanbul 1933.
- BAŞAR, A.H. *Türkiye Kalkınmasında Rota Tayini Meselesi, Kalkınmamızda Sistem Mülahazaları (Tebliğler)*, Akdeniz Matbaası, Eskişehir 1963.
- Başar, Suat. *Toprak Mahsûlleri Vergisi Kalkınca*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 7, No: 1-4, (Ekim 1945-Temmuz 1946).
- BERKES, Niyazi. *Unutulan Yıllar*, İletişim yay., İstanbul, 2005.

- BEYARSLAN, Ahmet. *Atatürk Döneminde Planlı Ekonomi*, Atatürk Döneminin Sosyo-Ekonomik Sorunları, Kayseri Üniversitesi Atatürk Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, No:1, Ankara, 1982.
- BİLA, Hikmet. *Sosyal Demokrat Süreç İçerisinde CHP ve Sonrası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987.
- BOSTANCI, Naci. *Kadrocular ve Sosyo Ekonomik Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Bulutay, T. Tezel, Y.S. Yıldırım, N. Türkiye Millî Geliri (1923-1948); DİE, İstatistik Yıllığı, (Aktaran Turgut, Op.Cit, s.144)
- BURÇAK, Rıfki Salim. *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri(1791-1941) İkinci Cihan Harbinde Türkiye'nin Durumu*, Aydınlık Matbaası, İstanbul, 1946.
- Burhan Asaf , “1933–1934 Bir Yılbaşı Bilânçosu”, *Kadro*, sayı: 15, Ocak 1934, s. 28-29.
- Burhan Asaf , “Çökmekte Olan Dünya Nizami”, *Kadro*, sayı: 1, Ocak 1932, s. 21-27.
- Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı (Radyo Konferansları), Başnur Matbaası, Ankara 1970, s.530.
- COŞKUN, Ali. *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi*, Atatürkçü Düşünce Dergisi, Sayı:4, Kasım, 2003.
- DEVİRİM, Hakkı. *Demokrasinin 50 Yılı (1945–1995)*, Aydın Kitaplar, İstanbul, 1996.
- DOĞAN, D.Mehmet. *Tarih ve Toplum - Türkiye'de Toprak Meselesi* , 1.Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 1977.
- EKİNCİ, Necdet. *İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Doç. Dr. Orhan Yavuz Dizisi, İstanbul, 1997.
- GÖKÇEN, Ahmet M. *Cumhuriyet Döneminde İktisadi Gelişme*, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı V, 1998.
- GÜÇLÜ, Muhammed. *Varlık Vergisi ve Ankara Uygulaması*, Tarih İncelemeleri Dergisi XI, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1996.
- GÜNGÖREN, Fatma. *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Üzerine Gizli Pazarlıklar(1939-1944)*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003.
- HİÇ, Mükerrerem. *Atatürk ve Ekonomik Rejim, Devletçilikten Günümüzde Piyasa Ekonomisine*, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı V, 1998.

- İkinci Dünya Savaşı'nda Balkan Savaşları için bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, "İkinci Dünya Savaşında Batı Cephesi Harekatı ve Balkan Savaşları", Konferanslar Serisi No:3, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1977,s.70-102.
- İNAN, Afet. *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1972.
- İNAN, Afet. *Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Planı 1936*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1973.
- İNANÇ, Gül. "Yarım Asırlık Bir İmaj: Milli Şef", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 8, Ağustos, 1994.
- İNÖNÜ, İsmet, "Partimizin Devletçilik Vasfı" *Kadro*, sayı: 22, Ekim 1933, s. 4.
- KAZGAN, Gülten. *Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, 1. Küreselleşmeden. 2.Küreselleşmeye, 1.Basım*, İstanbul, Altın Kitaplar, 1999.
- KEPENEK, Yakup ve YENTÜRK, Nurhan. *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.
- KOÇAK, Cemil. *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- KORKMAZ, Esfender. *Mali Yapı Mali Politikalar*, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı V, 1998.
- KURUÇ, Bilsay. *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, Cilt II, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1988.
- KURUÇ, Bilsay. *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1987.
- NADİ, Yunus. "Başvekilimizin Rusya Seyahati" *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1932.
- ÖKTE, Faik. *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951.
- ÖZYURT, Hasan. *Atatürk'ün İktisadi Görüşleri ve Uygulamaları*, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı:13, Ağustos, 1981.
- PAÇACI, Cihan. *Cumhuriyet Döneminde Türk Bankacılık Sektörü*, Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı V, 1998.
- PARASIZ, İlker. *Türkiye Ekonomisi, 1923'den Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998.
- SABIR, Hasan. *Atatürk'ün İktisat Zihniyeti*, Dış Ticaret Dergisi, Yıl:8, Sayı:28, 2008.
- SAĞLAM, Dünder. *Türkiye Ekonomisi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1977.

- SARAÇ, Ömer Celal. *1923'ten Bu Yana Kalkınma Stratejileri*, II. İzmir İktisat Kongresi, Kitap I, DPT, 1981.
- SAYAR, A. Güner. *Osmanlıdan 21.Yüzyıla Ekonomik, Kültürel, ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2001.
- SEMİZ, Yaşar. *Atatürk Döneminin İktisadi Politikası –Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*, Saray Kitabevi, Konya, 1996.
- SEVGİ, Cezmi. *Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı*, Beta Basım Yayın Dağıtım, İstanbul, 1994.
- SEZGİN, Ömür. *Kadro Hareketi, Kadro (1932 cilt;1)*, Yayına Hazırlayan: Cem Alpar, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1978.
- STANFORD, J.Shaw. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E yay., İstanbul, 2004.
- SÜREYYA, Şevket, “Türkiye'nin İktisadi Mıntıkalara Bölünmesi, (Rayonlaştırma)”, *Kadro*, sayı: 15, Mart 1933, s. 5-18.
- SÜREYYA Şevket, “Plan Mefhumu Hakkında”, *Kadro*, sayı: 5, Mayıs 1932, s. 5-12.
- TBMM TD, Dönem 7, Cilt XVII, (14.05.1945) s.s.65–68.
- TBMM ZC, Devre.6, İçtima:1, Cilt:8, 27.İnikat, (18.01.1940)
- TBMM ZC, Devre: 6, İçtima: 4, Cilt: 30, 23. İnikat, (04.01.1943).
- TBMM ZC, Devre: 7, İçtima: 1, Cilt: 9, İnikat, (19.04.1944), S. Sayısı: 89.
- TBMM ZC, Devre: 7, İçtima: 1, Cilt: 9, İnikatler, (20-22, 24 ve 26.04.1944).
- TBMM ZC, Devre: 7, İçtima: Fevkalade, Cilt: 3, 33. İnikat, (04.06.1943), S. Sayısı: 66.
- TBMM ZC, Devre: 5, İçtima: 4, Cilt: 27-28, 3. İnikat, (11.11.1938)
- TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim. *1929 Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ, Ankara, 1982.
- TEZEL, Yahya S. *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- TOKER, Metin. *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1965-1973*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.
- TOKGÖZ, Erdinç. *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2007)*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2007.
- TOPRAK, Zafer. *Türkiye'de “Milli İktisat” (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- TURGUT, Serdar. *Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi, Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme*, Ankara, 1991.

- US, Asım. *Asım Us'un Hatıra Notları, (Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları)*, Doğruluk Matbaası, İstanbul, 1966.
- ÜLMAN, Haluk. İkinci Cihan Savaşı'nın Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947, Sevinç Matbaası, Ankara, 1961, s.32-36.
- Vedat Nedim Tör, "Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına", *Kadro*, sayı:1, Ocak 1932, s. 8-11.
- Vedat Nedim, "Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lâzım", *Kadro* sayı: 6, Haziran 1932, s. 13-19.
- WEİSBAND, Edward. *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası II*, çev. M.Ali Kayabal, Cumhuriyet Yayınları, 2000.
- YAKUP, Kadri. "Ankara-Moskova-Roma", *Kadro*, sayı:2, Aralık 1932, s. 34-35.
- YAVI, Ersal. *Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır? Günümüz Türkiye'sine Kıssadan Hisseler*, Yazıcı Yayınevi, İzmir, 2001.
- YENAL, Oktay. *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, 1.Baskı, İstanbul, Homer Kitabevi, 2003,

2- Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gereğince 1946 yılında yapılacak kamulaştırmalara göre 2 milyon liralık tahvili çıkarılmasına karar verildiği*, Tarih: 28.7.1946, Dosya: 250106, Yer No: 207.415..23.
- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Ankara ili içinde 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu hükümlerine göre arazi dağıtımının yapılması*, Tarih: 28.2.1947, Sayı: 3/5506, Dosya: 76-371, Yer No: 113.17..7.
- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Bazı iller içerisinde 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa göre dağıtmak için arazi kamulaştırma işinin ve arazi dağıtımının yapılması*, Tarih: 1.9.1947, Sayı: 3/6376, Dosya: 76-371, Yer No: 114.60..15.
- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Kars'ın ilçelerinde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na göre arazi dağıtımının yapılması*, Tarih: 23.1.1948, Sayı: 3/6880, Dosya: 76-787, Yer No: 115.85..13.

- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *İstanbul'da çıkan Rumca Metapolitefisis gazetesinde Varlık Vergisi aleyhine yayınlanan yazı hakkında rapor*, Tarih: 24.1.1944, Dosya: 8668, Yer No: 86.569..8.
- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *İzmir'de Bünyamin Nahum'un varlık vergisi durumu incelenerek bir kanunsuzluk olmadığına anlaşıldığına*, T.C. Maliye Vekaleti Vasıtasız Vergiler Umum Müdürlüğü, Tarih: 10.11.1943, Dosya: 12461, Yer No: 135.971..24.
- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Milli Korunma Kanunu'nun bazı maddeleri gereğince bazı malların alım ve satımının kontrolü hususunda K/951 sayılı kararın yürürlüğe konulması*, Tarih: 4.11.1954, Sayı: 39124, Dosya: 75-143, Yer No: 137.93..4.
- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Tahakkuk ettirilen Varlık Vergisini ödemeyenlerin yurtiçindeki işlerde çalıştırılma usullerini tespit gayesiyle bir talimatnamenin hazırlanması için komisyon teşkili*, Tarih: 26.12.1942, Dosya: 4899, Yer No: 54.353..13.
- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Toprak Mahsulleri Vergisi Kanun Layihası*, 14.5.1943, Sayı: 199332, Yer No: 101.34..19.
- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Varlık Vergisi borçlarını ödemek için çalıştırılanların kalan borçlarını ödemeleri için aile ve iş çevrelerinde çalışmalarına izin verildiği*, Dosya: 12461, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 144.31..13.
- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Varlık Vergisi Talimatı Komisyonunun ne zaman, nerede toplanacağına dair Milli Savunma Bakanlığı tarafından sunulan yazı*, T.C. Maliye Vekaleti Vasıtasız Vergiler Umum Müdürlüğü, Tarih: 13.11.1942, Dosya: 12433, Yer No:135.970..8.

3- Gazeteler

Ayın Tarihi, Başbakanlık Basın yay., N. 134, (Ocak 1945), s.s.10-11.

Ayın tarihi, Cilt 25, sayı 82–83, Ankara Ocak- Şubat 1931, s. 7069.

Cumhuriyet, 25 Nisan 1932.

Cumhuriyet, 27 Nisan 1932.

Cumhuriyet, 28 Nisan 1932.

Cumhuriyet, 29 Nisan 1932.

Cumhuriyet, 30 Nisan 1932.
Cumhuriyet, 1 Mayıs 1932.
Cumhuriyet, 2 Mayıs 1932.
Cumhuriyet, 7 Mayıs 1932.
Cumhuriyet, 9 Mayıs 1932.
“Rus Mütihassıs Heyeti”, Cumhuriyet, 1932.
Cumhuriyet: 12 Kasım 1938.
Cumhuriyet: 1 Şubat 1942.
Cumhuriyet, 1 Mart 1945.
Cumhuriyet, 20 Ocak 1945.
Cumhuriyet, 8 Şubat 1945.
Cumhuriyet, 7 Mart 1945.
Cumhuriyet, 8 Mayıs 1945.
Ulus, 11 Kasım 1938.
Ulus, 12 Kasım 1938.
Ulus, 12 Kasım 1942.
Tan, 12 Kasım 1938
Tan, 14 Ocak 1942.
Tan, 10 Haziran 1942.
Tan, 11 Haziran 1942.
Vatan, 26 Mayıs 1942.
Vatan, 29 Mayıs 1942.

EKLER

Milli Korunma Kanunu'nun bazı maddeleri gereğince bazı malların alım ve satımının kontrolü hususunda K/951 sayılı kararın yürürlüğe konulması.

T. C. BAŞVEKÂLET Yazı İşleri Dairesi Müdürlüğü Sayı : _____		Dosya işaretleri
Evrakın Numarası		<p>M 1550</p> <p>Dahiliye, Nafia, M.Müdafaa, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliklerine</p> <p>Varlık vergisi kanununun 12 inci maddesinde göre tahakkuk ettirilen vergileri zamanında ödemeyenlerin çalışma mecburiyetinin tatbik tarzını ^{ve tesliat} tayin etmek üzere bir talimatname hazırlanması <u>Maliye Vekâletinin</u> teklif ve iş'arına binaen muvafık görülmüştür .</p> <p><u>Bahse mevzu talimatnameyi</u> hazırlamak üzere, Maliye Vekâleti Müsteşarının Reisliği altında bir komisyon kurulması uygun görüldüğünden Vekilliğinizi temsilen tayin edilecek zatın Maliye Vekilliğine bildirilmesini rica ederim .</p> <p>M.Müdafaa, Dahiliye, Nafia, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliklerine yazılmıştır .</p> <p>Beşvekil yerine Müsteşar</p> <p>16.12.1942</p> <p>af</p>
Müsevvid		
Tecvid tarihi	16.12.1942	
Tebyiz tarihi		
Mukabele edenler		
Sadık No.	Umumi 6-2039 Hususi 6	
Merbutatı	4661	
Sevk tarihi		

030	10			54	359	13
-----	----	--	--	----	-----	----

3

Tahakkuk ettirilen Varlık Vergisini ödemeyenlerin yurtiçindeki işlerde çalıştırılma usullerini tespit gayesiyle bir talimatnamenin hazırlanması için komisyon teşkili.

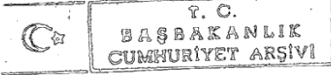
T. C.
MALİYE VEKÂLETİ
VASİTASIZ VERGİLER UMUM MÜDÜRLÜĞÜ

ŞUBE : 1

SAYI : 22101-2
5335

Ankara :

11/12/1942

Başvekâlet Yüksek Makâmına

acile

Özü : Varlık vergisini zamanında ödemeyenlerin çalışma mecburiyetinin tatbik tarzını tayin edecek bir talimatname hazırlanması H.

Ek :

Varlık vergisi kanununun 12 inci maddesine göre tahakkuk ettirilen vergilerin talikinden itibaren bir ay zarfında borçlarını ödemeyenler hakkında çalışma mecburiyetinin tatbiki icap ettiği ve komisyonların mesaisi on güne kadar biterek tarhiyatın taliki mümkün olacağı cihetle kanun hükmü dairesinde bu mecburiyetin tatbik tarzının bir talimatname ile tesbiti icap etmektedir.

Çalışma mecburiyeti alâkalıların kanuna göre askeri mahiyeti haiz olmayan umumî hizmetlerle belediye hizmetlerinde çalıştırılması suretile tatbik edileceğine ve mükelleflerin bedeni kabiliyetleri de araştırılacağına göre Maliye, Mafya, Dahiliye ve Sıhhiye Vekaletleri mümessillerinden mürekkep bir komisyon teşkili ve varlık vergisini ödemeyenler arasında yedek ve muvazzaf subay ve erlerin bulunabilmesi ihtimaline binaen bu hey'et Milli Müdafaa Vekaletinden de bir mümessil bulundurulması Milli Müdafaa Vekaletince istenilmekte olması hasebile komisyona Milli Müdafaa Vekaletinden de bir mümessilin iştiraki suretile bir talimatname projesi ihzarına müsaade buyrulması arz olunur.

Handwritten signature

m. E. Z.

Maliye Vekili

Handwritten signature

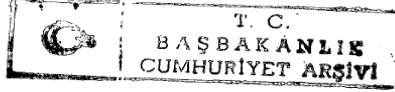
*Yazı - 13. m.
16.12.1942*

030 10 56 353 13

BAŞBAKANLIK
11-12-1942 10087

4

İstanbul'da çıkan Rumca Metapolitefsis gazetesinde Varlık Vergisi aleyhine yayınlanan yazı hakkında rapor.

Ankara:21.1.1944

Umum Müdürlük Yüksek Makamına

Bundan evvelki raporlarımızda da arzettiğimiz gibi, İstanbul'da çıkan Rumca Metapolitefsis gazetesi Varlık vergisi kanunu mer'iyet mevkiine girdiği günden bugüne kadar bu vergi aleyhindeki neşriyatına sistemli bir şekilde devam etmiştir. Gazete adeta Varlık Vergisi mükelleflerinin bir organı haline gelmiş gibidir. Bir zamanlar tarhədilen verginin hatalı olduğundan, akalliyet mekteplerinde Türk muallimlerinin talebelere fena muamele ettiğinden bahsederken, Varlık Vergisi mükelleflerinin çalışma yerlerinden dönmesi üzerine mükelleflere "Sizin için divaniharplere verildim." diyecek kadar ileri gitmiştir. Şimdi ise, mükellefler için bir umumî af ilân edilmesini ve satışların derhal durdurulmasını talep etmekteyim. Saygılarımla arz ederim.

İç Yayın Dairesi Müdürü

(Server İskit)

Aslı gibidir.

22.1.1944

Server İskit

030	10			86	569	18
-----	----	--	--	----	-----	----

2

İzmir'de Bünyamin Nahum'un varlık vergisi durumu incelenerek bir kanunsuzluk olmadığını anlaşılması.

T. C.
MALİYE VEKÂLETİ
VASİTASIZ VERGİLER UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
ANKARA :
ŞUBE : I
SAYI : 22102/33-139
10 Ocak 1943
Baş Vekâlet Yüksek Makamına

44763

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Uzû :

Ek : 24/9/1943 tarih ve 6-585/3345 sayılı yazıları
cevabıdır :

Mısır baş hahamı Hayim Nahum imzasıyla Yüksek Makamlarına keşide olunup tetkik edilmek üzere Vekâletimize havale buyurulan telgraf üzerine icap eden tetkikat yapıldı.

Varlık vergisi vaziyetinin tetkiki istenilen İzmir'de Bünyamin Nahum'un daha evvel vaki olan miracaatı üzerine vaziyetinin tetkik edilerek namına matruh vergide kanunsuzluk ve maddî hata görülemediğinden tahsili lâzım geldiği anlaşılmiş ve keyfiyetin müstediye bu suretle tebliği 16/8/943 tarih ve 22102-33-139/36623 sayılı yazımızla İzmir defterdarlığına bildirilmiştir.

Hayim Nahum namına 4305 sayılı kanunun 2 inci maddesinin A fıkrasına tevfikân 100.000 lira varlık vergisi tarh edildiği ve tarhiyatı vakıada bir gûna kanunsuzluk ve maddî hata görülememiş olduğunu saygılarımla arz eylerim.

Maliye Vekili

Yazı İş. ve Sicil m.
72. XI. 1943

H. Hüzo
15-XI-1943

030 10 135 471 23

12/10 O.A.

14/120

MALİYE VEKÂLETİ
Tarih Num
10-11-1943 7007

Varlık Vergisi borçlarını tayin edilen zaman içinde ödemeyenlerle ilgili.

T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ	
T. C. B A Ş V E K A L E T YAZI İŞLERİ VE SİCİL MÜDÜRLÜĞÜ Sayı :	
Dosya işaretleri	
Gelen Evrağın Müsevvid Tevhid tarihi Mübeyyiz Tebyiz tarihi Mukabele edenler Sadıra No. Merkululu Sevk tarihi Mukayyidin imzası	Tarihi Numarası 3.XII.1943 450 4046 6-12-953
Dahiliye, Maliye, Nafia Vekâletlerine	
Varlık vergisi borçlarını kanunun tayin ettiği müddet içinde ödemediklerinden dolayı çalışma mükellefiyetine tabi tutulmuş olan vatandaşların , aile ve iş muhitlerinde çalışarak bakiye borçlarını ödeyebilmek imkânlarını bulabilmeleri için aileleri nezdine iadeleri tensip olunmuştur . Arzederim .	
Dahiliye, Maliye, Nafia Vekâletlerine yazılmıştır .	
Başvekil	

Başvekil Devlet Matbaası — Ankara

4. 030 10 135 971 24

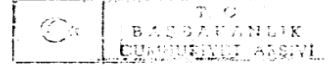
Toprak Mahsulleri Vergisi kamu layihası.

T. C.
BAŞVEKÂLET
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü

Karar sayısı
3

563

KARARNAME SURETİ

*Toprak mahsulleri vergisi
kamu layihası*

20.3.1998

Bş. V. S. SARACOĞLU	Ad. V. R. TÜREL	M. M. V. A. K. ARTUNKAL	Da. V. HİLMİ URAN	Ha. V. N. MENEMENİOĞLU
Ma. V. F. AGRALI	ME. V. YÖCEL	Na. V. SİRRI DAY	İk. V. FUAD SİRMEN	S. İ. M. V. Dr. H. ALATAS
G. İ. V. SUAD H. ÖRGÜBLÜ	Zr. V. Ş. R. HATİPOĞLU	ME. V. A. F. ÇEBESÖY	Ti. V. C. S. SİREN	

Ashı gibidir.

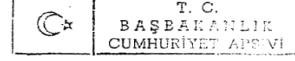
030 18 01

02 104 18 7

Ankara ili içinde 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu hükümlerine göre arazi dağıtımının yapılması.

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayısı:
3
5506

KARAR

Ankara İli içerisinde, 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma kanunu hükümlerine göre, arazi dağıtımının yapılması; Tarım Bakanlığının 28/2/1947 tarihli ve 3505-9/1782 sayılı teklifi üzerine, adı geçen kanununun 62 ncı maddesine dayanılarak, Bakanlar Kurulunun 28/2/1947 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

İsmail İnönü

Başbakan <i>B. Paker</i>	Devlet Bakanı Başv. Yardımcısı <i>M. Örmüç</i>	Devlet Bakanı <i>M. Örmüç</i>	Adalet Bakanı <i>S. Örmüç</i>	Milli Savunma Bakanı <i>K. Örmüç</i>
İçişleri Bakanı <i>A. Örmüç</i>	Dışişleri Bakanı <i>M. Örmüç</i>	Maliye Bakanı <i>M. Örmüç</i>	Milli Eğitim Bakanı <i>M. Örmüç</i>	
Bayındırlık Bakanı <i>C. K. Örmüç</i>	Ekonomik Bakanı <i>M. Örmüç</i>	Sa. ve So. Y. Bakanı <i>M. Örmüç</i>	Gümrük ve Tekel Bakanı <i>M. Örmüç</i>	
Tarım Bakanı <i>M. Örmüç</i>	Ulaştırma Bakanı <i>M. Örmüç</i>	Ticaret Bakanı <i>M. Örmüç</i>	Çalışma Bakanı <i>M. Örmüç</i>	

080 18 01 02 113 17 7

Kars'ın ilçelerinde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na göre arazi dağıtımının yapılması.

T.C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü

KARAR

Karar sayısı:
5

6880

Kars ilinin bütün ilçelerinde Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa göre arazi dağıtımının ve bu ilde vakfa, Özel İdare ve Belediyelere ait topraklardan Tarım Bakanlığınca belirtilecek olanları hakkında dağıtım için kamulaştırma işlerinin ve arazi dağıtımının yapılması, Tarım Bakanlığının 23/İ2/1947 tarihli ve 3505-9/İ0808-7İ549 sayılı teklifi üzerine, 4753 sayılı kanunun 62 nci maddesine dayanılarak Bakanlar Kurulunca 23/1/1948 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

İsmail

Başbakan *Şif. Akay* Devlet Bakanı Başh. Yardımcısı *Banuvan* Devlet Bakanı *Mahmud* Adalet Bakanı *S. Demirel* Milli Savunma Bakanı *İsmail*

İçişleri Bakanı *Enver. Enver. Sadık* Dışişleri Bakanı *H. İsmail* Maliye Bakanı *İsmail* Milli Eğitim Bakanı *İsmail*

Başbakanlık Bakanı *İsmail* Ekonomi Bakanı *İsmail* Sa. ve So. Y. Bakanı *İsmail* Gümrük ve Tekel Bakanı *İsmail*

Tarım Bakanı *İsmail* Ulaştırma Bakanı *İsmail* Ticaret Bakanı *İsmail* Çalışma Bakanı *İsmail*

930	18	01		115	85	13
-----	----	----	--	-----	----	----